

સંપાદકના બે બોલ

પરમ પૂજ્ય કેદારનાથજીનું આ પુસ્તક વાચકો સમક્ષ મૂકતા મને ઘણો આનંદ થાય છે. 'વિવેક અને સાધના' તેમજ 'વિચાર-દર્શન ભાગ-૧' ની જેમ આ પણ લેખો, પત્રો અને સવાલોનો સંગ્રહ છે હવે તેમના જીવનવિષયક વિચારોનો જનતાને પરિચય થતો ગયો છે માનવતાની વિચારસરણીનો વિશદ ખ્યાલ આવવામાં આ સંગ્રહ મદદરૂપ થશે આમાંના લેખો 'અખંડ આનંદ' વગેરે માસિકોમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા છે શ્રેયાર્થીભાઈઓને લખેલા કેટલાક અપ્રસિદ્ધ પત્રોનોયે આમાં સમાવેશ કર્યો છે પુસ્તકાકારે છાપતી વખતે આ બધું પૂ નાથજી સાથે વાચી જવામાં આવ્યું છે, અને જ્યાં સ્પષ્ટતા કરવાની જરૂર જણાઈ ત્યાં કરવામાં આવી છે મૂળ મરાઠીમાંથી આ અનુવાદ છે ફરીને વાચતી વખતે હિંદી માસિક 'જૈન જગત'ના સંપાદક શ્રી રિષભદાસજી વખતોવખત પૂ નાથજી સાથે ચર્ચાવિચારણા કરતાં તેનો લાભ લેવામાં આવ્યો છે તે માટે હું તેમનો આભારી છું

'વિવેક અને સાધના'ના નિવેદનમાં પૂ નાથજી અને માનવતાનાં બંધે વિષેના તેમના વિચારો બાળત જરૂરી વાતોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તેમણે પોતે તે પુસ્તકમાં પોતાનો આત્મપરિચય પણ આપેલો છે તેથી અહીં વિશેષ કંથુ લખવાની જરૂર નથી

આ પુસ્તક તૈયાર કરતાં જેમ મને કૃતાર્થતા લાગી છે તે વાચકોને તેનું વાચનમનન વિચારજાગૃતિમાં મદદરૂપ થશે એની મં આશા છે

૨૦-૩-'૫૮

અમદાવાદ

પ્રસ્તાવના

‘વિચારદર્શન’નો પહેલો ભાગ પ્રસિદ્ધ થયાને ચાર વર્ષ થયા. તેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે લોકાભિરુચિ જોઈને આ બીજો ભાગ પ્રસિદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો એ માટે મને આનંદ થાય છે. પહેલા ભાગના લેખો પ્રમાણે આમાંના લેખો પણ માસિકામાં પ્રસિદ્ધ થયેલા છે. એમને જ સુધારી અને જુદા જુદા વિષય પ્રમાણે ગોઠવી તેમાં કંઈક ક્રમ અને વ્યવસ્થિતતા લાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પહેલા ભાગની જેમ આ ભાગ પણ લોકોમાં પ્રિય થશે એવી મને આશા છે.

મૂળ મરાઠી લેખોનો આ અનુવાદ મારા મિત્ર શ્રી રમણીકલાલ મોદીએ કર્યો છે. પહેલા ભાગના લેખોના અનુવાદની જેમ આ અનુવાદ કરવામાં પણ તેમણે મૂળ લેખોના અર્થ, આશય, ભાવ કે રહસ્યમાં જરા પણ ઊણપ આવવા દીધી નથી. તે માટે તેમણે જો દક્ષતા અને સૂક્ષ્મતા વાપરી છે તે પ્રશસ્તાપાત્ર છે. લેખોના વિષય-પ્રતિપાદનમાં વધારે સ્પષ્ટતા લાવવા માટે તેમણે વિશેષ પ્રસંગોમાં કરેલી સૂચનાઓનો મને ઘણો ઉપયોગ થયો છે.

નવજીવન પ્રકાશન મંદિરે મારા પરના પ્રેમને લીધે પ્રકાશનનું કામ ઘણું થોડા સમયમાં તત્પરતાથી કર્યું તે માટે હું શ્રી. જીવજીત-ભાઈનો આભારી છું.

અભય પ્લોટ નં. ૨, પ્લોટ નં. ૩૨

આરોરા સિનેમાની પાછળ, રસ્તા નં ૧૪,

ફિલ્મ સર્કલ, મુંબઈ નં. ૧૯

૧૮-૩-૧૯

કેદારનાથ

અનુક્રમણિકા

સંપાદકના બે બોલ	૫
પ્રસ્તાવના	૭
૧. ધ્યેયનિષ્ઠ જીવન અર્થાત્ ધન્ય જીવન	૩
૨. જીવનની સાર્યકતા	૯
૩. જીવન અને ધર્મ	૧૪
૪. જીવન અને જીવનશુદ્ધિ	૧૮
૫. શ્રેષ્ઠ જીવનની કેળવણી	૨૮
૬. શુદ્ધ સંકલ્પનો વિકાસ	૩૫
૭. સદ્ગુણોની પૂર્ણતા એ જ માનવતાની સિદ્ધિ	૪૪
૮. પ્રકૃતિ, વિકૃતિ અને સરકૃતિ	૫૧
૯. દુઃખનિવૃત્તિ અને સુખપ્રાપ્તિ	૫૮
૧૦. માનસિક નીરોગિતા	૬૭
૧૧. ભક્તિનું શુદ્ધ સ્વરૂપ	૭૦
૧૨. આત્મવિશ્વાસ અને સાધ્યસાધનનો વિવેક	૮૦
૧૩. વ્યાકુળતા અને યોગ્ય સાધના	૮૨
૧૪. મિત્રધર્મ અને તેનું દૃઢતાપૂર્વક પાલન	૮૫
૧૫. બાવરમૃતિ અને ભ્રમનિરસનની જરૂર	૮૭
૧૬. પ્રતોની આવશ્યકતા	૯૦
૧૭. ધારણશક્તિની આવશ્યકતા	૯૪
૧૮. ધારણશક્તિનો અભ્યાસ-૧	૧૦૦
૧૯. ધારણશક્તિનો અભ્યાસ-૨	૧૦૯
૨૦. ધારણશક્તિનો અભ્યાસ-૩	૧૧૭
૨૧. મૌન અને વાચાશુદ્ધિ	૧૨૩
૨૨. માનવતાની સિદ્ધિનો સંકલ્પ	૧૩૧
૨૩. તત્વજ્ઞાનમાં સંશોધનશક્તિની આવશ્યકતા	૧૩૪
૨૪. સૌના કલ્યાણમાં આપણુ કલ્યાણ	૧૪૫

विचारदर्शन

ધ્યેયનિષ્ઠ જીવન અર્થાત્ ધન્ય જીવન

ઘર, ખેતી, ગાય, ઘોડા, અગદ, કપડાં, આપણાં બાળક એટલું જ નહીં પણ આપણી રસોઈ એ પૈડા દાઈ પણ જીવનનું ધ્યેય અને સજીવ, નિર્જીવ, વસ્તુ બગડે છે ત્યારે તે શાથી યોજના બગડે છે તેની તપાસ કરતાં સામાન્યપણે તેનું એક કારણ એ જણાય છે કે યોગ્ય વખતે જરા-બર લક્ષ ન આપવાથી તેમ જ વિવેકપૂર્વક યોગ્ય ઉપાય ન કરવાથી તે વસ્તુ બગડે છે. ઘર ખરાબ થયું શાથી? ખેતી ડૂબી ગાથી? પોતાનાં બાળકો ખરાબ થયાં શા કારણે? એની આપણે તપાસ કરીએ તો મોટે ભાગે એમ દેખાશે કે આપણે તે તરફ જે સમયે જેટલું લક્ષ આપ્યું જોઈતું હતું તેટલું આપ્યું નહીં. આપણું શરીર પણ બગડે છે ત્યારે પણ આપણે તેની જે પ્રકારે સંભાળ લેતી જોઈતી હતી તે પ્રકારે લીધી નહીં, એ જ તેનું કારણ સામાન્ય રીતે જણાય છે. બહારના કુદરતી દોષને લીધે ક્યારેક ક્યારેક ઘર, ખેતી વગેરેનું ભયંકર નુકસાન થાય છે; હવા ખરાબ થવાને લીધે, રોગચાળો ફાટી નીકળવાને લીધે આપણું આરોગ્ય બગડે છે, પણ આવા પ્રસંગો મેજ આવતા નથી. આ વિગેનાં દંમેશનાં કારણો તો આપણું દુર્વેશ, આપણું અજ્ઞાન, આપણી બેપરવાઈ, આપણું આળસ અને અસંયમ જેવાં જ કંઈક હોય છે. જીવન અને વ્યવહાર વિશે દીર્ઘ વિચાર કરીને જેણે પવિત્ર અને ઉદાત્ત ધ્યેય ધારણ કર્યું હોય એવો વિવેકી, નિરલસ અને પુરુષાર્થી માણસ આવી કોઈ પણ બાબતમાં કદીયે ચૂકતો નથી. દીર્ઘ અને સફળ વિચાર કરીને ધારણ કરેલા ઉદાત્ત ધ્યેયને પ્રાપ્ત

કરવા માટે તેણે પોતાના વ્યવહારનો નકશો પોતાના હૃદયમાં આલેખેલો હોય છે અને તે પ્રમાણે જીવન ચલાવવાનો તે પ્રયત્ન કરતો હોય છે.

સારી રીતે સંસારવ્યવહાર કે વેપાર ચલાવનાર માણસ જે પ્રમાણે પોતાની પાસેના અંદાજ પ્રમાણે પોતાના વેપાર અને ખર્ચનું ધોરણ ઠરાવે છે અને દક્ષતા ને કરકસરથી વર્તીને સંસાર કે વેપાર સરળપણે અને ખચત કરીને ચલાવે છે, તે પ્રમાણે વિવેકી અને શ્રેયાર્થી માણસ પોતાની શક્તિઓનો વિચાર કરે છે, તે શક્તિઓને વધારે છે અને પોતાનું ધ્યેય સિદ્ધ થાય એ રીતે જીવનધોરણ ઠરાવે છે. વિવેક, દૃઢતા, સંયમ, દયા, ક્ષમા, પ્રેમ, શાંતિ, ઉત્સાહ, ઉદારતા વગેરેના દરેક પ્રસંગે તે પોતાના જીવનધ્યેય પ્રમાણે જનગતપણે વર્તે છે અને જીવનભર તે પ્રમાણે વર્તીને ધ્યેયપ્રાપ્તિ વિષે યશસ્વી થાય છે.

આના કરતાં જુદે માર્ગે જનારી વ્યક્તિઓનો વિચાર કરતાં જણાય છે કે તેઓ પોતાની ખેતી, ઘર, બાળકો માનવતાની ઝૂળપ એટલું જ નહીં પણ પોતાનાં શરીર અને મનનીયે પરવા કરતી નથી. મનમાં ઊઠનારી સારી કે નરસી વૃત્તિઓ પ્રમાણે તેઓ જીવન ચલાવે છે, તેમના જીવનમાં ઉદાત્ત ધ્યેય જ નથી હોતું. વિવેક યા દીર્ઘદષ્ટિ વિષે તેમને ખબર જ નથી હોતી. આજસ અને કર્તૃત્વહીનતાને લીધે તેમનાં સંસાર અને શરીર બગડે છે. ખાનપાન, વસ્ત્ર, પહેરવેશ, રહેણી વગેરે બાબતોમાં આરોગ્યના કરતાં પોતાની હોંશ અને લુબ્ધતાનું જ વર્ચસ્વ તેમના પર વધારે હોય છે. બાળકોના કહ્યાણની દષ્ટિ કરતાં તેમના વિષેનો મોહ જ જે પ્રમાણે તેમને ચલાવે તે પ્રમાણે તે વ્યક્તિઓ ચાલે છે. માનવી જીવનનું મહત્ત્વ તેમને સમજાયેલું હોતું નથી એ આ બધાનું કારણ છે. તે સમજાય એવી તેમને ધમ્મજાયે હોતી નથી. દુનિયાના લાખો માણસોનું જીવન આ પ્રમાણે જ ચાલતું હોય એમ દેખાય છે. ખીજાં પ્રાણીઓ કરતાં માણસમાં જુદીનો વિકાસ વધારે થયેલો છે, છતાં હજીયે માણસ ધ્યેયરહિત જીવન ગાળે છે એ માનવતાની દષ્ટિએ ઘણી જ ઊણપ છે.

જેઓ વિદ્યા, ધન, સત્તા, બળ, વૈભવ, ઐશ્વર્ય, પ્રતિષ્ઠા અને કીર્તિની પાછળ લાગેલા હોય છે, જેમને મોટી ધ્યેયરહિત જીવનના મોટી આકાંક્ષા હોય છે, જેમનામાં તેમના વિષય વિપરીત પરિણામ અને હેતુ પૂરતાં વિવેક અને દીર્ઘદષ્ટિ પણ હોય છે પરંતુ તેનો ઉપયોગ પોતાની મહત્વાકાંક્ષા પૂર્ણ કરવાના કામમાં જેઓ કરે છે, પોતાનો સંસાર સારી રીતે ચલાવતા હતાંયે જેઓ કેવળ પોતાનાં જ સુખદુઃખને મહત્ત્વ આપે છે, તેમને પણ જીવન વિષેનું કોઈ ઉચ્ચ ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવાનું હોતું નથી. જ્યાં સુધી માણસને માનવતાનું મહત્ત્વ લાગતું નથી, સદ્ગુણોની રુચિ પેદા થઈ તે પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન તે કરતો નથી અને જીવન વિષેની પવિત્રતાની કંઈક કલ્પના તેના હૃદયમાં ફસી નથી, ત્યાં સુધી તેના જીવનમાં કોઈ ઉદાત્ત ધ્યેય છે એમ કહી શકાય નહીં. જે હેતુ કે આકાંક્ષાની પાછળ કોઈ પવિત્રતા અને ઉદાત્તતાનો ભાવ હોય છે, તેને જ ‘ધ્યેય’ એ શબ્દ લગાડવામાં આવે છે. મનના ગમે તે ક્ષુદ્ર હેતુને ધ્યેય શબ્દ લગાડવામાં આવતો નથી. જે પ્રમાણે ‘વ્રત’ એ શબ્દ કોઈ શ્રેષ્ઠ નિયમ, સંયમ અને નિગ્રહપૂર્વક ચલાવવાના નિશ્ચયને લગાડવામાં આવે છે; જે પ્રસંગોમાં વિવેક, સંયમ, દૃઢતા, ત્યાગ, ઉદારતા વગેરે સદ્ગુણોને જાગ્રત કરવા પડે છે, તે પ્રસંગોમાં વ્રત શબ્દની યોજના કરવામાં આવે છે; ઘણું ખાવાપીવાની, ઊઘવાની અને ગમે તેમ નિરંકુશપણે બોલતા રહેવાની કોઈને ટેવ પડી હોય અથવા કોઈ સ્વચ્છંદપણે વર્તતું હોય, તો તેણે ઘણું ખાવાપીવાનું, ઊઘવાનું, બખડવાનું કે સ્વચ્છંદપણે વર્તવાનું વ્રત લીધેલું છે એમ તે પોતે અથવા બીજાનું કોઈ પણ કહેતું નથી, તે જ પ્રમાણે આપણે બધા ઇદ્રિયાધીન થઈ વિવેક ન કરતાં કેવળ પોતાની મનોવૃત્તિઓ પ્રમાણે વર્તીએ, તો તેની પાછળ આપણું કંઈ જીવનવિષયક ધ્યેય છે એમ કહી શકાય નહીં. સમર્થ રામદાસ સ્વામીએ એક જગાએ કહ્યું છે : ‘વર્ણાઘી પાહોન ઝુચલે । જીવસુષ્ટિ વિવેકે ચાલે । આણિ પુરુષ હોઝુનિ મમલે । યાસી કાવ મ્હણાવે ॥’ (દાસબોધ — ૧૨-૧-૧૧) પર્ણાલી એટલે પાંદડા પરનો કીડો; તે પણ આધાર નેઈ તપાસીને પાછલું અંગ ઊંચકી આગળ ચાલે છે.

નિર્ધારિત, નિર્ભય, કઈક આધાર છે કે કેમ એવું જોયા વગર તે આગળ ચાલતો નથી અને માણસ (પોતાને બુદ્ધિમાન સમજનારુ પ્રાણી) ગમે તેમ અવિવેકી વર્તન કરે છે એને શું ઠહેરું ? જગતના ઘણા દુખો, વ્યક્તિ વ્યક્તિને બોગવની પછતી વિપત્તિઓ અને આપત્તિઓ જગત અને વ્યક્તિવ્યક્તિના દોષો અને દુર્ગુણોને લીધે નિર્માણ થાય છે એ આપણે જોઈએ અને અનુભવીએ છીએ માનવજાતિના અજ્ઞાન, લોભ, આશા, તૃષ્ણા, દુષ્ટતા, ખોટો અહંકાર, વિદ્યા, ધન, સામર્થ્ય અને સત્તાને લીધે આવતો પ્રમાદ વગેરે દોષોને લીધે આપણે આજે દુખી છીએ જગતી દ્વિસક પશુઓનો આજે આપણને ભય નથી, પણ આપણે માહોમાહે એકમેકને લીધે ભયગ્રસ્ત છીએ આ સ્થિતિ માટે આપણે જ કારણ છીએ ઉદાત્ત ધ્યેયરહિત એવા આપણા જીવનના જ આ બધા વિપરીત પરિણામ છે આ સ્થિતિમા સુધારો થાય એવું આપણને લાગતું હોય તો આપણે પોતાનું જ જીવન તપાસવું જોઈશે

આપણે પોતાના મનને થોડું સ્વસ્થ કરીને આપણા પોતાનો અને દુનિયાનો વ્યવહાર ટેવો ચાલે છે તે જરા તટસ્થ-જીવનસિદ્ધિનો માગ પણે જોઈએ આપણા અને દુનિયાના સુખદુખના કારણો જરા સૂક્ષ્મપણે રોધી કાઢવાનો આપણે પ્રયત્ન કરીએ તે પરથી આપણને જણાઈ આવશે કે અજ્ઞાન અને દુર્ગુણોને લીધે આપણે પોતે દુખી થઈ બીજાઓના દુખનું કારણ થઈએ છીએ વિવેક અને સદ્ગુણોની રુચિ ન હોવાથી કેવળ પોતાની સારીનરમી વૃત્તિઓ પ્રમાણે, આપણા અંતરની ઇચ્છાનુરૂપ આપણે વર્તીએ છીએ આપણી વૃત્તિઓ અને ઇચ્છાઓના પોપણ, વર્ધન અને શમન પાછળ આપણે લાગેના છીએ વૃત્તિઓ અને ઇચ્છાઓના તાત્કાલિક શમનને જ આપણે સુખ માનીએ છીએ તે શમન અને સુખ તાત્કાલિક હોઈ તેમાથી વૃત્તિઓ અને ઇચ્છાઓનું પોપણ અને વર્ધન પણ થાય છે એ વાત સુખનુબંધતામા આપણા લક્ષમાં આવતી નથી, પણ સૂક્ષ્મપણે જોતા તાત્કાલિક ગમન એ કેવળ આભાસ હોઈ તે સાથે જ આપણી વૃત્તિઓ અને ઇચ્છાઓ બેનની વૃદ્ધિગત થાય છે એમ જણાઈ આવે છે આ માર્ગે આપણી ઇચ્છાઓનું કદી પણ શમન

ન થતા જીવદુ શમનમાથી જ પોપણ અને વર્ધન અને ફરીને તેમનું શમન એ ધર્મમાળ આપણે ચલાવીએ છીએ અથવા આ જ ઘટમાળમા આપણે ગૂંચાઈ જઈએ છીએ આ ધર્મમાળમા ગૂંચાયેલા હોવા છતાં આપણે જ તેને ગતિ આપીએ છીએ અને આ રીતના આપણા જીવનક્રમમાની આપણી જુદી જુદી ઇચ્છાઓ, વાસનાઓ અને આશા-તૃષ્ણાઓ પૂરી પાડવાના માર્ગમા આપણા તરફથી જેલો અન્યાય, કેટલી દુષ્ટતા કઠોરતા, અસત્ય, અપ્રામાણિકતા વગેરે દોષો થતા રહી કેટલી નિરપરાધી, દીન, દુર્મલ અને અસહાય વ્યક્તિઓને દુઃખ ભોગવવું પડતું હશે, એનો વિચાર કરીએ તો એમ્દરે શો સારાશ નીકળે? આપણે મધા આ રીતે જીવનક્રમ ચલાવતા રહીએ તો આપણે કદી નિર્ભય અને સુખી થઈએ એવો સભવ છે શું? કુદરતે કદો કે પરમાત્માએ કહો આપણને આપેલી બૌદ્ધિક વિશેષ ભેગનો ઉપયોગ આપણે આ રીતે કરીએ, તો તે વાત આપણને શોભા આપનારી નથી એમ વિચાર કરતા લાગે છે

મનુષ્યાણા સહસ્રેષુ કશ્ચિદ્વત્તિ સિદ્ધયે ।

યતતામપિ સિદ્ધાના કશ્ચિન્મા વેત્તિ તત્ત્વત ॥ ૭-૩

એવું ગીતામા વચન છે એનો અભિપ્રાય એ જ છે કે હજારો માણસો જીવન વિશે વિચાર ન કરતા જ જીવન ચલાવે છે એમાથી એકાદ જણ જીવનવિષયક ઉચ્ચ વિચારની પાછળ પડીને જીવનસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે આ એક રચાયાને અથવા આ વચન પ્રગટ થયાને સંકડો વર્ષ થઈ ગયા, પરંતુ આટલા લાખા સમયમાયે માનની સ્વભાવમા અથવા તેના જીવન-વ્યવહારમા વિશેષ એવો ફરક પડેનો દેખાતો નથી આપણી પહેનાની પેઢીના અનુભવ પરથી ચાનું પેઢીએ અને ચાનું પેઢીના અનુભવ પરથી પછીની પેઢીએ સુધરવાનો પ્રયત્ન કેમ કરવો નહીં? માણસે કેવળ ગતાનુગતિક કેમ રહેવું? આ જ મોટો પ્રશ્ન છે સત સજ્જનો, જગતના કટ્યાણની અત્યંત કાળજી રાખનારા અને તે માટે જીવન સમર્પણ કરનારા મહાપુરુષો આપણને બધાને એ જ કહે છે કે —

હિત નાહી ઠાવેં જનનીજનકા । દાવિલા લૌલિકાચાર તિહી ।
 આઘલ્યાચે કાઠી લાગલે આઘલે । ગ્યાત એકે વેલે પુઢેં માર્ગે ।
 ન ધરાવી ચાલી કરાવા વિચાર । વરીલ આહાર ગઢી લાવી ।

આપણા માબાપને આપણા સાચા હિતની ખમર નથી તેઓ કેવળ લૌકિક આચાર, ગતાનુગતિક ચાલતો આવેલો આચાર આપણને શીખવે છે તે એક આધણાની લાકડી પકડી બીજા આધણાએ તેની પાછળ ચાલતા જવા જેવો પ્રકાર છે તેમા આગળ પાછળ બનેતો ધાત જ છે માટે પરપરાગત ચાલતો આવેલો માર્ગ ન પકડતા વિચાર કરીને માર્ગ ગ્રહણ કરવો જોઈએ માછલાને પકડવાને માટે કાટાને લગાડેલા માસની જેમ ઉપરના સુખમા આપણે ફસાઈ જીવું ન જોઈએ આ પ્રમાણે સત સજ્જનો કહેતા આવ્યા છે તેમના કહેવા પરથી આપણે સાવધ ન થઈએ અને વિવેક કરીને જીવનનું ઉદ્ધત ધ્યેય ઠરાવી તે પ્રમાણે વર્તવાનો પ્રયત્ન ન કરીએ તો મનુષ્યજન્મ પામીને જે સિદ્ધિ આપણે સાચી જોઈએ તે આપણે સાધી શકીશું નહીં પછી ઘર, ખેતી કે બીજી કોઈ પણ વસ્તુ જે પ્રમાણે યોગ્ય સમયે બરાબર લક્ષ ન આપવાને લીધે બગડે છે, તે પ્રમાણે આપણું જીવન બગડી જઈ વૃથા જશે તે વૃથા ન જાય એટલા માટે સાવધ થઈ આપણે વિવેકપૂર્વક પોતાનું જીવન ચલાવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ આપણને મળેલા બુદ્ધિમાનવી જીવનનો સદુપયોગ કરવાનું આપણે શીખવું જોઈએ ઉદ્ધત હેતુ ધારણ કરેલો વિવેકી માણસ આ વિષે કદી ચૂકતો નથી, કદી દુર્લક્ષ કરતો નથી ધનલોભી પોતાની બધી શક્તિથી જેમ પોતાના ધનને સલાજે છે, માતા જેમ પોતાના એકના એક પુત્ર તરફ બધું લક્ષ આપીને તેનું પ્રતિપાલન કરે છે, તેમ વિવેકી માણસ માનવ તાને પોતાનું ધ્યેય સમજીને પોતાના સત્ત્વ અને શીલને સલાજે છે તે પ્રસંગવશાત્ પોતાના પ્રાણ અર્પાને પણ પોતાના શીવનું રક્ષણ કરવા પ્રયત્ન કરે છે કારણ કે આ જ વાત બધાને - માનવજાતિને પૂર્ણ સુખી કરવાને સમર્થ છે એવી તેની શ્રદ્ધા હોય છે આ સિવાય બીજી બાબતો - લોભ, આસક્તિ, મોહ વગેરે - આપણને બધાને દુર્ગતિએ લઈ જનારી છે એ વિષે તેની ખાતરી હોય છે માનવજાતિ પોતાના દોષો અને

દુર્ગુણોથી દુઃખી અને પવિત્રતા, ઉદાત્તા અને સદ્ગુણોથી સુખી થાય છે, એ વાત તેણે વિચાર કરીને અને પ્રત્યક્ષ અનુભવીને જાણેલી હોય છે ખોટે ભાગે જવાનો કે તે ભાગે કંઈ લાભ મેળવવાનો તે કદી પ્રયત્ન કરતો નથી તે ખેદ દલ કરતો નથી આડખર તેને રુચતો નથી આપણે સારા છીએ એમ લોકોને બતાવવા કરતા સારા થવાનો તે પ્રયત્ન કરે છે સન્નજનતાના ડોળ કરતા ખરેખર સન્નજન થવામા તેને કૃતાર્થતા લાગે છે સદ્ગુણોના વર્ણન કરતા સદ્ગુણી થવામા તેને ખરો આનંદ થાય છે આપણે બધાએ સદ્ગુણી અને શીવસપન્ન થવું એવી તેની આકાંક્ષા હોય છે એકમેક સાહ્ય કરૂં । બંને ધરુ સુપથ ॥ આપણે પરસ્પર એકમેકને સહાય કરતા રહી બધા સારા ભાગે — ઉદાત્ત ધ્યેય તરફ જઈએ, એ તેનો જીવનમંત્ર હોય છે આ જીવનમંત્રાનુસાર તેણે પોતાનો જીવનપથ અને ધ્યેય ઠરાવેલા હોય છે તે ભાગે જતા જતા તે જીવનસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે અને છેવટે ધન્ય થાય છે

આ જ ભાગે ચાલતા રહી, આપણે બધા ધન્ય નહીં થઈએ શું ?

૨

જીવનની સાર્થકતા

માનવજીવન આજે એટલું બધું અશુદ્ધ થઈ ગયું છે કે ભાવિ પ્રજાની શી સ્થિતિ થશે તેની કલ્પના આપણે સામુદાયિકતાનો કરી શકતા નથી અસત્ય, અપ્રામાણિકતા, હેતરપિંડી અમાવ વગેરેથી પ્રાપ્ત થયેલી વસ્તુની ભૌતિક દૃષ્ટિએ ગમે તેટલી કિંમત અકાંક્ષી હોય, પણ તેને આપણા હાથમાંથી સરી જતા વાર લાગતી નથી પરંતુ તે પ્રાપ્ત કરવા માટે આચરેના અને વધારેલા દુર્ગુણોનો નાશ કરવા માટે આપણે શક્તિમાન થઈશું નહીં આ રીતે પ્રાપ્ત કરેલી વસ્તુથી આપણી કંઈ શક્તિ વધે છે ? પોતાની માનેલી કાર્યસિદ્ધિ માટે જો આપણે પરસ્પર દુર્ગુણોની હરીફાઈમા પડીશું તો તેનું શું પરિણામ આવશે તેનો વિચાર કરવો જોઈએ તત્ત્વજ્ઞાનમા આટલી આગળ વધેલી પ્રજાની આવી સ્થિતિ

કેમ થઈ તેનો નિચાર કરવો જોઈએ આપણે પોતાની દષ્ટિ પરમેશ્વર, જન્મમરણ મોક્ષ કે પરનોક સુધી પહોંચાડીએ છીએ, પણ પ્રાપ્ત થયેલા જીવનમા કેમ રહેવું તે તરફ જોતા નથી આપણે બધા સુખી થઈએ તેમા જ આપણું અને માનવજાતિનું હિત છે એ રીતે વિચાર કરતા નથી આપણે બધી રીતે વ્યક્તિગત રીતે જ વિચાર આચાર કરવા ટેવાયેલા છીએ જે ઈર્ષ જોઈએ તે પોતા પૂરતું જ મોક્ષ જોઈએ તોયે તે કવળ પોતાને માટે તેમ વિદ્યા ધન વગેરે જે કંઈ જોઈએ તે પણ પોતાને માટે તેનાથી જાતી ઝડપના આપણે કરી શકતા નથી સામુદાયિક રીતે વિચારવાની અને જીવન જીવવાની કલ્પના જ આપણા મનમા ઊઠતી નથી માટે આપણે હવે સામુદાયિક ધ્યેય ધારણ કરી મનને પ્રથમ વ્યાપક કરવું જોઈએ તે પ્રમાણે વ્યવહાર પણ શુદ્ધ જ જોઈએ એકગીજની સાથેનો વ્યવહાર શુદ્ધ થયા વગર આપણે સુખી નહીં થઈએ આ સ્થિતિ કાયદાથી સુધરવાની નથી મનુષ્ય સુધરે છે સસ્કારથી જે કાંઈ અશુદ્ધિ છે તે મનમા છે જીવનમા સારી ટેવો અને સુસસ્કારો ઘણો જ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે તે માટે બાળપણથી સારી સારી ટેવો, અને સુસસ્કારો પાડવા જોઈએ બાળપણમા પડેલી ખરાબ ટેવો મોગી ઉંમરે કાઢવી મુશ્કેલ પડે છે અગર ઢાંઠી શકાતી નથી બાળપણથી જ સુસસ્કારો પડે તો તે સદ્ગુણોમા પરિણમે છે, અને એ સદ્ગુણો ધીમે ધીમે સ્વભાવમા ફરી જાય છે આ રીતે એક વાર તે સદ્ગુણો સ્વભાવમય બની જાય તો તે કાયમ રહે છે

આજે આપણે માનુ પ્રવાહને અનુસરીએ છીએ પણ દરેક વ્યક્તિ શુદ્ધ રહેવાનો નિશ્ચય કરે અને તે પ્રમાણે પ્રયત્ન કરે તો ઈશ્વર તેને તેના પ્રયત્નમા મદદ કરશે અશુદ્ધિ એકદમ વ્યવહારશુદ્ધિ અને આવતી નથી, તેમ એકદમ જતી નથી ધીરે ધીરે હૃદયશુદ્ધિનો સવચ આવે છે અને પછી તેને દૂર ડરવા માટે મહાન પ્રયત્ન કરવો પડે છે વહેવાર ચલાવતા કદી અશુદ્ધ વહેવારથી માણસને યશ અને સંજ્ઞતા મળે છે એટલે તે તેમા વધારે ને વધારે ફસાતો જાય છે આપણે મનથી અશુદ્ધ થયા એટલે વહેવાર

પણ અશુદ્ધ થયો હૃદય મનિન થવાથી આપણાથી જે કાંઈ ક્રિયા થાય તે ખરાબ જ થાય મન ખરાબ ન હોય તો અશુદ્ધ ભાવ પેદા ન થાય મન શુદ્ધ થયું છે કે નહીં તેનું દર્શન તેની ક્રિયાથી થાય છે ભૂમિ કહેતી નથી કે તે કેની છે, પણ અકુર ફૂટે એટલે માનુષ પડે છે કે તે કેની છે તેની રીતે મન કેવું છે તેનું દર્શન ઇન્દ્રિયો દ્વારા થતા કર્મોથી થાય છે આત્મ અને બાહ્ય ઇન્દ્રિયોની શુદ્ધિથી જીવન શુદ્ધ થશે વહેવારશુદ્ધિ માટે હૃદયશુદ્ધિની આવશ્યકતા છે હૃદયની શુદ્ધિ માનવ જીવનનું ધ્યેય છે

મનુષ્યની પરીક્ષા તેના વર્તનથી થાય છે તેની પામે ધન હોય અને તેના પર સાગ સરમરો પડ્યા હોય તો તે, ધનને પરોપકારમાં વાપરશે જે વિનાશના સરમરો પડ્યા હશે તો સમયનો સદ્વપયોગ તેને તે પોતાના મોજશોખ માટે વાપરશે જીવનમાં આપણે શું ધ્યુ ? શું મેળવ્યું ? એનો દરેકે વિચાર કરવો જોઈએ સરકારો, સહુઓ મેળવવાના છે એવો દરેકે આજથી જ નિશ્ચય કરવો જોઈએ જે સમય કાળ છે તે પાડો આવતો નથી મૃત્યુને કોઈ પણ દૂર કરી શકતું નથી તેને દૂર કરવા માટે લાખો રૂપિયા આપવામાં આવે, તોપણ તે દૂર કરી શકાતું નથી માનવ જીવનનું સાર્થક સમયને વ્યર્થ ન જવા દેવામાં છે વિદ્યાઓ, પ્રજ્ઞાઓ અને સલાહારની પ્રાપ્તિ માટે સમયનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ મનુષ્યજીવન એ શ્રેષ્ઠ જીવન છે કોઈ પણ ગરીબ કે દુષ્ટી માણસ પશુજીવન પસંદ નહીં કરે મનુષ્ય અને પશુ બંને ખોરાક મેળવે છે, પણ બંનેની મેળવવાની રીતમાં ફેર છે મનુષ્યને જ્ઞાનેન્દ્રિયો, ઇન્દ્રિયો, પ્રાણ મન, બુદ્ધિ બધું મળેલું છે તે બધાનો ઉપયોગ કરીને તે પોતાની જરૂરિયાતો મેળવે છે પશુને તેનું કોઈ વિચારવાનું હોતું નથી મનુષ્યને તેને યોગ્ય શરીર સ્વાભાવિક રીતે મળેલું છે તેને બધું અને નીરાળી કરવા માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, તેવી જ રીતે બુદ્ધિને પ્રગલ્ભ પ્રખર અને તેજની બનાવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ મન પવિત્ર અને નિર્મળ તથા અનેક સદ્ગુણોથી સુકળ રહેતું જોઈએ શરીર, બુદ્ધિ અને મનનો આ રીતે વિગમ કરવો જોઈએ પશુને તેવા સાધનો નથી તે

કુદરતી રીતે જીવે છે મનુષ્યને આ સાધનો મળ્યા છે તેમનો સદુપયોગ થવો જોઈએ જીવનસિદ્ધિ માટે એક ક્ષણ પણ નકામી ન જવા દેવી જોઈએ. સમયનો સદુપયોગ કરવાનું કામ આપણે છે બાહ્યરમા જઈએ અને રૂપિયા આપી વસ્તુ ખરીદીએ તો રૂપિયા ગયા એમ નહીં પણ વસ્તુરૂપે તે આપણા હાથમા આવ્યા છે તેવું જ સમયનું છે સમયનો સદુપયોગ કરી શક્તિ, સામર્થ્ય કે સદ્ગુણો પ્રાપ્ત કર્યા હોય તો તે સમય વ્યર્થ ગયો નથી, પણ શક્તિ, સામર્થ્ય કે સદ્ગુણો રૂપે આપણી પાસે છે જેણે આ રીતે સમયનો સદુપયોગ કર્યો છે તેને પોતાના જીવનમા શાંતિ પ્રસન્નતા-ધન્યતા-કૃતાર્થતા લાગે છે. આ જ યથાર્થ જીવન છે તેને મૃત્યુ ભયાનક નહીં લાગે મૃત્યુ વખતે તે શાંત અને સ્થિર રહી શકશે જેણે માનવજીવનનું મહત્ત્વ સમજીને સચમી રહી માનવતા પ્રાપ્ત કરી છે તે ક્યારે પણ ચિંતાગ્રસ્ત કે બેચેન થતો નથી માણસને અનેક પ્રકારનો ધન વિદ્યા સત્તા-સામર્થ્ય વગેરેનો મદ ચડે છે પણ ઉચ્ચ અને ઉદાત્ત જીવનની આકાંક્ષા રાખનાર જીવી રીતે આત્મગૌરવ અનુભવે છે તે કંઈ પ્રસંગોમા — મૃત્યુના સમયે પણ શાંત રહી શકે છે જો તે નિર્મળ બને તો તેનું આત્મત્વ નાશ પામે છે જે શૂરવીર છે તેનું તેજ રણમા જાગ્રત થાય છે પક્ષીને આકાશનો ભય હોતો નથી, સિંહને જંગલનો ભય હોતો નથી, માછલીને પાણીનો ભય હોતો નથી તેમ સજ્જનને સકંટનો ભય હોતો નથી તેમા તે શાંતિ અનુભવે છે માનવ જીવનમા આવી શાંતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે જાગ્રત રહી વારવાર પ્રયત્ન કરવો જોઈએ જો આપણને સુખ શાંતિ જોઈએ તો આપણે સચમી બનવું જોઈએ સચમ, વિવેક અને સાવધાની વગર મનુષ્ય, મનુષ્ય બની શકતો નથી ઇદ્રિયોને કાબૂમા ન રાખી શખીએ તો તે પોતાની છે એમ ઝીંટી રીતે કહી શખીએ? થોડા પર બેસીને લગામ કાબૂમા ન રાખીએ તો શી સ્થિતિ થાય? મૃત્યુ સમયે આપણે શાંતિ પ્રસન્નતા જાળવી શકીએ તો જીવન સાર્થક થયું કહેવાય એની સાર્થકતા પ્રાપ્ત કરવા માટે ભોગથી સુખી થવાય છે એની માન્યતા અને ધન્ય છોડી જોઈએ ત્યાગથી સુખી થવાય છે એવું ધ્યેય આપણે સ્વીકારવું જોઈએ સસારી અને વહેવારી ત્યાગ અને સચમથી જ

સુખી થઈ શકે છે જે ઇદ્રિયો આપણા કાખૂમા હોય તો જ સુખી થવાય માનવતા સાધ્ય કરી હોય, ચિત્તની શુદ્ધિ કરી હોય, સદ્ગુણોની વૃદ્ધિ કરવી હોય તો સયમી અને વિવેકશીલ થવું જોઈએ સયમી થવા માટે પ્રયત્ન કરવો પડે છે ગાયક, ચિત્રકાર કે વિદ્વાન બનવું હોય તો તેવો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ દરેક પ્રકારની વિદ્યા-કળા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે દૃઢ સકલ્પ જોઈએ કાઈ તે કરી શકે છે અને કાઈ તે કરી શકતા નથી તેનું કારણ સકલ્પ અને પ્રયત્નનો અભાવ છે જ્યાં શક્તિ લગાડીએ ત્યાં તે કામ કરે છે માનવતાનું ગૌરવ આપણે સમજવું જોઈએ તેની વિરુદ્ધ વર્તન કરતા આપણને શરમ આવતી જોઈએ. મન જેના હાથમા હોય તેના પર કાઈ ટૂંકમત ચલાવી શકતો નથી સ્વતંત્ર તે જ છે, સુખી પણ તે જ છે કે જેની ઇદ્રિયો તેના કાખૂમા હોય પવિત્ર હૃદય એ શ્રેષ્ઠ સપત્તિ છે ગૌરવ શાનું રાખવું એની પૂરી સમજ ન હોવાથી થોડુંક ધન વધે, ધરખાર વધે એટલે માણસ તેનું અભિમાન રાખે છે સોનાની ફેમના ચરમા કાઈ પહેરે અને તે માટે અભિમાન રાખે પણ આખ નમણી પડી ગઈ છે તે તરફ તેનું ધ્યાન જતું નથી પ્રતિજ્ઞાના ખોટા ખ્યાલને લીધે આમ થાય છે બત્તીનો ઉપયોગ અધકાર દૂર કરવા માટે છે, પણ લગ્ન પ્રસંગે ટૂટલી બત્તીઓ લગાડીએ છીએ? આ તેનો સદુપયોગ છે? લોકો પણ એવાની પ્રશંસા કરે છે ભૂખ લાગે ને કાઈ લાકુ આપે તો ભૂખ સતોવાય, પણ તેને બદલે જે લાકુના હાર કરી ગળામા પહેરીએ તો ભૂખ મટે નહીં ને લોકો પાગલ કહે તેમ બત્તીના તોરણોનું સમજવું જોઈએ પૈસાનો વ્યર્થ ખર્ચ કરવામા આવે છે એમ કરવાનો આપણને અધિકાર છે શું? તે જ પ્રમાણે શક્તિનો પણ વ્યર્થ વ્યય ન કરવો જોઈએ દરેક જણ પહેનાર શુદ્ધ કરવામા શક્તિનો ઉપયોગ કરે, તો દુષ્ક નહીં રહે જે બધાને આત્મવત્ સમજે છે તે જ પોતાની શક્તિનો સદુપયોગ કરી શકે છે વાણીમા સચ્ચાઈ, મધુરતા અને સદ્ભાવ પરથી મનુષ્યની પરીક્ષા થાય છે આમા માનવતા છે બધા સદ્ગુણોમા જ જીવનની સાર્થકતા છે

જીવન અને ધર્મ

સામાન્ય માનનીજીવન જે રીતે ચાલતુ જોઈએ તે રીતે ચાલતું હોતુ નથી એવુ સમાજના વિચારક લોકોને લાગે છે ત્યારે તેઓને તે વ્યક્તિમા સમાજને જાગૃત કરીને તેમા ફેરફાર કરવાની અત્યંત આવશ્યકતા લાગે છે એવા વિચારવત અગ્રણી લોકો વિચાર અને આચારમા ફેરફાર કરે છે અને સમાજને આઘાત પહોચાડીને તેમ જ પોતે દુ ખો સહન કરીને પણ સુધારણાનો માર્ગ કાઢવાનો પ્રયત્ન કરે છે બધા સમાજોનો ઇતિહાસ તપાસીએ તો આ જ વાત માલુમ પડે છે માનવજીવન ક્ષતિ હોય ત્યારે તેમાથી માગ કાઢવા માટે વિચારકો આગેવાની લે છે

જમાને જમાને માનવસમાજને રૂઢતા કારણો કેટલીક વાર ધાર્મિક રૂઢ માન્યતાઓ હોય છે, કેટલીક વાર સામાજિક રૂઢિઓ હોય છે અને કેટલીક વાર આર્થિક અને રાજકીય બંધનો હોય છે આ બધા કારણો માનવજીવનની પ્રગતિને અટકાવનારા થઈ પડે છે ત્યારે નવા વિચારઆચારને જાગૃત કરી તેનો પ્રચાર કરવો પડે છે આપણે ભૂતકાળમા નજર કરતા પાર્શ્વનાથ, બુદ્ધ, મહાવીર, શકરાચાર્ય વગેરેએ આવા જ ક્રાંતિકારી સામાજિક કામો કર્યા છે જ્યારે જ્યારે અનેક બેદરબાવો વધ્યા, અનેક પ્રકારના કર્મકાંડ વધ્યા, લોકો રૂઢાચારમા દટાયા અને ક્રિયાઓનો જીવન સાથેનો સબંધ તૂટ્યો ત્યારે પ્રાણુવાન વિચારકો ને થયુ કે આ બધાનો જીવન સાથે શો સબંધ છે? તેમણે બંધનો તોડીને નવા વિચારો અને આચારોની સ્થાપના કરી અને નવા ધર્મની પ્રતિષ્ઠા કરી ભગવાન બુદ્ધે ઘેટાના બચ્ચાને બચાવી બલિદાનનો નવો અર્થ પ્રત્યક્ષ બતાવ્યો અને જીવનને ધર્મ સાથે જોડી દીધુ

જૂના વાડાઓને તોડી નવા વિચારઆચારને સ્થાપતી વખતે તેને નડુ નામ આપવુ પડે છે આ નવા વિચારઆચાર જીવન સાથે

જોડાયેલ હોવાથી ધર્મ બને છે પણ તેમાંથી આગળ જતા એક નવો પથ ઊભો થાય છે આ જમાનામાં પ્રાર્થનાસમાજ, બ્રાહ્મોસમાજ પથ નથી પણ એક વિચારધારા છે પહેલા પ્રાર્થનાસમાજને કેટલાક નાસ્તિકો નો સત્ર માનતા તેનું કારણ એ હતું કે પ્રાર્થનાસમાજના એકેશ્વરી નિષ્ઠા, સ્ત્રીપુરુષ ભેદ દૂર કરવા, સ્ત્રીઓને કેળવણી આપવી, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, વિધવાવિવાહ વગેરે સામાજિક સુધારણાના વિચારો લોકોને અસહ્ય લાગતા લોકોની નાસ્તિકતાની વ્યાખ્યા સકુચિત હોય છે પોતે જે માને, તેને જે ન માને તે નાસ્તિક લોકો પોતાની માન્યતાઓમાં રહેલા સત્યનો આગ્રહ નથી રાખતા, તેમ જ તેમાં સત્ય શું છે તે શોધવાનીયે પરવા રાખતા નથી, પણ તેઓ કેવળ પોતાની માન્યતા ઓનો પ્રચાર કરે છે, અર્થાત્ તેમને જીવનનો ચાતુ ચીનો છોડવો ગમતો નથી આવા ચીવામાંથી કાઢી જીવનનો સાચો રસ્તો બતાવનારને તેઓ સમજી શકતા નથી અને તેને બધી રીતે પજવવા માડે છે ચાતુ જમાનામાં આપણા દેશમાં રાજા રામમોહનરાય, દયાનંદ સરસ્વતી, રાનડે, આગરકર, ભાડરકર વગેરેને તેમના નવા વિચારોને માટે ધણું સહન કરવું પડ્યું હતું વિચાર પ્રમાણે આચાર કરવા માટે શક્તિ જોઈએ સુધારકોમાં તે હોય છે, પણ લોકોમાં તે સામાન્ય રીતે નથી હોતી તેથી સુધારકો અને લોકોમાં અતર પડી જાય છે એ અતર તોડવા માટે સુધારકો સહન કરે છે અને જાવી પેઢીનો માર્ગ સરળ કરે છે પ્રાર્થનાસમાજ, બ્રાહ્મોસમાજ વગેરે સમાજોનું આજે ખાસ મહત્ત્વ નથી રહ્યું, કારણ કે જે સુધારા કરવા તેઓ ચાહતા હતા તે આજે સામાન્ય જનતામાં પ્રચલિત થઈ ગયા છે એટલું સાતું છે કે અહીં આપણા પ્રાતમાં પ્રાર્થનાસમાજ અન્ય પથ નથી બન્યો

આ પ્રમાણે ધર્મ, પથ કે સમાજો એક પછી એક આવે છે, એકબીજામાં સમાર્પ જાય છે અને પછી નવા વિચારોની પરપરા ઊભી થાય છે અને ચાતુ રહે છે સનાતન હિંદુ ધર્મમાંથી ખ્રીસ્ત, જૈન વગેરે ક્રાંતિકારી વિચારકો આ યા અને પછી તેમના વિચારો રૂઢ થયા આમ નવા ધર્મ વિચારોની પરપરા ચાલુ રહી આ જમાનામાં એ પરપરામાં ગાંધીજી આવ્યા અને સમાજમાં નવું બળ પેદા કર્યું

આ રીતે વિચાર અને આચારમાં જડતા આવી જવાનો બધે સંભવ રહે છે, તેથી મનુષ્યે પોતાના આચારવિચાર તરફ નજર રાખી પુરુષાર્થી બની સતત જાગૃત રહેવું જોઈએ કોઈ પણ વિચાર કે આચાર માણસજાતની પ્રગતિ કરનાર છે કે કેમ, તેમાં ન્યાયવૃત્તિ પેદા કરનાર છે કે કેમ, તેની શક્તિ વધારનાર છે કે કેમ તેનો વિચાર કરવો જોઈએ સિદ્ધાંતો બદલાતા નથી, પણ જમાના પ્રમાણે તેમાં વિકાસ થતો રહે છે તેથી આચાર સતત શુદ્ધ બનતો રહેવો જોઈએ

વિદ્યાનો સતત અભ્યાસ અને સરોધન તેમ જ તે પ્રમાણે આચાર કરનારા બ્રાહ્મણ કહેવાતા પણ પછી જડતા આવી અને બ્રાહ્મણના આ લક્ષણો હુલાયા અને તેઓ ફક્ત દાન લેનારા બની ગયા અને આમ થતા બ્રાહ્મણનું બ્રાહ્મણત્વ ગયું ખરું દાન તો ગીતાના કથન પ્રમાણે દેશકાળ અને પાન જોઈને અપાય તે જ છે ખરા દાનમાં લેનાર અને આપનાર બંનેનું કલ્યાણ થાય છે લેનારમાં પુરુષાર્થ જાગે ત્યારે તે ખરું દાન દવા જે જીવતા સુધી લેવી પડે તો તે દવા ન કહેવાય, તે જ પ્રમાણે હમેશની જરૂર ન લાગે તે દાન નહીં અશક્તને મદદ કરતી એનો અર્થ એ કે તેને હમેશને માટે સશક્ત બનાવવો સાચું દાન એ કે જે બીજા વાર દાનને માટે પ્રસંગ જ ન રહેવા દે

જીવન ધર્મથી અવગ ન થઈ શકે ધર્મ એટલે નિયમન તેનો આચાર જીવનને સમૃદ્ધ બનાવે, પુરુષાર્થી બનાવે, શુદ્ધ અને પ્રગતિમય બનાવે માણસને સક્રિય, સ્વાર્થી કે કૂર બનાવે તે ધર્મ નથી જે નિયમ વગર માનવજીવન ચાલે નહીં તે નિયમ પ્રમાણેનો આચાર તે ધર્મ માનવીજીવનમાં ધર્મ એ મુખ્ય છે મનુષ્યમાં જીવિ છે તેથી તે મોટો નથી, પણ તેણે ધર્મ અને સંસ્કૃતિ પેદા કરી તેથી તે મોટો થયો છે, એ એને માટે વિરાળ વારમો છે એ વડે માનવજીવન અને સમાજ જીવન સદમર, મૈત્રી, સહાનુભૂતિ વગેરે સદ્ગુણોથી સુખ બનવું જોઈએ વ્યક્તિ અને સમાજજીવનમાં માનવતા ભરેલી હોવી જોઈએ એ વાર માણસ માણસને ખાતો હતો, પણ આજે તે સંસ્કૃત બન્યો છે અને તેનો આદર્શ આત્મવત્ત સર્વમૂલ્ય બનાવે છે એ માટે સમભાવ જોઈએ સદ્ગુણો સમસાવ વેદ કરવા માટે છે સમભાવ એટલે સદસવેદના

માનવતાનો એ આદર્શ છે ધર્મને માનનારા આ કસોટીમાથી પસાર થાય છે કે નહીં તેનો આપણે વિચાર કરવો જોઈએ જ્યાં સમભાવ છે ત્યાં પ્રગતિ થાય છે, ત્યાં સહજ સ્વાર્થત્યાગ હોય છે આ સ્થિતિમા સમાજ પ્રગતિ કરતો રહે છે સતોની સાચી મૂડી સમભાવ છે માતાની મૂડી પણ સમભાવ છે એટલે સતો માતા જેવા છે પોતા પરનું મમત્વ ઓછું કરી બીજા પર પ્રેમ કરે તે સત આવા માતા જેવા સતનો તાજે જ દાખલો આપણને જોવા અનુભવવા મળ્યો છે ગાંધીજી અચરમ આશ્રમમા રહેવા આન્યા અને પ્રેમની વાતો જાણતા, ત્યારે એમની વાતો લોકોને ગાડી લાગતી પણ એમણે તો પ્રેમ, સત્ય અને અહિંસાની વાત ચાલુ રાખી નિષ્ક્રિય બની ગયેલી અહિંસામા પ્રાણુ પૂરીને તેને પ્રચંડ શક્તિશાળી બનાવી એમા ટેલવી શક્તિ ભરેલી છે તેનો ખ્યાલ આપ્યો તેમણે આ ગીતે સદાચારની ફરી સ્થાપના કરી એ બતાવી આપ્યું કે જીવન અને ધર્મ જુદા નથી ગાંધીજીએ જે રસ્તો બતાવ્યો છે તે પર આપણે હિંમતપૂર્વક જવું જોઈએ આજે હજુ ઘણા ધાર્મિક, સામાજિક અને રાજકીય બંધનો છે તે તોડવા જોઈએ એ માટે વ્યક્તિએ પોતાની સુધારણા માટે વિચાર પૂર્વક પ્રયત્ન કરવો જોઈએ સામાન્ય વ્યક્તિઓ એકની આમ ન કરી શકે તેથી સમજી અને વિચારશીલ વ્યક્તિઓએ આ માટે સંગઠિત થવું જોઈએ અને વાતાવરણ પેદા કરવું જોઈએ

ચાલુ જમાનામા કાયદા, કચેરીઓ, પોલીસ વગેરેની વૃદ્ધિ આપણને ભૂંધણરૂપ લાગે છે, પણ વિચાર કરતા તે આપણને દૂધણરૂપ લાગવા જોઈએ, કારણ જેટલા કાયદા તેટલા જીવનના નિયમોનો ભગ થાય છે એ જ પ્રમાણે સમાજની અન્યવચ્ચાની પણ તે નિશાની છે ઘણી વાર તો કાયદાને લીધે સચ્ચાર્થી ચાલનારને સટન કરવું પડે છે, અને બીજા ખોટા ઘણી વાર બચી જાય છે આ ધર્મ નથી ધર્મ હોય ત્યાં મૈત્રી હોય, આદરભાવ હોય, પ્રેમ હોય જ્યાં પ્રેમ હોય ત્યાં કાયદાના બાહ્ય બંધનોની જરૂર નથી

દુનિયાના દરેક મહાપુરુષે સમાજને વ્યાપકતા તરફ વર્ધ જવા પ્રયત્ન કર્યો છે વ્યાપકતાથી માનવજીવન શ્રેષ્ઠ બને છે વ્યાપકતા

એટલે બધા પ્રત્યે સમભાવ અને મધાના કટ્યાણુ માટે સહન કરવું એનું જ નામ સમર્પણ દ્વરેક મહાપુરુષે આના પર ભાર મૂક્યો છે, એટલે તેઓ કહેતા આવ્યા છે કે મધા પરમાત્માના સત્તાન છે, બધામા એક જ આત્મતત્ત્વ વ્યાપેલું છે તેથી આપણે સૌ એક જ છીએ આપણી પાસે જે કંઈ છે તે સૌનું છે આવા વ્યાપક ભાવથી વિચાર આચાર કરવામા આવે તે ધર્મ આવો ધર્મ એ જ સમભાવ એવા સમભાવથી રાજકીય, સામાજિક અને આર્થિક વ્યવસ્થા માનવીએ કરની જોઈએ અને નવી પરિસ્થિતિ નિર્માણ કરની જોઈએ આ અંગેની વિચારણા હજારો વર્ષથી ચાલતી આવી છે મહાપુરુષો એનો જ ઉપદેશ કરતા આવ્યા છે એમના ઉપદેશનો એ જ મુખ્ય સૂર રહ્યો છે માનવસમાજે હવે તેનો આગ્રહપૂર્વક અમલ કરવા પુરુષાર્થથી મડી પડવું જોઈએ

અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજના વાર્ષિક ઉત્સવ પ્રસંગે આપેલા પ્રવચન પરથી

૪

જીવન અને જીવનશુદ્ધિ

જીવન એ પરમાત્મા તરફથી મળેલી અમૂલ્ય ભેટ છે જીવન બધા પ્રાણીઓને મળેલું છે, તેમ માણસને પણ મળેલું માનવી જીવનનો વિશેષતા છે પણ બીજા પ્રાણીઓના અને માણસના જીવન મા બહુ મોટું અંતર છે બીજા પ્રાણીઓનું જીવન જેટલું નૈસર્ગિક ધર્મોથી બધાયેલું છે તેટલું માણસનું જીવન તે ધર્મોથી બધાયેલું નથી બીજા પ્રાણીઓની શક્તિશુદ્ધિ મર્યાદિત છે માણસની શક્તિશુદ્ધિ આજ વિનશ્વરપણે વધેલી છે માણસ પોતાની શક્તિશુદ્ધિનો જેવો વિકાસ કરી શકે છે તેવો વિકાસ ટ્રાઈનેયે કરતા આવડતું નથી અને વિકસિત શક્તિશુદ્ધિનો જેવો સદુપયોગ માણસ કરી શકે છે તેવો કરતા ટ્રાઈને આવડતું નથી માણસ કરતા બીજા ટ્રાઈ પ્રાણીઓની શક્તિ વધારે હોય અથવા

તેમનામાં નૈસર્ગિક શુદ્ધિ પણ કદાચ વધારે હોય, તોય તે શક્તિનો સદુપયોગ બધાના કલ્યાણ માટે કરવાનો ભાવ ફક્ત માણસમાં જ જણાઈ આવે છે. દરેક જીવ પોતાના દેહરક્ષણના પ્રયત્નમાં હંમેશ હોય છે, પણ માણસને પોતાના રક્ષણનો વિચાર કરીને બીજાઓનાં સુખદુઃખનો અને રક્ષણનો વિચાર કરવો પડે છે. આ જ તેની વિશેષતા છે અને આ જ મનુષ્યત્વનું મુખ્ય લક્ષણ છે. બીજા જીવો અને માણસ વચ્ચે આ જ મોટું અંતર છે. આ અંતર ધ્યાનમાં લઈને આપણે પોતાના જીવનને વલણ આપવું જોઈએ અને તે પ્રમાણે પોતાનું જીવન ઘડવાનો આપણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

જીવન વિષેની આપણી જે કલ્પનાઓ હશે તે પ્રમાણે આપણે પોતાનું જીવન ગાળવાનો પ્રયત્ન કરીશું. તે કલ્પના-જીવનની નશ્વરતા નુસાર આપણે જીવનને મહત્વ આપીશું અને તે પ્રમાણે જ આપણને સિદ્ધિ પણ મળશે. જીવન વિષે કંઈક ઊંચી આકાંક્ષાઓ ન રાખતાં આપણે તે વિષે ઉદાસીન રહીએ તો આપણું જીવન કેવળ રોજની જરૂરિયાતો પૂરી કરવામાં અને તે બાબતથી કંઈક સુખ પ્રાપ્ત કરવામાં જ ગમે ત્યારે પૂરું થઈ જશે.

સત્સાર મ્હજજે સર્વેચિ સ્વાર । નાહી મરણાસી બુધાર ॥

માપી લાગલેં શરીર । ઘડીનેં ઘડી ॥ ૧ ॥

(સમર્થ રામદાસ, દાસવોષ-૩-૧-૨)

સંસાર એક સવાર, પ્રમાણે પોતાની ગતિથી દોડતો ચાલ્યો જાય છે. અહીં મરણ હંમેશ માટે તૈયાર છે. કંઈકેકંઈક આયુષ્ય ચાલ્યું જાય છે. એ ક્યારે પૂરું થશે તેનો ભરોસો નથી; અર્થાત્ મરણ ક્યારે આવશે એ નહીં નથી.

ઘડીઘડી પલપલ આયુષ્ય જાતેં તેલમીઠસર્પનાત ।

હું મુલ કિતિ પાહસિલ દર્પનાત ? ॥

ઘડીએ ઘડીએ, પળે પળે તેલ, મીઠું અને બગતણની ચિંતામાં આયુષ્ય ચાલ્યું જાય છે, એ વાત લક્ષમાં ન લેતાં ફરી ફરી આ મોટું તું કેટલી વાર દર્પણમાં જોતો રહીશ ?

આવા સદ્વાક્યોથી જીવનની નશ્વરતાનો ઇશારો સતો આપણને રોજ આપતા આવ્યા છે

આપણી પાસે આનુ જીવન છે ભવિષ્યમાં કેટલું છે તે આપણે ખાતરીથી કહી શકતા નથી એટલે ચાલુ જીવનનો

માનવી વૃદ્ધિનો સદુપયોગ કરવો એ આપણા હાથની વાત છે પ્રમાણ જીવનનો પ્રવાહ આપણે અટકાવી શકતા નથી,

રોજી શકતા નથી તેમાની એક ક્ષણને પણ આપણે

સધરી શકતા નથી વિશ્વના નાનામોટા નધા પદાર્થો ગતિના ચક્રમાં કે પ્રવાહમાં પડેલા છે જે પૃથ્વીના આધારે આપણા વહેવારો ચાલે છે, જેના આધારે આપણુ અસ્તિત્વ છે તે પૃથ્વી અને સૂર્ય, ચંદ્ર, નક્ષત્રો, ગ્રહમાળા એ બધુ વિશ્વ — બધાને ચક્ર પ્રમાણે ૩ કેમ તેની ખબર નથી, પણ સદૈવ ભ્રમવાનુ લાગેલું છે તે પ્રમાણે આપણને પણ ક્યાંયે અટકવાને વખત નથી ૩ સ્થાન નથી આ ખરુ હોય તોપણ પરમાત્માએ આપણને મનુષ્યોને જુદિરૂપી મહાન શક્તિ આપેલી છે આપણને પ્રિય એવી વસ્તુને કોઈ પણ સ્વરૂપે શક્ય તેટલો વાળો કાળ આપણે ટકાવી રાખીએ અને તેનુ સુખ આપણે વધારેમાં વધારે વખત લઈ શકીએ, એવી માણસ માત્રમાં ઇચ્છા છે તે ઇચ્છાને સફળ કરવાનો પ્રયત્ન જુદિમાન મનુષ્યોએ ચનાયો છે અને તેમાં તેમને ટીક અશે યશ પણ મળ્યો છે એવા પ્રયત્નમાંથી જ ચિત્રકલા અને શિલ્પકળાની ઉત્પત્તિ થઈ છે અને તે દ્વારા ભૂતકાળના મનુષ્યોના અને પ્રાણીઓના સ્વરૂપો આપણને જોવા મળે છે હવે તો મરેલા માણસોના શબ્દો, સંગીત, તેમના હાવભાવ, ક્રિયા, સભાષણ વગેરે યથાતથ આપણે અનુભવી શકીએ છીએ આ રીતે આપણે ભૂતકાળની ઘટનાઓને પ્રત્યક્ષની જેમ જોઈ શકીએ છીએ ભૂતકાળનો ગમે તેટલોય મોટો મહાપુરુષ આપણને જોઈ શકતો નથી, પરંતુ આજે એકાદો સાધારણ માણસ પણ તેમનુ જીવનપદ જોઈ શકે છે માણસ અલ્પજીની હોય તોયે તેના રૂપનો, તેની કોઈ ક્રિયાનો અને તેના શબ્દનો લાભ માનવજાતિ પ્રત્યક્ષની જેમ હજારો વર્ષો સુધી લઈ શકે, એવા પ્રકારનુ બૌદ્ધિક બળ માણસે આજે પ્રાપ્ત કર્યું છે આજે જે કંઈ વધી છે

તેની શોધ પૂર્વકાળે થઈ હોત તો બુદ્ધ, મહાવીર, શકરાચાર્ય, જ્ઞાનેશ્વર, તુકારામ અને રામદાસના પ્રત્યક્ષ દર્શનના જેવો આનંદ અને તેમના ઉપદેશનો લાભ આજે પણ આપણે લઈ શકીએ

આ વિષે આટલું લખાણથી લખવાનો હેતુ એ છે કે, આપણા હાથમાથી જતા રહેતા વર્તમાનકાળમાથીયે કંઈક

જીવનમા શુદ્ધિ બચાવીને તે દીર્ઘકાળ ટકે એવો આપણે તેને કરી

મહત્ત્વ શકીએ છીએ આ વાત આપણા ધ્યાનમા આવે

અને તેમાથી બોધ લઈને પોતાના ચાતુ જીવનમા

જ આપણે કંઈક એવું પ્રાપ્ત કરતા રહીએ કે તે આપણા જીવનમા

જ આપણને રોજ ઉપયોગી થતું રહે ભૂતકાળના બનાવોને જો માણસ

પોતાના બુદ્ધિબળથી પ્રત્યક્ષમા લાવી તેમાથી આનંદ અને જ્ઞાન મેળવતો

હોય, તો પોતાના જીવનના ચાતુ કાળમાથી લવિષ્યના જીવનમા ઉપયુક્ત

થાય એવું કંઈ તે મેળવી ન શકે? અને આ વાત જો તે સાધી શકે

તો સસાર મ્હજે સર્વત્ર સ્વાર આ નિમિત્ત પ્રમાણે જીવન ચાલ્યું જતું

હોય, તોપણ તેમાથીયે અધિક શાશ્વત એવું તે જે પ્રાપ્ત કરે તે, તેની

પોતાની પાસે રહેશે — જેમ પૈસા ખર્ચાને તે એકાદી વસ્તુ લાવે તો

પૈસા ગયા એમ નહીં, પણ પોતાની તે જ સપત્તિ વધારે ઉપયુક્તપણે

પોતાની પાસે બીજા સ્વરૂપે છે જ એવું તે સમજે છે આપણને

ઉપયોગમા આવનારી વસ્તુ નશ્વર કે અપકાળ ટકનારી હોય તોયે

માનનીબુદ્ધિ તે જ વસ્તુ અધિક શાશ્વત, અધિક કાળ ટકે એની કરવા

તરફ લાગેની હોય છે આપણા જીવનનો કાળ પ્રવાહની જેમ ઝપાટાથી

જતો હોય તોપણ તે જ કાળે આપણને હમેશા ઉપયોગી થનારી

અધિક મહત્ત્વની અને અધિક શાશ્વત વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરી રાખીએ તો

તે પ્રાપ્ત કરવામા ગયેલું જીવન, તે વસ્તુઓરૂપે વધારે કીમતી બની

આપણને પ્રાપ્ત થયું છે એમ લાગશે ચાતુ જીવનમા જ આપણે જ્ઞાન,

ચારિત્ર્ય, સદ્ગુણ, કલા અને ચિત્તની પવિત્રતારૂપી મહાન વસ્તુઓ

પ્રાપ્ત કરીએ તો આપણે જ જીવન અનેક સિદ્ધિરૂપ બની પહેનાના

કરતા વધારે સમૃદ્ધ થયું છે એવો આપણને અનુભવ થશે અજ્ઞાન,

કૃપણતા, બ્રજતા, વિકારવશતા વગેરે દોષોથી ભરેલા દીર્ઘાયુ કરતા

જેમા અજ્ઞાનનો સમઘ નથી, વિકારની ગંધ નથી, કૃપણતા કે સ્વાર્થનું નામ નથી, અધર્મનો જરાયે અંશ નથી એવું થોડા કાળનું એ જીવન આપણને કૃતાર્થ કરશે નહીં કે? માણસે પોતાનું સર્વસ્વ ખર્ચી નાખીને અને ઘણા કષ્ટો સહીને તે જ જીવન પ્રાપ્ત કરવાનું છે માનની જીવન તે માટે છે જીવનની સિદ્ધિ આવી જાતની શુદ્ધિમા જ છે ચાલ્યા જતા જીવનને આપણે રોકી શકતા નથી ગયેલી ક્ષણ આપણે પાછી લાવી શકતા નથી સૂર્યચંદ્રની ગતિ અને પૃથ્વીનું સતત ચાલતું ભ્રમણુ જે આપણે રોકી શકતા હોઈએ તો જ પોતાનું ગયેલું જીવન આપણે કદાચ પાછું લાવી શકીએ ગયેલું તારુણ્ય પાછું મેળવવાનો પ્રયત્ન કરનારા ‘યયાતિ’ અથવા યોગાબ્યાસથી જીવન વધારવાનો પ્રયત્ન કરનારા ‘માગદેવ’ આજે પણ ક્યાંક મળશે મૃત્યુ ટાળવાનો કે લખાવવાનો અથવા તારુણ્ય હમેશ ટકાની રાખવાનો પ્રયત્ન કરનારા બધે કાળે હોવાના જ પણ તે માર્ગે જીવનસાર્થકતા હજી કોઈને મળેલી નથી, એ આજ સુધીના તેવા પ્રયત્નોના ઇતિહાસ પરથી સિદ્ધ થયું છે જીવનનો પ્રવાહ ધણો કાળ ચાલતો રહે અને આપણે કેવળ દીર્ઘાયુ થઈએ તેમા જીવનની સાર્થકતા ન હોઈ, જીવનશુદ્ધિમા અને સદ્ગુણોની સમૃદ્ધિમા જીવનસાર્થકતા છે દીર્ઘ આયુષ્ય કે ધનસંપન્નતાના કરતા ચારિત્ર્ય, શીલ, જ્ઞાન, અનુભવ, સુસંસ્કાર, સદ્ગુણ, પવિત્રતા — એ પ્રકારના ઐશ્વર્ય અને વૈભવથી સમૃદ્ધ બનેલા જીવનની કિંમત અને મહત્ત્વ માનવતાની દૃષ્ટિએ અનેકગણા વધારે છે આ જાતનું જીવન થોડા વખતમાયે સિદ્ધ કરી લીધાના દાખવા જગતના ઇતિહાસમા થોડાંયે મળે છે જ એ માનવજાતિનું લાગ્ય છે આદ્ય શરૂઆતે આ જ જીવનસિદ્ધિ સાધ્ય કરીને કેવળ બત્રીસ વર્ષમા જીવનયાત્રા પૂરી કરી ઈસુ ખ્રિસ્તનું જીવન કેવળ તેત્રીસ વર્ષમા સમાપ્ત થયું જ્ઞાનેશ્વર, નિવૃત્તિનાથ, સોપાન અને મુક્તાબ્ધિ એ બધાએ વીસ બાવીસ વર્ષની આસપાસ પોતપોતાની જીવનજ્યોતિ પરમજ્યોતિમા મેળવી લીધી આ પ્રકારના ઉદાહરણો ઇતિહાસમા લખાયેલા હોય તેટલા જ છે એવું આ વિષે ન માનતા, કેન્દ્રીયે અપ્રસિદ્ધ વિભૂતિઓ પણ આ પ્રયત્નમા અત્પ આયુષ્યમા યશસ્વી થયેલી હોવી જોઈએ એમ માનવું

યોગ્ય થશે આ પરથી આપણે સમજવું જોઈએ કે જીવનની શુદ્ધિમાં જ જીવનની સાર્થકતા છે અને તેની સાર્થકતા પ્રાપ્ત કરવા માટે માનવી જીવન છે

પશુપક્ષીઓ અને બીજા પ્રાણીઓના જીવન અને માનવી જીવનમાં આ જ મોટો ફરક છે યોગ્ય જ્ઞાનપાન, સુખ વિવેકી આતિમય યોગ્ય પરિશ્રમ, વિશ્રાંતિ, ચિંતારહિત જીવનવહેનાર, કલ્પના સમયાનુસાર ઔષધોપચાર વગેરે અનુકૂળ સાધન સગવડથી મનુષ્યનું આયુષ્ય વધે છે પરંતુ આયુષ્ય કેવળ લખાયાથી, તે દીર્ઘ થયાથી જીવન સાર્થક થતું નથી માણસની શ્રેષ્ઠતા દીર્ઘ આયુષ્યને લીધે નહીં પણ તેણે પ્રાપ્ત કરેલી માનવતાને લીધે છે અને તે માનવતા જીવનની શુદ્ધિ પર અવલમ્બે છે શુદ્ધ જીવન પોતાને આનંદ અને પ્રસન્નતાદાયી થતું રહી બીજાઓને પણ ઉન્નત કરનારું અને તેમની ઉન્નતિમાં પ્રેરણા આપનારું થઈ શકે છે આજે માનવજાતિ દુખી અને ભયાકુલ બનેલી દેખાય છે સર્વત્ર શક્ષ અને અવિશ્વાસ જણાઈ આવે છે અને તેથી જ કોઈ પણ જગાએ ઇર્ષ્યને પણ પોતાની ચાતુર્ય સ્થિતિ વિશે નિશ્ચિતતા લાગતી નથી, કારણ કે આપણે બધા જીવનશુદ્ધિના કરતા બીજા જ ગમે તેને મૂલ્યવાન ગણી તેની પાછળ લાગ્યા છીએ ગમે તેને ભવ્ય કે સુખસર્વસ્વ માનતા અને એવું જ કંઈક પણ આપણને આકર્ષક લાગતા તેની પાછળ પોતાની શક્તિશુદ્ધિથી આપણે પડેલા છીએ જેની પાછળ પડેલા છીએ તે સત્ય છે કે બ્રાહ્મણ છે, તે ખરેખર સુખ છે કે કેવળ આકર્ષણ છે, અને તેમાં કર્તવ્યનિશ્ચયનો કંઈક ભાગ છે કે તે મોહ છે તે શીઘ્રી કાઢવાનું પણ આપણને સૂઝતું નથી આપણી પરપરા જોતા આ જ જણાઈ આવે છે આ માર્ગે આગળ ગયેલા, ધન, વૈભવ, સત્તા, ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કરેલા, તેમ જ વિદ્યા, કલા કે વૈશિષ્ટ્યથી યુક્ત એવા લોકો જીવનશુદ્ધિની દૃષ્ટિથી આપણે ક્યા છીએ અને આપણી ખરી સ્થિતિ શી છે તે જગતને સ્પષ્ટપણે કહેતા નથી તેથી ઇર્ષ્યું ધન, કોઈનો ક્ષમાભાવ, કોઈનો આડબર, ઇર્ષ્યની વાતપડતા અને આતુર્ય, કોઈનું સૌંદર્ય, કોઈનું બળ કે સત્તા અગર સામર્થ્ય, ઇર્ષ્યું કંઈકાંઈક

તો કોઈની ચિત્રકુશળતા કે એની જ કોઈ આકર્ષક વિશેષતા જોઈને મોહવશ બની આપણે તેને જ જીવન સાર્થકતા સમજીએ છીએ આપણે અસખ્ય લોકો — જેમને આમાનુ પ્રાઈ વૈશિષ્ટ્ય પ્રાપ્ત થયું નથી તે આપણે બધા — આવી જાતની પ્રાતિમા જ જીવન કાઠીએ છીએ આ પૈકી ગમે તેને જીવનસાર્થકતાનું સાધન માનીએ છીએ અને આમાની કોઈ પણ જાતની વિશેષતા પ્રાપ્ત ન કરતા જ પોતાનું જીવન પૂરું કરીએ છીએ વળી, પોતાની ભૂલભરેલી સમજણને લીધે જીવનનો ખરો રસ્તો ચૂકી જઈ અયોગ્ય પ્રનાહમા પડેલાઓને તેમની બહારની વિશેષતા જોઈને આપણે બધા જે માન અને આદર આપીએ છીએ, જે શ્રેષ્ઠતા આપીએ છીએ તેને લીધે તેમનામા પણ ખરા માર્ગનું જ્ઞાન થવા માટે જોઈતી જગૃતિ કદી આવતી નથી અનેક પ્રકારની દુર્બળતાઓને લીધે અને પોતાની પ્રતિજ્ઞા જાળવવાના લોભને લીધે તેઓ ભૂલભરેલા માર્ગે એમ જ આગળ જાય છે અને તેઓ ખરેખર સુખી હોઈ તેમનું જીવન સફળ થયું છે એવા ભ્રમમા આપણે પણ રહીએ છીએ આ પ્રમાણે આપણે બધા ભુલભુલામણીમા પડી જઈ જીવનપથ આક્રમીએ છીએ.

જગતના લોકોનો મોટો ભાગ પોતાનું અને પોતાના કુટુંબના માણસોનું જેમ તેમ કરીને આબરૂથી ભરણપોષણ

આદર્શ વિષેની કરવા પાછળ પડેલો છે છતાં દરેકના મનમા જીવન પમદગી વિષયક ઈર્ષ્ય ને કંઈ ઉચ્ચપણાની કલ્પના, એટલું

જ નહીં પણ કંઈક અસ્પષ્ટ એની આકાંક્ષા પણ

હોય છે તે પૂરી થતી ન હોવાથી દરેક જણ અસતુષ્ટ રહે છે જે વસ્તુઓના અભાવને લીધે આપણને રોજ અડચણો અને દુઃખમા દિવસો કાઢવા પડે છે તેનો જેની પાસે અભાવ નથી, ઊલટું તેની વિપુલતા દોષ છે તેની તે વિશિષ્ટતાથી પોતાની જે આકાંક્ષાની પૂર્તિ થશે એમ દરેક જણ માને છે અને તેને જ બધા દુઃખોનું નિવારણ કરવાનું અને સુખનું સાધન પણ સમજે છે પણ આ પરીક્ષા કે આ નિર્ણય મોટેભાગે ભૂલભરેલો દરે છે કોઈ પણ વિશેષતાથી, તેના અભાવને લીધે સહન કરવા પડતા દુઃખો નાશ પામે છે, પણ બાળના દુઃખોને અને તે વિશેષતાને લીધે જ નિર્માણ થનારા અનિષ્ટ પ્રસંગોને

રોકવાની શક્તિ તે વિશેષતામાં છે કે નહીં એનો વિચાર કોઈનાયે મનમાં મોટેભાગે આવતો નથી. નાનપણમાં રેલગાડીમાં જવાના પ્રસંગો જેમને આવેલા છે એવા છોકરાઓ પૈકી ઘણાને મોટા થઈને પોતે ગાર્ડ થઈએ તો સારુ એમ લાગે છે રેલગાડી પરનું ગાર્ડનું પ્રભુત્વ, તેનો પોશાક, સિસોટી વગાડવાનો તેમ જ ધમ્મ ફરકાવવાનો તેનો ઠાક, બધાની પછી તેનું એકદમ ગાડીમાં ચડી જવું; એ બધી વાતો કોઈ પણ છોકરાને આકર્ષક લાગતી નથી કે? તે જ પ્રમાણે શિક્ષક થવાની અને તેમાંયે વિશેષે કરીને છોકરાઓને મારવાની આદતવાળા માસ્તર થવાની અભિલાષા કે આદર્શ કયા વિદ્યાર્થીના મનમાં પેદા થયો નહીં હોય? (નિદાન મારી વિદ્યાર્થી દશામાં તો વિદ્યાર્થીવર્ગની મનોદશા આ પ્રકારની હતી.) જાદુના ખેલો, પત્તાની રમતો, શરીરસામર્થ્યના પ્રયોગો પૈકી જે કંઈ જોવામાં આવે તે આકર્ષક જણાતા જીવનમાં પ્રાપ્ત કરવું એમ કયા યુવકને લાગતું નહીં હોય? આ રીતે વધતી જતી ઉંમર પ્રમાણે જે જે સમયે જે જે આપણને લગ્ય અને આકર્ષક જણાતું જાય તે તે પ્રકારની જીવનવિષયક મહત્ત્વાકાંક્ષા આપણે ધારણ કરતા રહીએ છીએ તેમાંની આપણી પસંદગી વ્યાપક અનુભવ અને જ્ઞાનને લીધે જેમ જેમ ભૂલભરેલી ઠરતી જાય છે, તેમ તેમ આજે પણ આપણે સુખ વિગેની જે કલ્પનાઓ ધારણ કરી પોતાનું જીવન ચલાવીએ છીએ તે પણ ભૂલભરેલી ઠરવાનો તેટલો જ સંભવ નથી શું? તેથી જીવન વિષે ઊંડો વિચાર કરીને તેનો આદર્શ ઠરાવવો આવશ્યક છે જુદી જુદી મહાન આકાંક્ષાઓ ધારણ કરીને તેમાં સફળતા મેળવેલી જુદી જુદી વ્યક્તિઓના જીવનનો અભ્યાસ કરી તેમાં છેતરે માનવોચિત સુખ, શાંતિ, પ્રસન્નતા, ધન્યતા અને માર્યકતા કોને પ્રાપ્ત થઈ, કોનું જીવન તેમને પોતાને અને તેમના સંમધમાં આવેલા બીજાઓને સહાયક, ઉન્નતિપ્રદ, પ્રેરણાદાયક અને માનવજાતિને ઓધપ્રદ થયું વગેરે બાબતોનો વિચાર કરીને આપણે જીવન વિગેનો આદર્શ ઠરાવવો જોઈએ. કેવળ થોડો વખત આકર્ષક કે બહારથી લગ્ય જણાતું જીવનનું પરિણામ તે વ્યક્તિને અને બીજાઓને કેટલું શાંતિદાયી અને ધન્યતા લાગવા જેવું થયું છે તે સમજી લઈને પણ આપણે તે પર વિચાર કરવો જોઈએ

અને તેના પરથી આપણે પોતાના જીવનનો આદર્શ ઠરાવવો જોઈએ વિચાર કર્યા વગર કેવળ બાહ્યત આકર્ષક અને લાભદાયી વસ્તુઓની પાછળ આપણે ન પડવું જોઈએ પરમાત્માએ આપેલી વિવેકશુદ્ધિને વધારે તીક્ષ્ણ અને તેજસ્વી કરીને જીવનનો આદર્શ ઠરાવવામા આપણે તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ

જીવનનો સાચો હેતુ — સાચો આદર્શ જેઓ સમજ્યા અને પુરુષાર્થ કરીને જેમણે તે સિદ્ધ કર્યો તેઓ ધન્ય જીવનશુદ્ધિનો પ્રભાવ છે પ્રાપ્ત થયેલું જીવન સાર્થક ન કરતા જેમણે તેને ક્ષણિક સુખની પાછળ ગુમાવ્યું તેઓ વૃથા જન્મ્યા અને ગયા એમ સમર્થ રામદાસે કહ્યું છે જેમણે જીવનશુદ્ધિ સાધી છે એવા મહાપુરુષો જગતમા સર્વકાળ વદનીય થાય છે જગતમા અત્યાર સુધી અનેક સમ્રાટો, અનેક ચક્રવર્તી રાજાઓ થઈ ગયા, મહાન સત્તાધારીઓ થઈ ગયા પોતપોતાના સમયમા બધાને ભીતિ લાગે એવી સત્તા ચલાવનારાઓયે થઈ ગયા તેમના દરેકના જમાનામા તેમના કાયદાઓને, તેમના શબ્દોને તોડવાની તાકાત કે હિંમત કોઈમાયે નહોતી, પણ આજે તે કાયદાઓની કે શબ્દોની શી કિંમત છે ? પણ જેમણે મનુષ્યજન્મ પામીને જીવનશુદ્ધિ સાધી માનવતાની પ્રાપ્તિ કરી, એવા ધર્મનું આચરણ કરી સમાજમા જ્ઞાન અને ધર્મનો જેમણે પ્રચાર કર્યો અને તે માટે પોતાને અનેક રીતે સહન કરવું પડ્યું છતાં જગતના દુષ્ટો ઓછા કરવા માટે પ્રયત્ન કર્યો તેઓ નિર્ગિકચ્ચન અને સત્તાહીન હતા તોયે તેમના શબ્દોને આજે પણ લોકો પરમ વદ્ય માને છે સંકડો હઝારો વર્ષો પૂર્વે તે શબ્દો ઉચ્ચારાયેલા છે, પણ તેમનો પ્રભાવ અને તે વિષેનો આદરભાવ હજી કાયમ છે આપણી દુર્બળતા અને વિકાર વશતાને લીધે આપણે તેમના શબ્દો પ્રમાણે વર્તી શકતા નથી એ વાત ખરી છે, પણ આપણા મનમા તે શબ્દો વિષે હજી શ્રદ્ધા છે એ વાત પણ તેટલી જ ખરી છે આ પ્રભાવ જીવનશુદ્ધિનો છે ચિત્તની નિર્મળતા, કર્મોની પરિશુદ્ધિ, સદ્ગુણોની પૂર્ણતા, સદૈવ જાગૃકતા, વિવેકની સૂક્ષ્મતા અને પ્રગલ્ભતા વગેરેથી આપણે પણ આ જ સિદ્ધિ સાધવાની છે દુનિયાનું બધું જ્ઞાન, બધી વિદ્યા, કલા, ભક્તિ, યોગ વગેરે

સાધનો દ્વારા આ જ ભૂમિકા સિદ્ધ કરવાની છે મનુષ્ય તરીકે જન્મ પામીને આપણે આ સ્થિતિએ પહોંચવાનું છે આપણા જીવન અને શુદ્ધિનો આ જ સમ્બંધ છે અને આ જ આપણા જીવનની વિશેષતા છે આ વિશેષતા પ્રાપ્ત થાય તો જન્મ પામીને ખીજું કશું સાધવાનું રહેશે નહીં

થોડો વિચાર કરતા આપણા ધ્યાનમાં આવે છે કે દરેક માણસના મનમાં શુદ્ધિ વિષે યોગ્ય કલ્પના છે, એટલું જ પ્રયત્નની જરૂર નહીં પણ તે જાતની ઇચ્છા અને સ્વાભાવિક ગુચિ પણ છે અન્ન, પાણી, કપડા, વાસણ, ઘર, જગા અને વાપરવાની વસ્તુઓ સ્વચ્છ હોવી જોઈએ એમ દરેકને લાગે છે આપણી સોબતમાં રહેનારા માણસો પણ સ્વચ્છ હોવા જોઈએ એમ આપણે ઇચ્છીએ છીએ આપણી પોતાની પરિસ્થિતિ, કંઈક આળસ, જડતા વગેરે કારણોને લીધે આપણે અને બાબતોમાં અસ્વચ્છતા ચલાવી લઈએ છીએ, સહન કરીએ છીએ પરંતુ આપણી ખરી ગુચિ સ્વચ્છતા તરફ છે અંધારા કરતા પ્રકાશ, અજ્ઞાન કરતા જ્ઞાન, દુર્મળતા કરતા બુદ્ધિ અને ગરીમાઈ કરતા સમૃદ્ધિ જેમ આપણને સહેજે પ્રિય છે તે પ્રમાણે સ્વચ્છતા પણ આપણને પ્રિય છે આમ સ્વાભાવિક હોવા છતાં આપણે પોતાના મનની પવિત્રતા સાધવામાં, જીવનની શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવામાં અને સદ્ગુણસંપન્ન થવામાં અત્યંત ઉદાસીનતાથી વર્તીએ છીએ એ ઘણા આશ્ચર્યની અને દુઃખની વાત છે માનવોચિત સુખની અને માનવતાના લાગ્યની આપણને ઇચ્છા નથી એમ નહીં, પણ તે માટે કરવા જોઈતા પરિશ્રમનો અને પ્રયત્નનો કટાણો આવે છે એ આપણી જડતા છે આ જડતા છોડ્યા વગર આપણે ઉન્નત નહીં થઈએ તે જડતા આપણે જ છોડવી જોઈએ એ સિવાય બીજી ગતિ નથી જીવનનું અને જીવનશુદ્ધિનું મહત્ત્વ સમજીને આપણે વર્તીએ તો જ માનવતાની દૃષ્ટિથી આપણે કૃતાર્થ થઈશું અને પરમાત્માએ આપેલી જીવનરૂપી મહાન ભેટનો સદુપયોગ કર્યાનું પરમ સમાધાન પણ આપણને પ્રાપ્ત થશે

શ્રેષ્ઠ જીવનની કેળવણી

મધ્ય પ્રાણીઓમાં મનુષ્યપ્રાણી શ્રેષ્ઠ છે એમ માણુસ ગર્વથી કહે છે પણ ખરેખર તે શ્રેષ્ઠ છે શું ? એનો સુક્ષ્મ દષ્ટિથી વિચાર કરીએ તો કટલીક ખામતોમાં ને જે છે તો કટલીક ખાખતોમાં શ્રેષ્ઠ કહેવડાવવાને તે વાચક નથી એમ જણાઈ આવે છે માણુસ જ્યારે વિવેકથી સયમપૂર્વક સર્વહિતશુદ્ધિથી વર્તે છે અર્થાત્ ધર્મશુદ્ધિથી વર્તે છે ત્યારે તે શ્રેષ્ઠ કહેવડાવવાને લાયક છે એમ લાગે છે પણ પોતાને શુદ્ધિમાન સમજનારો માણુસ જ્યારે અવિવેકથી સ્વચ્છંદપણે, કેવળ પોતાની વૃત્તિઓ પ્રમાણે વર્તીને પોતાના અને બીજાઓના દુઃખનું કારણ બને છે, ત્યારે તે શ્રેષ્ઠ ગણાવાને લાયક નથી એમ કહેવું પડે છે કેવળ મનર્થ માટે જીવનપદ, દુષ્ટતા, અન્યાય અને અત્યાચાર કરનારુ શુદ્ધિમાન પ્રાણી માણુસ સિવાય બીજુ કોઈ નથી એમ દેખાય છે ત્યારે તે સર્વ પ્રાણીઓમાં ને જે છે એમ કહેવું એટલે એણે કરેલા દોષોમાં ઉમેરો કરવો એટલો જ અર્થ થાય છે માણુસ સિવાયના બીજા પ્રાણીઓ કેવળ કુદરતી ધર્મ પ્રમાણે વર્તે છે તેમની ઇચ્છાઓ, વાસનાઓ, વિકારો અને ભાવનાઓ બધી મર્યાદિત છે એ કુદરતને અનુસરીને છે કુદરતે તેમને જેમ પેદા કર્યા છે અને જે વિકાર અને ભાવનાઓ તેમનામાં મૂક્યા છે, તે પ્રમાણે તેઓ વર્તે છે તેમનું જીવન અને જીવનવ્યવહાર કેવળ કુદરતી ધર્મ પ્રમાણે હોય છે તેમનામાં વિકાર છે પણ તે કેવળ પ્રકૃતિર્મ પ્રમાણે છે તેમનામાં સયમ છે, પરંતુ તે તેમણે પ્રયત્નપૂર્વક મિદ્ધ વરેવો ન હોઈ પ્રકૃતિધર્મ પ્રમાણે છે એટલે વિકાર માટે તેમને દોષ તેમ સયમ માટે તેમને શ્રેષ્ઠતા અપાય નહીં વિકાર અને સયમના ખોટાસાચાનું જ્ઞાન થઈ તેમાં ઓછુવત્તુ કરવાની શક્તિ અને શુદ્ધિ પણ તેમનામાં નથી માણુસમાં આ જાતની સર્વ શુદ્ધિ અને શક્તિ હતા તેનો ઉપયોગ ન કરતા તેણે વિકારની પાછળ લાગી સયમને છોડી ન્ધ વિકૃતિ નિર્માણ કરેલી છે અને તે વધારેલી છે એ વાત તેના

શ્રેષ્ઠપણાને શોભતી નથી. અવિવેક, અસયમ, વિકૃતિની બુદ્ધિ અને સયમનો અભાવ માનવી જીવનમાં પૂર્ણપણે દેખાઈ આવે તો તેને શ્રેષ્ઠ કેરી ગીત કહેવાય? એક વાત નિશકપણે કબૂલ કરની પડે છે કે વિવેક અને મયમથી પોતાના વિકારોને તાબે રાખીને, ઇચ્છાઓ અને વાસનાઓને આવરીને પ્રકૃતિ પર વિજય મેળવનારા માનવજાતિમાં જન્મ્યા છે પોતાનું જીવન હમેશા ખીજાઓને માટે ખર્ચનારા, સદ્ધર્મ પ્રમાણે વર્તીને શાંતિ મેળવી જીવન સાર્થક કરનારા માનવકુળમાં પેદા થયા છે સત્યને ખાતર પોતાના પ્રાણની પરવા નહીં કરનારા, પોતાના વ્યક્તિગત મુખ્ય દુખનો વિચાર ન કરતા માનવજાતના મુખ્યાર્થ અને દુખનિવારણાર્થ જીવનસર્વસ્વ અર્પણ કરનારા માનવવશમાં નિર્માણ થયા છે એમાં શકા નથી તેમણે જ માનવજાતિમાં વધી પડેલી વિકૃતિનો નાશ કરી કેવળ પ્રાકૃતિક ધર્મોને પણ તાબામાં લાવી ઉચ્ચ સસ્કૃતિ નિર્માણ કરી છે અને માનવજાતિને શ્રેષ્ઠતા તરફ લઈ જવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે આની કેટલીક વિભૂતિઓ, આવી કેટલીક ધર્મનિષ્ઠ વ્યક્તિઓ માનવસમાજમાં પેદા થયેલી હોવાથી બધી માનવજાતિને પોતાને શ્રેષ્ઠ કહેવડાવવાનો આધાર મળ્યો છે એટલું જ, પણ એ પરથી મનુષ્યમાત્ર શ્રેષ્ઠ છે એમ કહી ન શકાય. જેમણે માનવજાતિ માટે ઉચ્ચ પ્રકારની સસ્કૃતિ નિર્માણ કરી, વિવેકનો આશ્રય લઈ સયમની મદદથી ક્ષુદ્ર વૃત્તિઓને આવરીને જેમણે પોતાની ઉન્નતિ સાધી લીધી તે જ શ્રેષ્ઠ કહેવડાવવાને લાયક છે એમ લાગે છે. તેમના નામે આપણે બધા પોતાને શ્રેષ્ઠ માનીએ એમાં ખરેખર ન્યાય નથી. સનસજ્જનોએ માનવી સસ્કૃતિ નિર્માણ કરી અને તેઓ તે પ્રમાણે વર્ત્યાં. તેમણે આપણને ઉચ્ચ સસ્કૃતિના પાક આપ્યા. તેમણે આપેલા આદેશ અને ઉપદેશ પ્રમાણે આપણે વર્તીએ તો આપણે પણ તેમની જેમ ઉન્નત થઈએ અને બધા પ્રાણીઓમાં માનવ શ્રેષ્ઠ છે એની સમજણ, એવી માન્યતા આપણે પોતાના આચરણથી સાચી કરી બતાવીએ.

જગનના બધા સતમહાત્માઓ કહેતા આવ્યા છે કે જીવન નમસ્તુ જવા ન દેશો સદૈવ જાગ્રત રહો જાગ્રત નહીં રહો તો અનેક ક્ષુદ્ર આત્મામાં તમારું જીવન વ્યર્થ જતુ રહેશે તમારા સમઘીઓ, તમારા

આસપાસના માણસો નકામી વાતોમા પોતાનું જીવન ખર્ચી નાખશે તમારી નિકળના માણસો તમારા મિત્ર કહેવડાવનારા પણ જો પોતે વિવેકી સયમી અને જીવન વિરે ઉચ્ચ વિચાર કરનારા નહીં હોય તો પોતપોતાના ક્ષુદ્ર હેતુની સિદ્ધિમા પોતાનું જીવન ફેકટ ગાળશે પોતાના ક્ષુદ્ર હેતુમા તમારી મદદ લઈ તમારું જીવન પણ વાપરશે આ જાતનું સૂચન સતમહા માએ કરતા આવ્યા છે પરંતુ આપણે તેમના લાગણી પૂર્વક કરેલા ઉપદેશ તરફ લક્ષ આપતા નથી વહેવારમા આપણે જોઈએ છીએ કે એક કામ વગરનો માણસ નવરાશનો પોતાનો વખત ગાળવા માટે ખીજ કામ વગરના માણસ પાસે જાય છે અથવા કામમા પડેલા માણસ પાસે જઈને ગપ્પા મારે છે ક્યારે પતા રમવામા પોતાનો અને ખીજાનો વખત ફેકટ ગાળે છે એક વ્યસની માણસ ખીજા ઘણાને વ્યસની કરીને પોતાનું અને ખીજાનું જીવન ખરાબ કરે છે માણસ પોતાની જેમ ખીજાને મનાનીને પોતાની વૃત્તિઓનું શમન કરે છે આ રીતે આપણે બધા એકમેકની ખોળી વૃત્તિઓમા એકમેકને મદદ કરીને જીવન વ્યર્થ ગાળીએ છીએ જીવન સાર્થક કરવા માટે એકખીજાને મદદરૂપ ન થતા જીવન વ્યર્થ ગાળવામા આપણે એકખીજાને સહાય કરીએ છીએ પરમાત્માએ આપણને આપેલી વિશેષ બુદ્ધિ યોગ્ય રીતે વાપરીને આપણે પોતાનું જીવન સાર્થક કરી લેતા નથી એનું કારણ એ કે આપણે માણસ છીએ એમ આપણે માત્ર કહીએ છીએ પણ આપણે સાચેસાચ માનવતાના ઉપાસક નથી જીવનનો ઉચ્ચ ઉદ્દેશ આપણે ધારણ કર્યો નથી આપણા ચિત્તમા જાહનારી વૃત્તિઓના શમનથી તાત્કાલિક જે ઝાઈ સુખ કે સ્વાસ્થ્ય મળે તેની પાછળ લાગેના છીએ આપણી વૃત્તિઓ યોગ્ય છે કે અયોગ્ય ? તે ધર્મ છે કે અધર્મ ? તેમનું શમન કરવામા માનવતાનો વિકાસ છે કે ાસ ? એનો વિચાર ન કરતા કેવળ આપણી વૃત્તિઓના પ્રવાહ પ્રમાણે આપણે વર્તીએ છીએ તે પ્રપત્નમા આ પ્રવાહને વધારે વેગ મળે છે અને તે વેગમા આપણું જીવન ચાલેનું હોય છે પણ આ રીતે ચાલેલા જીવનમા આપણને સુખ પ્રાપ્ત થાય છે જ એવું નથી જાનતા દુખના જ અનુભવે આપણને વધારે થાય છે તોપણ એ પ્રવાહ

આપણે ટાળી શકતા નથી, તોડી શકતા નથી અથવા તેમાંથી આપણે નીકળી શકતા નથી એવી આપણી સ્થિતિ છે, અને એ સ્થિતિમાં જ દિવસ પછી દિવસ, મહિના પછી મહિના અને વર્ષ પછી વર્ષ જતા હોઈ આપણું જીવન પૂરું થાય છે

આપણે દરેક જાણ સુખ ઇચ્છીએ છીએ પણ એકદરે જોઈએ તો દુખની જ અનુભૂતિ આપણને વધારે થાય છે આનું કારણ આપણી આજની સંદોષ જીવનપદ્ધતિ છે ઉપરાંત માણસને સુખના કરતા દુખની તીવ્રતા હમેશા વધારે લાગે છે, આવે આપણો મનોધર્મ થઈ ગયો છે માણસને પોતાની સુખરૂપતાનું તે સમયે ભાન પણ હોતુ નથી દુખકાલીન અવસ્થાનું તેને સ્મરણ થાય છે ત્યારે તેને આનું સુખરૂપ સ્થિતિનું ભાન થાય છે અથવા બીજાઓનું દુખ જોઈને પોતાની સુખરૂપ સ્થિતિ તેના લક્ષમાં આવે છે નહીં તો સુખને વખતે પણ તેને તેનું સતત ભાન હોતુ નથી તેની અનુભૂતિ તેને તીવ્ર લાગતી નથી સુખ એ તેને પોતાના હકનું લાગે છે આપણે દરેક સુખ ભોગવવાને લાયક છીએ એવું તેને હમેશા લાગતું હોય છે પોતાની સુખરૂપ અવસ્થા માટે બીજાની લવાઈ અથવા ઝાઝની ઉદારતા અને શ્રદ્ધા કારણ છે એવું પ્રત્યક્ષ દેખાતું હોય તોયે તેનું ખરું કારણ સુખ ભોગવવાની પોતાની લાયકી જ છે એમ તે સમજે છે તેથી સુખની બાબતમાં તે ઝાઝની કૃપા કે ઝાઝનો ઉપકાર માનવાને તૈયાર હોતો નથી પણ દુખને પ્રસંગે કેવળ પોતાના જ દોષને લીધે, મૂર્ખાઈને લીધે આપણે તે ભોગવવું પડે છે એમ તેને લાગતું ન હોવાથી બીજા ઝાઝનાયે દોષને લીધે પોતાના પર તે આપત્તિ આવેલી છે એમ તે સમજે છે આપણે પોતાને નિર્દોષ સમજીને આપણા દુખને માટે બીજા જ કારણ છે એવી સમજણ આપણે કરી લઈએ છીએ અને દુખ એ આપણા દોષોનું ફળ છે એમ ન સમજતા હોવાથી તેની તીવ્રતા પણ માણસને વધારે લાગે છે સ્વાભાવિક રીતે માણસને સુખના કરતા દુખની અનુભૂતિ વધારે તીવ્રતાથી થાય છે તેમાં પણ બીજાઓના દોષોનું તે પરિણામ છે એમ તે સમજતો હોવાને લીધે તેમાં તેને અન્યાય લાગવાથી દુખની તીવ્રતા

વધી જાય છે એવી સ્થિતિમાં માણસને ચિત્તસ્વાસ્થ્ય — શાંતિ પેરી રીતે મળવાની ?

આ ગેરસમજ અને બ્રાતિમાથી નીકળીને પોતાના જીવનનું આર્થિક પ્રવા માટે પોતાના સુખદુખના કારણો આપણે સૂક્ષ્મપણે રોધી કાઢવા જોઈએ અતર્મુખ થઈ આત્મપરીક્ષણની ટેવ આપણે પાડવી જોઈએ આપણા સુખદુખ માટે આપણા પોતાના કે બીજાના ગુણદોષ કેટલે અંશે કારણભૂત છે તે આપણે શોધી જોઈએ આવી રીતે અતર્મુખતા અને આત્મપરીક્ષણ સાધ્યા વગર આપણે ભળતે જ માર્ગે જઈએ તો જીવનમાં જે સત્ય અને કામતી વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ તે આપણને કદી મળશે નહીં તે માટે જીવનવિષય- ઉચ્ચ આકાંક્ષા ધારણ કરીને આપણે પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ અતર્મુખતા અને આત્મપરીક્ષણના અભાવે આપણે સત્ય સ્થિતિ જાણી શકીશું નહીં આપણા સુખદુખના કારણો આપણે જાણી શકીશું નહીં તે જાણ્યા વગર આપણે પોતાના દુખોનો નાશ કરીને સુખ પ્રાપ્ત કરી શકીશું નહીં પોતાના અહંકાર અને પોતા વિષેના મતલબને લીધે આપણે પોતાને હંમેશા નિર્દોષ અને બીજાઓના કરતાં સારા સમજીએ છીએ આવી અતર્મુખતા અને આત્મપરીક્ષણની પોતાને ટેવ પાડ્યા વગર આ દોષમાથી આપણે છૂટી શકીશું નહીં આપણને પ્રાપ્ત થયેલા સુખ માટે કેળવવાને કષ્ટ સહન કરવું પડેલું હોય છે અને પડે છે એનો વિચાર મનમાં ન લાવતા આપણું સુખ એ આપણા પુરુષાર્થનું ફળ છે એટલું જ નહીં પણ બીજાઓના સુખ માટે પણ આપણે કારણભૂત છીએ એવું આપણે સમજીએ છીએ પરંતુ આપણા પોતાના અને બીજાઓના કેટલાયે દુખોનું આપણે કારણ છીએ એવું આપણને કદી લાગતું નથી એવું કારણ અતર્મુખતા અને આત્મપરીક્ષણનો અભાવ જ છે આ આપણા દોષને લીધે આપણામાં છુપાઈ રહેલા બીજા કેટલાયે દોષો આપણા લક્ષ્યમાં આવતા નથી અતર્મુખતા અને આત્મપરીક્ષણ એ આપણા જેવા છે આપણું જ મોજેમ આપણા વગર આપણે જોઈ શકતા નથી તેમ આપણા જ દોષો અતર્મુખતા વગર આપણું અત્યંત અત્યંત નથી.

સતમહાત્માઓએ માણસના ૭ રિપુઓના પ્રતાપનું વર્ણન કરેલું છે તે આપણા પોતાના જ રિપુઓનું વર્ણન છે એવું આપણને ન લાગે તો તે વર્ણન વાચવાનો આત્મોન્નતિની દૃષ્ટિથી આપણને કરશે ઉપયોગ નથી ૭ રિપુઓ દરેકના શરીરમાં હોઈ દરેકને જાણે છે, એવું સર્વ સાધારણ વર્ણન આપણને ગળે જતરે છે, પરંતુ તે જ રિપુઓ આપણામાં પણ છે, એ આપણને ગળે જતરતું નથી ગળે જતરે તોયે મુચ્છતું નથી જગતમાં મનુષ્યમાત્રમાં દોષો છે એ પણ આપણે કબૂન કરીએ છીએ, પણ તેનો અર્થ આપણને બાદ કરીને બાળના મનુષ્યમાત્રમાં છે એવો આપણે કરીએ છીએ આપણે આવો બૂનભરેલો અર્થ સમજ્યા વગર કંઈએ અથવા સમજીએ છીએ તોયે તેનાથી સૃષ્ટિના કાયદાઓ, મનના ધર્મો બદલાતા નથી જિનદુ જે બાબતમાં સાવધ રહીને પ્રયત્ન શીન રહેવું જોઈએ તે બાબતમાં આપણે દુર્મક્ષ કર્યાંથી આપણામાં રહેના રિપુઓ પ્રમળ થાય છે અને દોષો વધે છે સાચું પૂજતા સત મહાત્માઓએ આપણને સાવધ થવા માટે આપણા રિપુઓનું વર્ણન કર્યું છે આપણા કામ, ક્રોધ, લોભ વગેરે વિકારોને લીધે આપણું જેટલું નુકસાન થાય છે, તેને લીધે આપણા પર જેટલા દુઃખના પ્રસંગો આવે છે, તેટલું નુકસાન બીજા કોઈનાયે તરફથી થઈ શકતું નથી અથવા તેવા દુઃખના પ્રસંગો કોઈને લીધે પણ આપણા પર આવતા નથી આ ખરી સ્થિતિ છે આ સ્થિતિ લક્ષમાં લઈને તે વિકારોને તાબામાં લેનાનો પ્રયત્ન આપણે કરીએ તો ચાલુ દુઃખોમાંથી કેટલાયનો સહેજે નાશ થશે આપણા જીવનનું, તેના નાનામોટા કૃત્યોનું અને બનાવોનું તેમ જ આપણે બોલીએ છીએ તે શબ્દોનું આપણે અવનોકન કરીએ, તેનું પૃથક્કરણ અને સંશોધન કરીએ તો આપણા દુઃખના કારણો આપણા લક્ષમાં આવશે તે લક્ષમાં આવ્યા પછી દૃઢ નિશ્ચયથી આપણે તેનો નાશ કરીએ તો આપણા દુઃખો નાશ પામે અને આપણે સુખના માર્ગે લાગીએ આપણે સારા સારા ગ્રંથો વાંચીએ છીએ, મોટા મોટા પુરુષોના ચરિત્રગ્રંથો પણ વાંચીએ છીએ, પણ તે બધાનો ઉપયોગ આપણા જીવનમાં કરી લેવા માટે આપણે સૂક્ષ્મદર્શી અને વિવેકી ન થઈએ, તેમ જ તે બાજુથી પ્રયત્નશીલ ન રહીએ તો તે વાચનથી શો

લાભ થશે ? વૈદ્યક્રાય ઋથો વાચીને પોતાના રોગનું નિદાન ન થાય, તે પર ઉપાય આપણને ન મળે અથવા મળે તોપણ તેનો ઉપયોગ આપણે ન કરીએ તો તે વાચનનો શો ઉપયોગ ? કેવળ મનોરંજન માટે આવા ઋથો વાચ્યાથી તેનો આપણી ઉન્નતિની દૃષ્ટિથી કશો ઉપયોગ થતો નથી તે પ્રમાણે ગીતા, ઉપનિષદો રામાયણ મહાભારત, સતચરિત્રો અને મહાન પુરુષોના ચરિત્રોને પણ કેવળ મનોરંજન માટે વાચતા રહેનાથી જીવન સુધરતું નથી તત્ત્વજ્ઞાનના વાચનથી આપણે પોતાના જીવનને ઉન્નત કરી શકીએ એવી તાત્ત્વિક દૃષ્ટિ આપણને પ્રાપ્ત ન થાય તો તેનો શો ઉપયોગ ? રામાયણ વાચતા જતા માતૃ પિતૃભક્તિ, બધુપ્રેમ, ધર્મનિષ્ઠા, શરણાગતવત્સલતા, દીનદુખિયા માટે સમભાવ એ ગુણો આપણામાં ન આવે, સાવકી માના મૃત્સરથી કુટુબનાશ કેવી રીતે થાય છે એ આપણા ધ્યાનમાં આવવા જતાયે આપણે તેમાંથી મોઢ ન લઈએ અને પોતાને બીજા લક્ષ્યનો પ્રસંગ આવે ત્યારે ધરમાં રામાયણ થવાનો સભવ છે એ બૂલી જઈને બીજું લક્ષ્ય કરીએ, તેમ જ આપણાથી માતૃપિતૃદોહ અને બધુદોહ થાય તો તે રામાયણ વાચનનો શો ઉપયોગ ? સદ્ઋથોમાંથી બોધ લઈ તેનો ઉપયોગ આપણા જીવનમાં આપણે કરવાનો છે એ હેતુ સદ્ઋથ વાચવાની કે સાબળવાની પાઠ્ય ન હોય તો તેથી જીવન પર કોઈ ઉદાત્ત પરિણામ થઈ શકતું નથી માટે વાચન કે શ્રવણ જીવન ઘડવા માટે કરવાનું છે એની તેની પાઠ્ય આપણી દૃઢ શ્રદ્ધા અને તેવો હેતુ હોવો જોઈએ

વાચન કે શ્રવણ મનન માટે કરવાનું છે મનનમાંથી અર્થમોઢ તેનો સાર ઠાઠીને તેને આચરણમાં લાવવાનો આપણો હેતુ હોવો જોઈએ મનનમાંથી તારવેલો બોધ આપણા જીવનમાં કયા અને કેવો ઉપયોગી થઈ શકશે એ જોવા માટે આપણને આપણા દોષો—આપણી ઊલ્લેખો ધ્યાનમાં આવવી જોઈએ અને તે માટે જ અતર્મુખતા અને આત્મ શોધનની જરૂર છે તે માટે સતમહાત્માઓ આપણને જાગૃત રહેવા માટે, સાવધ રહેવા માટે ઇશારો કરતા આવ્યા છે આપણા મન, ક્રોધ, લોભ વગેરે વિકારોને લીધે, તેમ જ મમત્વ અને અહકારને લીધે આપણામાં ઊઠતી વૃત્તિઓના સમન પાઠ્ય, તે પૂરી કરવા પાઠ્ય

તમે ન લાગશો એવું તેઓ આપણને કળકળથી કહેતા આવ્યા છે. આ તેમના સૂચવવાનું કે કહેવાનું રહસ્ય—તેનો હેતુ ઓળખીને આપણે પોતાના જીવનમાં તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. તેમ આપણે કરીએ તો આપણાં દુઃખો ઓછાં થશે અને આપણાં સુખ વધશે. આપણું જીવન સાર્યક થશે અને આપણા જીવન પરથી મનુષ્યપ્રાણી બીજાં પ્રાણીઓ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે એવી ખાતરી થશે. સ્વચ્છદ, સ્વૈરાચાર અને અસંયમથી માણસ મુખી થતો નથી પણ સંયમ, દૃઢતા અને નિયમબદ્ધતાથી તે મુખી થાય છે; ધન, બળ અને વિદ્યાથી માણસ મુખી થતો નથી પણ તેમનો બીજાના કલ્યાણાર્થે ઉપયોગ કરવાથી તે મુખી થઈ શકે છે. એ સિદ્ધાંત આપણા પોતાના ધર્મરૂપ જીવનવ્યવહારથી આપણે સિદ્ધ કરવો જોઈએ એટલી મોટી જવાબદારી મનુષ્યરૂપે આપણા પર આવેલી છે, એ ઓળખીને આપણે વર્તવું જોઈએ. એમ સમજીને આપણે વર્તીએ તો જ માનવીજીવન શ્રેષ્ઠ છે એમ કહેવામાં કંઈ અર્થ છે એમ સિદ્ધ થશે. વિકૃતિનો નાશ કરીને, પ્રકૃતિને તાબામાં લાવીને માનવસંસ્કૃતિનો વિકાસ કરી તેને ઉત્તરોત્તર આપણે શુદ્ધ કરવાની છે એ વાત—એ જવાબદારી આપણે ક્યારે પણ ભૂલવી ન જોઈએ એ જ આ બધા લખાણનું રહસ્ય છે.

૬

શુદ્ધ સંકલ્પનો વિકાસ

સારા કળ માટે તેના બીજાં માંડીને જમીન, ખાતર, પાણી, સંભાળ, રક્ષણ વગેરે બધી બાબતોમાં આપણે દક્ષ અને તત્પર રહેવું પડે છે. અનાજ ભરપૂર અને કસવાળું પાકે એ માટે આપણે બધી જાતનો શ્રમ લેવો પડે છે. વહેવારુ કોઈ પણ બાબતની કાર્યસિદ્ધિ માટે આપણે આ પ્રમાણે દક્ષ અને તત્પર રહીએ છીએ. એમાં ભૂલ થાય તો કાર્યસિદ્ધિ થતી નથી. માનવીજીવનને પણ આ જ ન્યાય લાગુ પડે છે. માનવજાતિમાં ઉત્તરોત્તર માનવતા વધતી રહી માનવજાત મુખી થાય એવી આપણા બધાની ઇચ્છા હોય, તો આપણે બધાએ એ

બાલુથી પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ. કળ, કૃષિ, અનાજ, વસ્ત્ર, માણસને ઉપયોગી થનારાં પશુપક્ષી - બધાં વિશે માણસ તેમના ગુણધર્મ, તેમની વૃત્તિ અને તેમની ઉપયોગિતામાં સુધારણા અને વૃદ્ધિ કરવાના પ્રયત્નમાં છે. તે પ્રમાણે મનુષ્યમાં રહેલી માનવતા વધારવા માટે, તેના ગુણોની વૃદ્ધિ અને શુદ્ધિ કરી તેની ઉપયોગિતા વધારવાનાં ઉદ્દેશથી આપણે પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ. સંપૂર્ણ માનવજાતિની આ પ્રકારની જવાબદારી લેવા જેટલી પાત્રતા અને શક્તિ કોઈ એકમાંયે નથી એ સાચું છે, તોપણ આપણે દરેક જણ પોતે સારા થવાનો પ્રયત્ન કરતા રહીએ અને બીજાઓને પણ આવા પ્રયત્નમાં મદદ કરીએ તો તેટલાથીયે આપણા બધાની માનવતા વધતી રહેશે અને આપણે બધા સુખી થઈશું એમાં શકા નથી. આપણા કેવળ એકલાના અથવા તદ્દન નજીકના કુટુંબપરિવારના સુખથી આપણે સુખી રહી શકીશું નહીં એ વાત આપણે બધાએ પૂર્ણપણે સમજી રાખવી જોઈએ. તે સુખ મનુષ્યને શોભાવનારું નથી. તેથી આપણે સુખી થઈએ એવી ઇચ્છા હોય તો આપણે બધાના સુખનો વિચાર અને પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એવી રીતના પ્રયત્નમાં જ માનવતા છે અને આ માર્ગે જ આપણી માનવતા વધશે. જે પ્રમાણમાં આપણા દુનિયા સાથેના સંબંધો વધતા જાય છે, તે પ્રમાણમાં આપણે મન વિશાળ થતું રહેવું જોઈએ. કુટુંબના બધા માણસોની ચિંતા રાખીને બધાના સુખ માટે જે પ્રયત્ન કરે છે તેને આપણે કુટુંબમાં શ્રેષ્ઠ સમજીએ છીએ, તે પ્રમાણે જે પોતાના દેશ, સમાજ, રાષ્ટ્ર અને માનવજાતના સુખ અને કલ્યાણની ચિંતા રાખે છે તેને જ આપણે શ્રેષ્ઠ સમજવો જોઈએ; કારણ કે તે વ્યક્તિગત સુખનો લોભી ન હોઈ બધાના સુખ માટે પ્રયત્ન કરનારો અર્થાત્ માનવતાનો ઉપાસક હોય છે. માનવધર્મથી વર્તતા રહેવાથી આ ઉપાસના થઈ શકે છે.

આપણે આ ઉપાસનાનો સ્વીકાર કરીએ, અને તે બાલુથી પ્રયત્નશીલ રહીએ તો આપણે આ માર્ગમાં યશસ્વી થઈ શકીએ. પ્રયત્નથી જ્ઞાન પર સારાં ફળો લાવી શકાય છે, જોઈએ તેવો ભરપૂર પાક પ્રયત્નથી ખેતરમાં ઉગાડી શકાય છે. મુંદર ધમારતો, શોભાતાં

અને આનંદ આપનારા ઉપવનો, આપણને ઉપયોગી થનારી જાતિઓની સુધારણા, વગેરે આપણે કરી શકીએ છીએ. બુદ્ધિના અક્ષાટ સામર્થ્ય અને વિલક્ષણ પ્રયત્નથી માણસ આકાશ, પાતાળ બધે ગમન કરવા જેટલો તેમ જ થોડા સમયમાં લાખો મનુષ્યોનો નાશ કરવા જેટલો સમર્થ થઈ શકે છે તો તે, સદ્દેહુ ધારણ કરીને માનવતાના માર્ગે સુખી થવાનો પ્રયત્ન કરે અને દુનિયામાં માનવતા વધારવા તરફ પોતાની બધી શક્તિબુદ્ધિને લગાડે તો તેમાં પણ તે જરૂર યશસ્વી થશે જ. માનવજાતિ અસ્તિત્વમાં આવ્યે હજારો વર્ષ થઈ ગયાં છે તોયે આપણામાં પૂરતી માનવતા આવેલી દેખાતી ન હોય, તોયે આપણે નિરાશ ન થવું જોઈએ. આપણા બધામાં હજી ઘણી સ્વાર્થબુદ્ધિ અને સંકુચિતતા છે એ સાચું છે, આપણા આદર્શથી આપણે ઘણું દૂર છીએ એ પણ ખરું છે, તોપણ એક સમયે માણસને જ ખાઈ જીવનાર આ માનવ, યજ્ઞમાં માણસો અને પશુઓનું બલિદાન આપવામાં પુણ્ય માનનાર માનવ આજે માણસને ઉપયોગી થવામાં, તેનું દુઃખ નિવારણ કરવામાં અને પરોપકાર કરવામાં ધન્યતા માનવા જેટલો બદલાયેલો છે. માણસ અને ખીર્કાં પ્રાણીઓ વિશે સહાનુભૂતિ, દયા અને અનુકંપા રાખવા જેટલો કરુણાશીલ તે બનેલો છે. વાંસત્ય, પ્રેમ અને ઉદારતાના લાવે વંશપરંપરાગત તેના લોહીમાં ઊતરેલા છે. આ હકીકત, આ ફરક ભૂલી ગયે ચાલશે નહીં. પોતાનું બલિદાન આપી ખીજનું રક્ષણ કરનારી વિભૂતિઓ આ જ માનવજાતિમાં પેદા થયેલી છે. એક જ ઈશ્વરે, આપણને બધાને નિર્માણ કર્યા છે માટે આપણે બધા સાથે સમભાવથી, આત્મભાવથી વર્તવું જોઈએ એવાં ઉદાત્ત અને સર્વવ્યાપી પ્રેમ પ્રગટ કરનારાં મહાન વાક્યો જોમનાં મોંમાંથી નીકળ્યાં અને જેમણે પોતાનું જીવન તદ્દનુરૂપ ચલાવ્યું એવા શ્રેષ્ઠ માણસો પણ આ જ જાતિમાં જુદા જુદા દેશોમાં નિર્માણ થયેલા છે. તેમના ઉપદેશનું પરિણામ સર્વ માનવજાતિ પર થઈ આપણા બધામાં થોડીઘણી માનવતા પ્રગટ થયેલી છે. તે જ માનવતા વધારવાનો આપણે દરેક જાણ સકલ્પ કરીએ અને તે પ્રમાણે પ્રયત્નશીલ રહીએ તો આપણને નિરાશ થવાનું કશું કારણ નથી. માનવીજીવન એ પરમાત્મા તરફથી આપણને મળેલી

મહાન ભેટ છે. તેનું મહત્ત્વ ઓળખીને, તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરીને જીવન સાર્થક કરવાની ઉચ્ચ મહત્ત્વાકાંક્ષા આપણે રાખીએ તો આપણામાં અને જગતમાં ઇષ્ટ દેરફાર થયા વગર રહેશે નહીં. આપણે જીવનશુદ્ધિનો નિશ્ચય કરીએ, સદ્ગુણો માટે ધારણાશક્તિની આરાધના કરીએ, તો આ વાત આપણને કંઈ નહીં લાગે. માનવી ધર્મથી આપણે ચાલતા રહીએ તો આપણે માનવતા સાધ્ય કરીશું.

ઉત્તમ ખીજ, ઝાડની યોગ્ય માવજત, ઋતુ પરિવે તેની સંભાળ વગેરે રાખવાથી તેને સારાં ફળો આવે છે એ વાત આખી જિંદગી જોતા રહેતા જતાંયે તેમાંથી આપણે યોગ્ય બોધ ન લઈએ તો તે બોધ વૃથા છે. આપણે બજારમાં જઈએ અને ફળો તરફ ધ્યાન નાંખીએ અને તે વેચાતાં લેવાનું મન થાય તો આપણે સુંદર દેખાતાં ફળોને પ્રથમ પસંદ કરીએ છીએ. પછી તેની જાત કેવી છે તેની પૂછપરછ કરીએ છીએ. ફેરી હોય તો તે આફસ કે પાયરી કે કોઈ ખીજ જાત છે તેની માહિતી મેળવીએ છીએ તે પરથી તેમના ગુણધર્મની આપણને ખાતરી થાય છે. આ રીતે કોઈ પણ ફળ વિશે તપાસ કરવામાં આપણે એટલી દક્ષતા રાખીએ છીએ તો અત્યંત મહત્ત્વના માનવીજીવન વિશે આપણે કેટલીયે દીર્ઘ, વ્યાપક અને ઉદાત્ત દૃષ્ટિથી વિચાર કરવો જોઈએ. ફળની જાત સારી હોવી જોઈએ, તે દેખાવમાં સુંદર, સ્વાદિષ્ટ અને મધુર, લાંબો વખત ટકે એવાં આરોગ્ય-દાયી, એટલું જ નહીં પણ શક્ય તેટલા સારા ગુણો તેમાં હોવા જોઈએ એવું આપણે ઇચ્છીએ છીએ. ફળની જ બાબતમાં શું પણ ફૂલો હોય તો તે પણ સુંદર હોવા જોઈએ. અન્ન, પાણી, હવા, ઘર, ઘરના માણસો, આકરનોકર, પડોશી, જાનેવર, પશુપક્ષી, એટલું જ નહીં પણ આપણી સાથે સંબંધમાં આવનારી બધી દુનિયા એ બધાં સારાં હોવાં જોઈએ. કોઈનાથીયે આપણને દુઃખ ન થવું જોઈએ એમ દરેક ઇચ્છે છે. પતિ સારો હોવો જોઈએ એમ સ્ત્રીને લાગે છે. સ્ત્રી સેવાપરાયણ અને સદ્ગુણી હોવી જોઈએ એમ પુરુષને લાગે છે. આપણે પોતે માતૃપિતૃભક્ત ન હોઈએ તો પણ આપણાં બાળકો એવાં હોવાં જોઈએ એમ દરેકને લાગે છે. બધાં સારાં હોય એટલે આપણને

કોઈનોયે ભય નહીં રહે અને આપણને નિશ્ચિતતા મળશે એમ આપણે સમજીએ છીએ. પણ આપણે બીજાની બાબતમાં ઇચ્છા રાખીએ છીએ, અપેક્ષા રાખીએ છીએ તે પ્રમાણે આપણે પણ વર્તીએ એવું કેટલા માણસોને લાગે છે? દરેક જણ આપણને સુખ આપે, કોઈ આપણને ફસાવે નહીં, આપણી સાથે અપ્રામાણિકતા, અસત્ય, કપટ, દુષ્ટતા કરે નહી, અને આપણ અપમાન ન કરતાં આપણને માનપ્રતિષ્ઠા આપે એવું દરેક ઇચ્છે છે. સ્વાર્થી, દુષ્ટ, કપટી અને મૂર્ખને પણ એમ જ લાગે છે પરંતુ આપણે પણ તે જ પ્રમાણે બધા સાથે સંજનતાથી વર્તીએ એવો જીવનવિષયક હેતુ આપણે રાખીએ છીએ શું? બીજા પાસેથી સારાની અપેક્ષા રાખવા માટે આપણામાં માનવતાની જરૂર નથી, પણ આપણે બીજા પાસેથી જેવી અપેક્ષા રાખીએ છીએ તે પ્રમાણે પોતે વર્તવા માટે માનવતાની જરૂર છે. તે આપણામાં ન આવે, તેની રુચિ પણ આપણામાં પેદા ન થાય ત્યાં સુધી આપણે બીજાઓ પાસેથી એવી જ અપેક્ષા રાખવાના અને પોતાના વર્તન વિશે હમેશા બેદરકાર રહેવાના. દરેક જણ આ જ ભૂમિકા પર છે તેથી આપણે બધા સુખી કેમ થવાના?

જીવન વિશે સામુદાયિક અને ઉદાત્ત દૃષ્ટિથી વિચાર ન કરનારા આપણે બધા, આ જ ભૂમિકા પર છીએ. સારી વાતો પ્રથમ બીજા લોકોએ આચરવી અને આખરે જ્યારે ખરાબ રીતે વર્તવું જ અશક્ય થઈ જાય ત્યારે આપણે પોતે સારી રીતે વર્તવું એવી જ વિચારસરણી આપણા પૈકી ઘણા લોકોની છે આપણને ચારિત્ર્ય, શીલ, શુદ્ધિ, સદ્ગુણ અને માનવતા પ્રિય ન હોવાથી સૌથી છેવટે તે આચરવાનો આપણે વિચાર કરીએ છીએ. પરંતુ બધી દુનિયા ધનવાન થાય, પછી જરૂર લાગે તો આપણે ધન મેળવવાનો પ્રયત્ન કરીશું; માન-પ્રતિષ્ઠા બીજાઓએ પ્રથમ મેળવવી, પછી આપણે કુરસદે તે વિશે વિચાર કરીશું; બધાનાં લગ્ન થઈ તેમનો સસાર સારો થયા પછી આપણે લગ્નનો વિચાર મનમાં લાવીશું; અને બધાની મુખસગવડ પૂરી થયા પછી આપણે પોતાની સગવડ જોઈશું એવું કોઈ પણ સ્વાર્થી માણસ ઇચ્છતો નથી. જે વાત આપણને પ્રિય હોય છે તે મેળવવા

પાંછળ આપણે પ્રથમ લાગીએ છીએ અને અપ્રિયની અપેક્ષા કરતા જ નથી માનવતા સાધ્ય કરવા માટે, ચારિત્ર્ય અને સદ્ગુણસપન્ન થવા માટે આપણે જન્મ હોવા છતાં તે જ વાત આપણે ભૂલી જઈએ છીએ સત કબીરે કહ્યું છે ‘અબ તુમ કબ સુમરોગે રામ ?’ ગર્ભાવસ્થા, બાળપણ અને જુવાની કઈક જડતા અને કઈક સ્વ-અહમા ગઈ, ઘડપણમાં હાથપગ કાપવા લાગ્યા, શક્તિ રહી નહીં બધી અવસ્થાઓ આ પ્રમાણે વેડકાઈ ગઈ, ‘અબ તુમ કબ સુમરોગે રામ ?’ આપણે આ જીવનમાં માનવતા ક્યારે પ્રાપ્ત કરીશું તેનો આપણે વિચાર કરવો જોઈએ મનની શ્રેષ્ઠતા આપણને હજી પ્રાપ્ત ન થવાને લીધે, જીવન વિષેની વિવેકદષ્ટિ હજી આપણામાં ન આવવાને લીધે, માનવતાની કિંમત આપણને સમજાઈ નથી અને તેથી જ માનવતા વિષે ઉત્કટા પણ આપણને લાગેલી નથી આપણે સુખની ઇચ્છા દરીએ છીએ પણ માનવતાને શોભે એવું સુખ પ્રાપ્ત કરવા જેટલો પુરુષાર્થ અને નિર્મળતા આપણામાં ન હોવાથી મળે તે સાધનથી પોતાની સુખવિષયક ઇચ્છા આપણે તૃપ્ત કરીએ છીએ એવી સ્થિતિમાં ચિત્તની મલિનતામાયે મળે તેવો આનંદ આપણે લઈએ છીએ ઠંડી લાગતી હોય ત્યારે સારા કપડા ન મળે તો મલિન અને ફાટેલા કપડાથી દરિયી માણસ ઠંડી દૂર કરવા પ્રયત્ન કરે છે સારો ખોરાક ન મળે તો ગરીબને પોતાની ભૂખ ખરાબ ખોરાકથી શમાવવી પડે છે તેના જેવો જ કઈક આપણી સુખપ્રાપ્તિનો પ્રકાર નથી શું ? ગમે તે ભાગે જ્ઞાતિનું શમન કરવું, પોતાની ગરજ પૂરી કરવી એમાં જ આપણે પોતાને સુખી સમજતા નથી શું ? અરીસામાયે મોં દેખાય છે અને ગદા પાણીમાયે દેખાય છે, પણ સારો માણસ ગદા પાણીમાં મોં જોઈ આનંદ લેવાની ઇચ્છા કરતો નથી સુખ વિષે આપણે ગંભીર વિચાર કરતા ન હોવાથી પવિત્રતાથી નહીં તો અપવિત્રતાથી, ઉદારતાથી નહીં તો કળૂસાઈથી, પ્રામાણિકતા અને સત્યથી નહીં તો અપ્રામાણિકતા અને અસત્યથી, સામર્થ્યના અભાવે દુર્બળતાથી અને વીરતાના બદને પીકણપણાથી આપણે પોતાનું જીવન સુખી અને સુરક્ષિત કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ, પણ આ ભાગે આપણે કદી સાચા સુખી થઈ

શકીશુ નહીં દુનિયાના બધા મહાપુરુષોએ એકમતે આ જ ઉપદેશ આપણને આપ્યો છે

આપણને હમેશા સ્મૃતિ, ઉત્સાહ અને ગતિ રહે એ માટે આપણા મા મહાન આકાશ હોવી જોઈએ એવી આકાશ વગર આપણામા પુરુષાર્થ કરવાની પ્રેરણા જ ઊઠશે નહીં તે વગર આપણામા રહેલી બધી શક્તિઓ કદી જાગ્રત થશે નહીં અને આપણે સાચી રીતે કદી પ્રયત્નશીલ રહીશુ નહીં તે આકાશ પવિત્ર, ઉદાત્ત અને માનવજન્મને શોભા આપનારી હોવી જોઈએ ભૂખ શમાવવા માટે અને આરોગ્ય તથા બળ માટે ખાનપાનની જરૂર છે પણ જે પ્રમાણે સારો માણસ ગમે તેટલી ભૂખ લાગી હોય તોયે કોઈ પ્રાણી કે માણસનું એકુ ખાતો નથી, તેવું પ્રાણી પીતો નથી, તે પ્રમાણે માનવતા સાધનાની ધૃત્ત કરનારો કોઈ પણ માણસ માનવતાને શોભા ન આપનારા, જીવદુ તેને કલક લગાડનારા કોઈ પણ માર્ગે સુખી થવાની ધૃત્ત કરતો નથી, કારણ કે પવિત્રતાથી પ્રાપ્ત થનારા સુખ અને આનંદની તેને મહત્વાકાંક્ષા હોય છે સદ્ગુણોથી સપન્ન થવાનો તેનો પ્રયત્ન હોય છે પ્રામાણિકતા અને ઉદારતાને જ તે ભૂષણ અને શોભા માને છે પરોપકાર, મેવા અને કર્તવ્યને તે પરમ ધર્મ સમજે છે અને બધામા મુખ્ય વાત એટલે માનવતા, બધી બાબતો જીવનની શુદ્ધિ એ જ જીવનસિદ્ધિ એની તેની શ્રદ્ધા હોય છે તેના જીવનનો આ જ સંકલ્પ હોય છે

આવા પ્રકારના શુદ્ધ જીવનસંકલ્પને જ આપણે પોતાના જીવનનું શુદ્ધ બીજ સમજી જોઈએ આપણી પહેલાની પેઢીઓ આ જ સંકલ્પ ધારણ કરતી અને તેની સિદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરતી આવી છે તેથી અજ્ઞાતપણે તે જ સંકલ્પનું બીજ આપણા જન્મ સાથે જ આપણામા જિતરી આવ્યું છે તે જ સંકલ્પબીજમાંથી આપણામા થોડી સમજણ આવ્યા પછી આપણી સદિગ્ધાથી અકુર ફૂટતો હોય છે નાનપણથી આપણને મળનારા સરકારો, ત્યાર પછી આપણે સમજણપૂર્વક અને પ્રયત્નપૂર્વક પ્રાપ્ત કરેલા સરકારો, અનુકૂળ પરિસ્થિતિ વગેરે બધી બાબતો તે અકુરને ખાતર, પ્રાણી, હવા અને સમાવેશપે થતા રહી તેમાંથી જીવનરૂપી મહાન વૃક્ષ બને છે આપણો શુદ્ધ સંકલ્પ એ જ

ખીજ અને તેમાંથી થયેલું વૃક્ષ એ જ આપણું સતત વિકાસ પામતું જીવન સારા ખીજવાળા વૃક્ષને જે પ્રમાણે રસાળ અને સુંદર ફળો આવે છે તે જ પ્રમાણે શુદ્ધ સકલ્પમાંથી અકુરિત થઈ આગળ વધતા જતા પુરુષાર્થી જીવનમાં જે સકર્મો થાય છે તે જ તેનો વિસ્તાર અને તેના શુભ અને કલ્યાણપ્રદ પરિણામ એ તેના રસાળ અને સુંદર ફળો છે. સદ્ગુણોરૂપે પોતાનામાં અને જનકલ્યાણ ને હિતરૂપે દુનિયામાં આ પરિણામો અનુભવાય છે.

સકલ્પમાં દક્ષતા, મનની નિર્મળતા, કર્મોની નિર્દોષતા, પ્રયત્નશીલ પણ પરિસ્થિતિ અને અનુકૂળ સંયોગના પ્રમાણમાં તે જીવનવૃક્ષનો વિસ્તાર થાય છે તેના વિસ્તાર અને તેના અતર્માર્ગ સુપરિણામોમાંથી માનવતાનું પ્રગીઝરણ થાય છે. પોતાના શુદ્ધ સકલ્પથી પ્રારંભ થયેલા અને પ્રયત્નપૂર્વક બનાવેલા સદ્ગુણસંપન્ન જીવનમાં આપણે માનવતા પ્રાપ્ત કરવાની છે એનું આપણે હંમેશા સ્મરણ રાખવું જોઈએ તે સ્મરણ આપણા સકલ્પને સદૈવ પોષક અને સિદ્ધિ તરફ લઈ જવામાં પ્રેરક થતું રહેશે તે માનવતાના માર્ગે જવાનો ઉત્સાહ વધારશે. આ રીતે પ્રારંભથી માંડીને છેવટ સુધી જીવનના ઉદ્દેશ વિશે આપણે દક્ષ રહીએ તો દુનિયામાં માનવતા વધશે અને આપણે બધા સુખી થઈશું.

જીવનમાં જે પ્રાપ્ત કરવાનું છે તેની તદ્દન વિરુદ્ધ દિશામાં આપણે આજે જતા હોઈએ તો પણ આપણે હજી સાવધ થઈએ તો બ્યર્થ ગયેના સમયને આપણા નિશ્ચય અને પ્રયત્નશીલતાથી આપણે ભરી કાઢીએ. આજે આપણે સ્વાર્થી હોઈએ, આપણામાં તદ્દન થોડી માનવતા હોય તોયે તેનાથી આપણે નિરાશ ન થવું જોઈએ. અથવા સતુષ્ટ પણ ન રહેવું જોઈએ. આદર્શના પ્રમાણમાં આપણામાં ઘણી ઊણપ છે એમાં સશય નથી અને તેને લીધે આપણે બધા દુખી છીએ. આપણે એકમીજ વિરોધાત્મી અને અવિશ્વાસુ છીએ. આપણા દુખનું મૂળ આપણી સ્વાર્થવૃત્તિમાં અને દુર્બળતામાં છે. તેને દૂર કરી માનવતાના માર્ગ આપણે ચાલવું જોઈએ. આપણે બધાએ સુખી થવાનું છે તો તે આપણા એકબીજાના પ્રયત્નથી નહીં બને એટલે આ કાર્ય બધાના પ્રયત્ન છે એમ આપણે દૃઢપણે સમજવું જોઈએ. પણ બધાની રાહ ન જોતા

આપણે દરેક પોતે અત કરણપૂર્વક માનવતાના માર્ગે લાગવું જોઈએ. આપણે દરેક મળીને બધા છીએ. આપણે દરેક જણ પોતાનો ધર્મ સમજીને અપલ્લંબીય રહીએ તો બધા વિષે જુદી ચિંતા કરવાની આપણને જરૂર નહીં રહે. શુદ્ધ સંકલ્પમાથી આ માર્ગની શરૂઆત હોઈ, તે માનવજાતિના અત સુધી ચાલશે એવી આપણી શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ. વ્યક્તિના અતથી આનો અત આવતો નથી. માનવજાતિની અનેક પેઢીઓ આ જ માર્ગે ચાલતી આવી છે. આ પેઢીએ આ જ માર્ગે જવાનું છે અને આગળની પેઢી માટે પણ આ જ માર્ગ છે. આ માર્ગે ચાલવાનું આપણે હજી ખરાબર સાધી શક્યા નથી, માટે આપણે ખરાબ સ્થિતિ ભોગવીએ છીએ. એ દરેક ઓળખીને અત કરણપૂર્વક અને ઉત્સાહથી આ જ માર્ગે ચાલતા રહેવું જોઈએ. માર્ગ ધણો લાંબો છે. માટે નિરુસાહ થવાનું કારણ નથી. માર્ગ લાંબો છે તો માનવજાતિ પણ એટલી જ ચિરંતન છે. આપણું જીવન પૂરું થશે ત્યાંથી આપણું આગળનું સરકરણ આ માર્ગે ચાલવા લાગશે. આ રીતે પેઢી દર પેઢી શુદ્ધ સંકલ્પ ધારણ કરીને આ માર્ગે ચાલતી રહેશે તો સકલપોને આવનારા મધુર ફળો ભવિષ્યની દરેક પેઢીને મળતા રહેશે. આ જ માર્ગ અને ધર્મથી વર્તતા રહીને આપણે બધા ધન્ય થઈશું. આ માર્ગમા પરમાત્મા પરની નિદા આપણને હંમેશા બળ પૂરું પાડશે.

શુદ્ધ વીજા પોતી । ફલ્લે રસાલ ગોમટી ॥ ૧ ॥

મુલ્લા અમૃતાચી વાણી । દેહ દેવાચે કારણી ॥ ૨ ॥

સર્વાંગ નિમલ્લ । ચિત્ત જૈસે ગંગાજલ્લ ॥ ૩ ॥

તુકા મ્હણ જાતી । તાપ દશને વિશ્રાંતિ ॥ ૪ ॥

શુદ્ધ બીજમાથી રસાળ અને સુદર ફળો પેદા થાય છે. જેના મોખા અમૃત જેવી મધુર વાણી છે, જેનું શરીર ઈશ્વર માટે અર્પણ થયેલું છે, જેના બધા અંગો નિર્મળ છે અને ચિત્ત ગંગાજળની જેમ પવિત્ર છે એવા પુરુષના દર્શનથી તાપ નાશ પામે છે અને વિશ્રાંતિ એટલે શાંતિ મળે છે.

જીવનશુદ્ધિના, માનવતાના આ સ્પષ્ટ લક્ષણો છે. આમા જ રસાળ અને સુદર ફળો ભરેલા છે.

સદ્ગુણોની પૂર્ણતા એ જ માનવતાની સિદ્ધિ

પશુવા હોત પન્હેયા, નરકા વછુ ન હોત ।

નર કરની કરે તો નરકા નારાયણ હોત ॥

આ વચન કયા સંતનું કે કયા વિચારકનું છે એની નક્કી ખબર નથી, પણ નાનપણથી આ વચન પ્રસંગાનુસાર સાંભળવામાં આવ્યું છે. વિશેષે તો નરદેહની દુર્લભતા અને ભક્તિ, જ્ઞાન, યોગ કે શ્રેષ્ઠ પ્રકારનાં કર્મોથી નરદેહનું સાર્થક થાય છે એવું લોકમાનસમાં ઠસાવવાના પ્રસંગે ઉપરના વચનનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ભક્તિ અને ઈશ્વર વિષેના જ્ઞાનથી સંત પુરુષ ઈશ્વરપદે પહોંચે છે એવી આપણી શ્રદ્ધામુક્ત માન્યતા પરથી તેઓ નરના નારાયણ થાય છે એમ આપણે સમજીએ છીએ. ઉપરના વચનમાંથી આ જ અર્થ અને આપણી આ જ સમજ હોવાનું જણાય છે. આ વચનના મૂળ કર્તાએ કયા અર્થમાં આ વચન કહ્યું હશે, નર અને નારાયણ વિષે તેમની વ્યાખ્યા કઈ હશે એ સમજવાને આપણી પાસે આજે કંઈ સાધન નથી. સંત તુકારામનું લગભગ આ જ આશયનું એક વચન છે.

તરી ચ જન્મા યાવે । દાસ ઓશ્વરાચે વ્હાવે ॥ ૧ ॥

નાહી તરી કાય થોડી । શ્વાન શૂકરેં વાપુડી ॥ ૨ ॥

એનો અર્થ ‘જન્મીને ઈશ્વરના દાસ થવું એટલે ભક્ત થવું. તેમ આપણે ન થઈએ તો જગતમાં કૂતરા અને કુચ્છર ઘણા છે. તેમાં જ આપણી ગણના સમજવી.’ એનો મુદ્દો પણ આ જ છે. ઉપરના વચનની ‘કરની’નો અર્થ લગભગ આના જેવો જ કંઈ માન્યો હશે. ભક્તને ભગવત્સ્વરૂપ માનવતાની શ્રદ્ધા આપણામાં પ્રયક્ષિત છે અને તે પરથી તેને પણ આપણે ઈશ્વરની જેમ વંદ્ય માનીએ છીએ. માણસ કેવળ સંસારની પાછળ, પોતાની ઇચ્છા, વાસના, આશા તૃષ્ણા અને સ્વાર્થ પાછળ હોય છે. ભક્ત ઈશ્વર સિવાય કશાનીયે ઇચ્છા કરતો નથી તે

મનથી પવિત્ર ઉદાર, પરોપકારી, સત્યવચની, પ્રમાણિક, નિઃસ્વાર્થી, ખીજાઓ માટે કષ્ટ સહેનારો અને દયાળુ હોય છે. તેથી આપણે સંસારની પાછળ ન પડતાં કે રહેતાં ઈશ્વરભક્ત થવું એમ સંત અને ભક્ત-પુરુષ આપણને કહેતા આવ્યા છે. ઈશ્વરનો ભક્ત, ઈશ્વરનો દાસ સદ્ગુણ-સંપન્ન હોવાનો જ, તે ચારિત્ર્યવાન, શીલવાન અને નિઃસ્વાર્થી હોવાનો જ, તે પવિત્ર હૃદયનો અને દયાળુ હોવાનો જ એવી ભક્તોની ધારણા હતી અને તે પ્રમાણે આપણે કેવળ મનુષ્ય ન રહેતાં ‘કરની’ કરીને નારાયણ થવું એવો તેમણે આપણને ઉપદેશ આપ્યો છે. જે કાળે આ ઉપદેશ આપ્યો તે કાળે માનવતાના ધ્યેયની* કલ્પના નહોતી. તે ધ્યેય કેટલું ઉચ્ચ છે તે તર્કમાં આવ્યું નહોતું તેથી ઈશ્વરનો દાસ કે ભક્ત તે જ ખરો મનુષ્ય, બાકી બધા કૂતરા અને કુછર પ્રમાણે છે એવી તે કાળની કલ્પના હોવી જોઈએ.

પરંતુ આ કલ્પનાનો આજ સુધી એવો વિપર્યાસ થતો આવ્યો છે કે માણસ ગમે તેટલો સદ્ગુણી હોય, ગમે તેટલી પ્રમાણિકતા, સત્ય-નિષ્ઠા અને કર્તવ્યબુદ્ધિથી પોતાનો સંસાર ચલાવતો હોય તોપણ જ્યાં સુધી તે ભજનપૂજન કરતો નથી, જટા, મુકન કે એવું કાંઈ બાહ્ય ચિહ્ન ધારણ કરતો નથી, ગીતા, કુરાન, પુરાણ, બાઇબલ જેવા ગ્રંથોનું પઠન કરતો નથી, આસન ગ્રાણાયામ, ધૌતિ જેવી ક્રિયાઓ કરતો નથી અથવા ચમત્કાર વિશે તેની ખ્યાતિ નથી, સારાંશ, આવો કાંઈ બાહ્યાચાર તેની પાસે નથી, કિંવા લોકોની મનોકામના સિદ્ધ કરી આપવાના સામર્થ્ય વિશેનો ભ્રમ તે ફેલાવી શકતો નથી ત્યાં સુધી તેને આપણે વંદ્ય કે શ્રેષ્ઠ સમજતા નથી. પવિત્રતા અને ચારિત્ર્યરૂપી મનુષ્ય-ત્વનાં ખરાં લક્ષણો આપણને અનુકરણીય કે આદરણીય જણાતાં નથી, પણ સાધુત્વનો કેવળ બાહ્યાચાર જ આપણને વંદનીય લાગે છે. કર્તવ્ય-નિષ્ઠા અને ઉદારચરિત ગૃહસ્થાશ્રમી માણસની આપણને કંઈ કિંમત જણાતી નથી, પરંતુ વૈરાગ્યનો કેવળ બાહ્યાદર્શ જ આપણને પૂજનીય લાગે છે. આ પરથી મને હંમેશાં લાગે છે અને હું કહું છું કે આપણા સમાજમાં માણસ બનવું કઠણ છે, પણ દેવ, ઈશ્વર બનવું સહેલું છે

* વિવેક અને સાવનામાં ‘ધ્યેયનિર્ણય’ પ્રકરણ જુઓ.

અને આ સ્થિતિને લીધે આપણામાં માનવતાની, સદ્ગુણોની વૃદ્ધિ થઈ નથી. માનવતાને પોતાનું જીવનધ્યેય માનીને તે સિદ્ધ કરવાની પાછળ આપણે કદી લાગ્યા નથી. ભગવદ્ભક્તિને પ્રધાન માનીને સદ્ગુણોની ઉપાસના અને તેની વૃદ્ધિ કરનારા કેટલાક સતો આપણામાં થઈ ગયા, પણ તેમનામાં સદ્ગુણો હતા, તેમનામાં માનવી ગુણોનો વિકાસ થયેલો હતો એના કરતાં તેઓ ઈશ્વર સાથે તદ્દપ થયેલા હતા અને તેમને ઈશ્વરસહાય હોવાથી તેઓ ગમે તેવો ચમત્કાર કરી શકતા હતા એવી તેમને વિષેની લોકશ્રદ્ધા જ તેમના પૂજ્યપણાનું કારણ હતી અને હજીયે છે એવું લોકમાનસનું નિરીક્ષણ કરતાં લક્ષમાં આવે છે. પ્રત્યક્ષ સત્જ્ઞાનતા કરતાં બાહ્યાડંબર અને ચમત્કાર વિષેના ભ્રમને લીધે આપણા સમાજમાં આ વિષયમાં દંભ અને બોળપણ વધતાં ગયાં છે. આવી આપણી મન-સ્થિતિને લીધે સાધુ કહેવડાવનારા અને મનાયેલા લોકોનો દંભ જીવનભર ચાલી શકે છે. તેમના મરણ પછી સમાધિઓ બાંધવામાં આવે છે, તેના પર તેમની ઓછીવત્તી પ્રસિદ્ધિના પ્રમાણમાં નાનાં કે મોટાં ભવ્ય મંદિરો બનાવવામાં આવે છે અને તે સ્થાનો તીર્થક્ષેત્રો મનાય છે, અને પછી ત્યાં હજારો યાત્રીઓ પુણ્ય મેળવવા કે કામનિક હેતુથી જવા લાગે છે. આપણા લોકોમાં પહેલેથી કામનિક ભક્તિની પરંપરા ચાલતી આવી છે. તેને લીધે મરણ પામેલો સાધુ સમાધિમાં જાગૃતપણે વાસ કરે છે અને આપણે તેની સમાધિનું દર્શન લઈએ, સમાધિ આગળ કંઈક દક્ષિણા, થોડી મીઠાઈ, કેળાં વગેરે ખાદ્ય પદાર્થ મૂકીએ, થોડી સ્તુતિ કરીએ અને વધારામાં તેના નામે થોડું દાનધર્મ કરીએ એટલે તે આપણી અભીષ્ટ કામના ખાતરીથી પૂરી કરે છે એવી લોકશ્રદ્ધા છે. આમાં સાધુના સામર્થ્યનો ખરેખર કંઈ જ સંબંધ નથી. સમાધિ સાચા સાધુની હોય કે દાંભિકની હોય, આપણી અભીષ્ટ કામના પૂરી થવામાં સમાધિપૂજનનો કંઈ સંબંધ નથી, એ આપણે પારંપરિક શ્રદ્ધાના બિભરમાં અને કામનાવિષયક વ્યાકુળતાને લીધે થયેલા બુદ્ધિભ્રમમાં ઓળખી શકતા નથી. વિવેક આપણને સૂઝતો નથી. સમાધિ સાચા સાધુની હોય તો તે ભક્તિ, જ્ઞાન, સત્યની ઉપાસના, મનની શુદ્ધિ અને સદ્ગુણોનો ઉત્કર્ષ સાધીને જીવન સાર્યક

કરી ગયેલ હોય છે તેનો સમાધિ સાથે, મદિર સાથે અથવા આપણા કરેલા પૂજન કે સ્તુતિ સાથે કશો સમ્બંધ નથી અને દાલિક પણ બહારથી સાધુત્વનો ડોળ કરનારાની અને કેટલાક ભોળા લોકોની શ્રદ્ધાને લીધે પ્રસિદ્ધિ પામેલાની સમાધિ હોય તો તે પણ મર્યા પછી લોકોની કામના પૂરી શકતો નથી આમ છતાં કામનિક ભક્તિના આવા પ્રકારો સમાજમાં રૂઢ છે તેમાં કેવળ અશિક્ષિત યા ભોળો સમાજ જ ભળેલો હોય છે એમ નથી પણ સારા શિક્ષિત કહેવકાવ નાર પણ તેમાં આગેવાની લઈને આ બધા પ્રકારોને ઉત્તેજન આપે છે આમાં ભક્તિનો અંશ કેટલો, સમાજની અંધશ્રદ્ધા અને ભોળપણ કેટલા, તથા જેમને આ પ્રકારો અને સ્થિતિમાંથી દ્રવ્ય, પ્રતિષ્ઠા, માન અને બીજા ભૌતિક લાભ મળે છે એવા શિક્ષિત અશિક્ષિત લોકોના ધૂર્તપણ અને કપટ કેટલા એ શોધી કાઢવું કઠણ છે

આપણે બાહ્યભક્તિને જેટલું મહત્ત્વ આપીએ છીએ તેટલું સદ્ગુણોને તેમ જ પવિત્રતા, સદાચાર અને શીયને આપતા નથી એ વાત લક્ષમાં આવે એ આ વિષે આટલું સવિસ્તર લખવાનો ઉદ્દેશ છે સત્યની ઉપાસના કરતાં કોઈ દેવતાની ભક્તિનો પ્રધાત આપણને સારો લાગે છે ચમત્કાર કરનારાને આપણે જેટલા માનીએ છીએ તેટલા માનવી સદ્ગુણોથી સંપન્નને માનતા નથી ત્યાગી વૈરાગીને આપણે માનીએ છીએ તે પણ આપણી કામનાસિદ્ધિ માટે અને તેમનું પુણ્ય આપણને ઉપયોગી થઈ પડે એ આશાથી તેમના ત્યાગ અને વૈરાગ્યને આપણે અનુકરણીય માનતા નથી બુદ્ધિસમાજની આ સ્થિતિ છે

આવી પારપરિક શ્રદ્ધાને લીધે આપણને હજી માનવતાની કિંમત સમજતી નથી સન્નિવૃત્તતા તરફ આપણે લક્ષ જતું નથી આવી સ્થિતિમાં પણ ડહાંક સદ્લાગ્યનો ઉદય થયાના ચિહ્નો દેખાવા લાગ્યા છે આગેવાનોમાં અને કેટલાક વિશિષ્ટ લોકોમાં હવે ‘માનવતા’ શબ્દ પ્રચારમાં આવવા લાગ્યો છે તે પર ભાર આપવામાં આવે છે મોક્ષનું મહત્ત્વ ઓછું થવા લાગ્યું છે અને બધાના કલ્યાણમાં આપણું કલ્યાણ છે એવી સામુદાયિક કલ્યાણની ભાષા વપરાવા લાગી છે ભૂદાન અને રાજકારણમાં હવે માનવતા અને સામુદાયિક ધ્યેયની દૃષ્ટિથી

વિચાર થવા લાગ્યો છે. દેશભક્તિ, રાષ્ટ્રભક્તિ વગેરેમાંયે હવે માનવતા તરફ લક્ષ જવા લાગ્યું છે. રાજ્યના રાજ્યપાલો અને પ્રધાનો પણ હવે માનવતાના મહત્ત્વને વર્ણવવા લાગ્યા છે. મારા જેવાને આ સદ્ભાગ્યનું લક્ષણ જણાય છે.

લગભગ સાઠ વર્ષના દેશવિષયક સાર્વજનિક ચળવળના ઇતિહાસનું વત્તાઓછા પ્રમાણમાં મને સ્મરણ છે. તેમાં 'માનવતા' એ શબ્દને કિંમત આપવામાં આવી હતી એવું મને યાદ નથી. ત્રીસપાંત્રીસ વર્ષ પહેલાંના સમયની સ્થિતિ હતી મારી નજર સમક્ષ જ છે. તે સમયે પણ આગેવાન તરીકે મનાયેલા, દેશના સુખદુઃખનો વિચાર કરનારા અને દેશકલ્યાણની ચળવળમાં ભાગ લેનારા મંડળમાંયે માનવતાને મહત્ત્વ નહોતું. માનવતા એ આદર્શ તરીકે માનવા જેવી એક અવસ્થા છે, એ એક મહાન ઉચ્ચ ધ્યેય છે એ વાત કોઈને ગળે ઊતરી નહોતી. રામ અને શ્રીકૃષ્ણને મારા જેવો માણસ અવતાર ન માનતાં આદર્શ પુરુષ, મહાન પુરુષ માને છે. જુદા, મહાવીર, શંકરાચાર્ય, જ્ઞાનેશ્વર, તુકારામ અને રામદાસે પણ સાધના કરતાં કરતાં જીવનમાં ઉચ્ચ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી હતી એવું મારું કથન તે વખતે કોઈને રુચતું નહોતું. વ્યક્તિગત કલ્યાણ યા વૈયક્તિક મોક્ષની કલ્પના કે માન્યતામાં માનવતાની દૃષ્ટિથી સંકુચિતતા છે એ વિચાર તે સમયે કોઈને માન્ય થતો નહોતો, પણ અત્યારે આગેવાન લોકોનેય આ વાત ગળે ઊતરવા લાગી છે એ આનંદની વાત છે. 'ગળે ઊતરવા લાગી છે' એ મારું કથન તપાસતાં કેટલું સાચું ઠરશે એ કહી શકાય નહીં, કારણ કે તે વિશે ખાતરી થવા માટે હજી કેટલોક સમય જવો જોઈશે. નાનાં બાળકો મોટા મોટા શબ્દો તેમનો અર્થ ન સમજતાયે બોલે છે. તે શબ્દોનો અર્થ કેટલો વ્યાપક છે, અર્થમાં કેટલું ગાંભીર્ય અને સામર્થ્ય છે એ ન જાણતાં તેઓ તેનો ગમે ત્યારે અને ગમે ત્યાં ઉપયોગ પણ કરે છે. આ પરથી કેવળ શબ્દોચ્ચાર કર્યાથી તેનો અર્થ લક્ષમાં આવ્યો છે એમ કહી શકાય નહીં, કારણ કે હજીયે આપણા માનવતા આગેવાનો કોઈ તીર્થને તો કોઈ શાસ્ત્રમંથાને, કોઈ સમાધિને તો કોઈ ગંગાસ્નાનને કે કોઈ હિમાલયની યાત્રાને મહત્ત્વ આપે છે.

તેમાયે લક્ષિતો અશ ડેટલો અને લોકપ્રિયતા કે મનોગ્ગનનો દેવ
ડેટલો તે મારા જેવાને હરાવવું કમલ છે ‘બધી ભૂમિ પરમેશ્વરની છે’
એવું હસાવ્યા સિવાય જેમને સામાજિક ન્યાય ગળે ઊતરતો નથી
તેમના બક્ષમા માનવતાનું મહત્ત્વ કેવું છે તે શોધી કાઢવું કમલ છે

તથાપિ ગમે તે હોય, આજે આપણે જે શબ્દ બોલીએ છીએ
તે નાના બાળકોની જેમ અર્થ ન સમજતા બોલતા હોઈએ તોયે
એની વાત સ્પષ્ટપણે સાચી છે કે માનવતા એ આપણું ઉવનધ્યેય
બન્યા વગર અને તે સિદ્ધ થાય એ રીતે વર્ત્યા વગર આપણે માટે
ખીન્ને રસ્તો નથી તે સિવાય આપણે માણસ બની રાગીશું નહીં
માનવતાના માર્ગમા આપણે ગમે તેટલા પાળ્યો હોઈએ, તે આદર્શના
પ્રમાણમા આજ આપણે ઘણી અવનત સ્થિતિમા છીએ એમ માનીએ
તોયે માનવતાના માર્ગે જ આપણે જવું જોઈએ એવું આપણે દૈન્યે
સમજવું જોઈએ માનવતાની વ્યાખ્યા પૂર્ણપણે આપણા લક્ષમા આવી
ન હોય, માનવતાની પૂર્ણતા પર્યંત આજે આપણી નજર પહોંચી રાખતી
ન હોય તોયે તે માટે આપણે આદર્શ બદલવાનું કે તે વિષે અનદા
રાખવાનું કારણ નથી આપણે આજે આ વિષયમા ગમે તેટલા
અસાની હોઈએ તોયે આપણી આજની સ્થિતિ કરતા માનવતાની
દૃષ્ટિથી કઈ સ્થિતિ ઉચ્ચ અને ઉદાત્ત છે એ આપણે ઓળખી શકીએ
છીએ પ્રગતિ કઈ અને અવગતિ કઈ એ આપણા લક્ષમા આવી ગઈ
છે આજુ સ્થાન માનવતાના માર્ગે ચાલવા માટે આપણને પૂરતું છે
સદ્ગુણ કેને કહેવા, દુર્ગુણ કેમ ઓળખવા એ આપણે જાણીએ
છીએ મનની શુદ્ધિ અશુદ્ધિને આપણે સમજીએ છીએ આપણા
સકટ, અડચણ અને આપત્તિમા ખીજની જે મહાનુભૂતિ અને સદાય
ઉપયોગી થઈ પડી અને જેનાથી આપણે સગળ અને ન્યાયમાર્ગે તે
બધામાથી પાર પડ્યા તે સહાનુભૂતિ અને સહાયની કિંમત આપણે
સમજીએ છીએ ખીજની તે સહાયતાને આપણે ઓળખી શકીએ
છીએ, તેને આપણે સદ્ગુણ સમજીએ છીએ આ પરથી આપણે
સદ્ગુણોને જાણીએ છીએ, માનવતાને ઓળખીએ છીએ ખીજનો
તરફથી થતા સદ્વર્તનનો આપણે લાલ લઈએ છીએ તે પરથી

માનવતા જીવનને, સમાજને કેટલી ઉપયોગી અને જરૂરી છે તે આપણે સમજી ગઈએ છીએ એટલું સમજીને આપણે પોતાનું વર્તન તે પ્રમાણે બનાવવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો આપણા તરફથી માનવતાની ઉપાસના થતી રહેશે આ માગ નિશ્ચયપૂર્વક જેમ જેમ આપણે આગળ જઈએ તેમ તેમ આગળનો માર્ગ સહેજે દેખાશે રાતે અધારામા જતા ઉપયોગી થવા માટે હાથમા લીધેલી ખત્તી આપણને ઇચ્છિત સ્થાન સુધીનો બધો રસ્તો એકદમ ખતાવી શકતી નથી તોયે આપણા માર્ગમા આગળ દશ વીસ પગના સુધી તેનો પ્રકાશ જ્યાં સુધી પહોંચે છે તેટલો માર્ગ ચાલ્યા પછી, આગળનો તેટલો જ માર્ગ આપણને દૃષ્ટિગોચર થાય છે આની રીતે દરેક વખતે દૃષ્ટિગોચર થતા માર્ગે ચાલીને આપણે આગળ ને આગળ જઈએ છીએ અને છેવટે નક્કી કરેલા સ્થળે જઈ પહોંચીએ છીએ તે જ અનુભવ આપણે આ માર્ગમા ઉપયોગમા લઈએ તો તેમા આપણે ખાતરીથી યશસ્વી થઈશું એમા શકા નથી

આ પ્રમાણે જીવનમા યશસ્વી થવા માટે પહેલા આપણે પોતાનું ધ્યેય વિવેકપૂર્વક નક્કી કરવું જોઈએ અને પછી સાવધપણે ધૈર્ય અને દૃઢતાથી આપણે ધ્યેયના માર્ગે ચાલવું જોઈએ આપણે આજે માણસ તરીકે જગતમા ફરતા હોઈએ તોયે આપણામા જ્યાં સુધી માનવતા ન આવે, સદ્ગુણો પ્રાપ્ત કરીને તે આપણો સ્વભાવ ન બને ત્યાં સુધી આપણે કેવળ શરીરથી માણસ છીએ એટલું જ માણસ બાળમૂપે જન્મે છે પછી તેના અગઉપાગોનો, કર્મેન્દ્રિયોનો અને જ્ઞાનેન્દ્રિયોનો વિકાસ થતા થતા તે શરીરથી માણસ બને છે, પરંતુ ખરું જોતા જુદી અને મનના વિકાસથી જ તેનામા માનવતા આવે છે અને તે વધતી જાય છે સદ્ગુણોને લઈને જુદી અને મનનો વિકાસ પ્રગટ થાય છે તે સદ્ગુણોની પૂર્ણતા એ જ માનવતાની સિદ્ધિ તે માટે જ માણસનો જન્મ છે આ સિદ્ધિ જેને પ્રાપ્ત થઈ હોય તેને કોઈએ ‘નારાયણ’ કહ્યો હશે આ કરતા ‘નારાયણપણ’ કંઈ વિશેષ નથી ‘નારાયણપણ’ એટલે ‘ભગવાન’ નહીં વિશ્વના સૂત્રો ચલાવવાનું તેનું કામ નથી સન્યની અને સદ્ગુણોની ઉપાસના એ જ તેનું જીવનકાર્ય અને માનવતાની પૂર્ણતા એ જ તેની જીવનસિદ્ધિ

પ્રકૃતિ, વિકૃતિ અને સંસ્કૃતિ

પરમાત્માની અતકરૂં કળામાથી વિશ્વ અને તેમાના અસખ્ય નાનામોટા પદાર્થોની પ્રાણીસૃષ્ટિ અને જીવસૃષ્ટિ જીવનનું મહત્ત્વ નિર્માણ થઈ અને છેવટે માનવ પેદા થયો. આ બધાને લીધે વિશ્વમા અનંત વિવિધતા દેખાઈ આવે છે આ વિવિધતામા માનવપ્રાણીના જોટલું વૈશિષ્ટ્ય અને મહત્ત્વ કાઢીને પણ પ્રાપ્ત થયેલું નથી મનુષ્યનો વિવક્ષણ પુરુષાર્થ જોઈને પરમાત્માએ તેને પેદા કરીને પોતાની કળા સપૂર્ણતાએ પહોંચાડી એમ કાંઈ કાંઈ વાર લાગે છે બાળક નાનું હોય ત્યાં સુધી માતાપિતા તેનું પાનન, પોષણ, રક્ષણ અને સંવર્ધન કરી તેની બધી રીતે સંભાળ લે છે અને તે મોટું થઈ બીજા માણસોની જેમ જીવન ચલાવવા જોટલું સમર્થ થાય છે, ત્યારે તે જ માળાપ તેને સ્વતંત્રતા આપી તેની ચિંતામાથી મુક્ત થાય છે તે જ પ્રમાણે માનવીને પેદા કર્યા પછી માનવજાતિનું આગળનું કાર્ય પરમાત્માએ માનવજાતિ પર જ સોંપ્યું હોવું જોઈએ એમ લાગે છે ટેટાક તાર્વિક ગ્રથોમા માનવીને પરમાત્માનો અશ કહ્યો છે, અને જે જે કાર્યો પરમાત્મા કરે છે તે કામો અત્પ્ર પ્રમાણમા કરી મનુષ્ય પોતાનું ઈશ્વરત્વ સિદ્ધ કરે છે એવું કેટલાક સતોનુયે કહેવું છે આમા ઘણું લાગે સચાશ છે એમા શકા નથી પરમેશ્વરને ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનો કર્તા કહેવામા આવે છે માણસ પણ કાંઈક નિર્માણ કરે છે, કાંઈક રક્ષણ કરે છે અને જે ન જોઈતું હોય તે પૈગ કાંઈકનો નાશ કરે છે પરમાત્મા સૃષ્ટિકર્તા છે માણસ પણ પોતાની શક્તિશુદ્ધિ પ્રમાણે પોતાની સૃષ્ટિ નિર્માણ કરે છે આ દૃષ્ટિથી મનુષ્ય ઈશ્વરની નાનીશી પ્રતિકૃતિ છે એમ કહેવામા આવે છે આવી જાતના મહાન કાર્યો કરનારને — સૃષ્ટિની, નિદાન માનવી જગતની અનર્થમરી મામતોનો નાશ કરીને સારીની પ્રતિષ્ઠાપના કરનારને — ઈશ્વરનો અવતાર, પુત્ર કે તેનો પેગબર માનવામા આવે છે આવા

અવતાર, પુત્ર કે પેગમર માનવકુળમા જ જન્મે છે આ બધા પરથી માનની જીવન કેટલું મહત્વનું છે તે આપણે ધ્યાનમા લેવું જોઈએ જગતમા જોટલા શ્રેષ્ઠ પુરુષો થઈ ગયા, જોટલા સાધુસતો થયા તે મધ્ય માનની જીવનનું મહત્વ જાણતા હતા સર્વસાધારણ લોકોના કૃતા જીવન વિષયક કંઈક ઉચ્ચ અને ઉદાત્ત દષ્ટિ તેમને પ્રાપ્ત થયેલી હતી તેથી જ તેઓ પોતાનું જીવન ઉદાત્ત કરી શક્યા

પરમાત્માએ મનુષ્યને કંઈક વિશેષ શક્તિમપન્ન કર્યો છે અને પોતાની શક્તિ વચાગ્વાની પણ અનુકૂળતા આપી છે દુઃખનિવારણ અને સૃષ્ટિમા માણસ જ એક એવું પ્રાણી છે કે જે સુખપ્રાપ્તિ માટે કુદરતી ધર્મોમાની પોતાને અનુકૂળ એવી નકિતઓનો નિર્દોષ યાજના ઉપયોગ કરીને પ્રતિકૂળ બાબતોથી પોતાનું રક્ષણ કરી લેવામા થોડેધણે અશે યગરની થયું છે અનેક કુદરતી ધર્મોમાંથી માણસ પોતાના દુઃખનિવારણના અને સુખપ્રાપ્તિના તેમ જ તે વધારવાના ઉપાયો રોધતો આવ્યો છે ગરમી, પવન, વગસાદ, ઠંડી વગેરે કુદરતી આફતોમાંથી સુરક્ષિત રહેવા માટે માણસે ધર બાધમાંની કળા હસ્તગત કરી છે વ્યાધિના નિવારણ માટે ઔષધિવિદ્યા શોધી કાઢી છે બીજા પ્રાણીઓની પેઠે નમ્ર અવસ્થામા જન્મેલી માનવજાતિએ પોતાના જ્ઞાન અને કુશળતાથી પોતાના શરીરને ટંબળ ઢાકવાની કે તેનું રક્ષણ કરવાની જ નહીં, પણ લુપ્ત લુપ્ત પ્રાણીઓની શલ્યગારવાની કળા સિદ્ધ કરી તેને વધારની છે પચમહાભૂતો અને તેની પેઠે પારના સૂક્ષ્મ તત્ત્વોનોયે પોતાની સુખમગવડ માટે ઉપયોગ કરી ચેવાની સ્પર્ધા આજે માનવજાતિમા આવેલી જલ્દી આવે છે ભૌતિક શાસ્ત્રો અને વિજ્ઞાનનો વિદ્યમસ કૃતા કૃતા તે બાલુથી માનની આજે આશ્ચર્યકારક રિથિતિએ જઈ પળેઅ્યો છે દૂરદરના ગામોને, પ્રાંતોને એટલું જ નહીં પણ હજારો માર્ગન દૂરના ખડોનેયે માનનીએ એકમેકની પામે લાનવાનો પ્રથન કર્યો છે અને તે બધી વિદ્યાઓ અને કળાઓમા એટલી વ્યવસ્થા અને મુયત્રિતપણું આણેલું છે કે તેટલું ઈશ્વરે કોઈ નૈસર્ગિક યોજનામા દેખાઈ આવતું નથી કુદરતના પ્રમાણમા માનનીએ નિર્માણ કરેલી સૃષ્ટિમાની યોજના અને વ્યવસ્થા વધારે અચૂક છે

એવો અનુભવ માનવી દષ્ટિકોણથી વિચારતા કાંઈ કાંઈ વાર આવે છે. આજ હજારો વર્ષોથી વરસાદ પડે છે, ગરમી પડે છે, હડી પડે છે પણ વનસ્પતિસૃષ્ટિ અને જીવસૃષ્ટિને ઉપયોગી અને ઋતુમાન પ્રમાણે હિનપ્રદ એવું તેમનું પ્રમાણ સૃષ્ટિચાલકને હજી સવાય નહીં હોય, એવી શકા વચમાં વચમાં આવતા અનુભવો પરથી આવે છે. તેથી જ કદી અતિવૃષ્ટિ તો કદી અનાવૃષ્ટિ અને તેને લીધે કદી લીધો તો કદી સૂકો દુકાળ, કદી અત્યંત ગરમી તો કદી અસહ્ય હડી એવી આપત્તિઓ માનવજાતિ અને ખીજીયે જીવસૃષ્ટિ પર આવે છે. તેના કરતાં માણસે પોતાના દુઃખશમન અને મુખ માટે નિર્માણ કરેલી વિદ્યા અને કલાઓનો પ્રભાવ વધારે અચૂક જણાઈ આવે છે. મુખ્ય છે તેના જેવા કાંઈ પણ મોટા શહેરને પાણી અને વીજળી કે ખીજી કાંઈ મગવડ આપવાની યોજના અને વ્યવસ્થામાં ઉપર દર્શાવેલા વરસાદ, ગરમી, હડી જેવા કુદરતી ધર્મો કરતા વધારે યોજનાચાતુર્ય અને વ્યવસ્થિતપણું છે એમ કહેવું જોઈએ આ તુલનાત્મક દષ્ટાંતમાં વિનોદનો કંઈક ભાગ જરૂર છે. પણ માનવી યોજના અને વ્યવસ્થા, કુદરતી ધર્મો કરતા વધારે સુચિત્રિત છે એવું કાર્થિક મર્યાદા સ્વીકારીને કહેવું પડે છે. કારણ કે આ બધી યોજના અને વ્યવસ્થા માણસનાં સુખદુઃખોનો વિચાર કરીને કરેલી છે અને તેમનું ચાલકપણું માણસના હાથમાં છે. માર્કેટોસ્કોપ, ટ્રેવિસ્કોપ, ટેલિફોન, વાયરલેસ, રેડિયો, એંગ્રાફોન વગેરે પ્રકારોમાં મનુષ્ય વધારેમાં વધારે નિયંત્રિતતા અને વ્યવસ્થિતતા લાવવાનો પ્રયત્ન કરતો આવ્યો છે. અને જેમ જેમ માણસની બુદ્ધિની અને યોજનાશક્તિની વૃદ્ધિ થતી જશે તેમ તેમ બધા વ્યવહારોમાં વધારે સુચિત્રિતતા અને નિર્દોષતા આવતી જશે અને તેનો લાભ માનવજાતિને મળતો જશે, એવો વિશ્વાસ લાગે છે

ઉપર લખેલી દષ્ટિથી વિચાર કરતાં તે બાજુથી મનુષ્યની પ્રગતિ થઈ છે, એમાં શકા નથી. પણ આ પ્રગતિને માત્રી પ્રગતિ કોને કહેવી? સાચી પ્રગતિ ત્યારે જ કહી શકાય કે જ્યારે આ બધી બાબતો માનવતાની પોષક થતી રહી મનુષ્યની સર્વાંગી ઉન્નતિને ઉપયોગી થઈ શકે.

મનુષ્યજાતિમાં માનવતા ન વધતાં તેના બૌદ્ધિક સામર્થ્યથી તેમાંના કેટલાક લોકોની કે એકાદ વર્ગની સુખસગવડો વધતી રહે સત્તા અને સામર્થ્ય તેમના હાથમાં રહેતાં હોય, તો તે લોકોમાં કે વર્ગમાં માનવતા ન વધતાં દાનવતા અને વિલાસિના વધતી રહી બાકીના તમામ લોકોમાં અને વર્ગોમાં દીનતા, હીનતા, ખુશામત, શુભામવૃત્તિ અને પરસ્પર દ્વેષ અને વેર જેવા દુર્ગુણો વધતા રહેશે. આમાં માનવતા માટે કયાંયે અવકાશ રહેશે નહીં. કેવળ વિદ્યા, કળા, જ્ઞાન, ધન, ઐશ્વર્ય, સામર્થ્ય કે સત્તાની વૃદ્ધિ પર માનવતાનું પ્રમાણ ઠરાવી શકાય નહીં. ભૌતિક શાસ્ત્રો અને વિજ્ઞાનની સાથે જ માનવી મનનો વિકાસ અને શુદ્ધિ ન થાય; વિદ્યા અને કળાઓના વિકાસની સાથે જ આપણામાં સત્યનિષ્ઠા, પ્રામાણિકતા અને કર્તવ્યપરાયણતાની વૃદ્ધિ ન થાય, સામર્થ્યની સાથે જ આપણામાં બંધુભાવ અને મૈત્રી જન્યત થઈ આપણા વર્તનમાં સમતા ન આવે, તો આપણે બધા માનવતા તરફ ન જતાં દાનવતા તરફ જઈએ છીએ, એમ સમજવું જોઈએ. બાહ્ય જ્ઞાનની સાથે જ આપણે માનવી મન પ્રાપ્ત કરવાનું છે. કૌશલ્યની સાથે જ આપણે ચારિત્ર્ય અને સદ્ગુણો સંપાદન કરવાના છે, એ આપણે ભૂલવું ન જોઈએ. માનવતાનો જે આદર્શ આપણી સમક્ષ હોય તે માટે આપણે સતત પ્રયત્નશીલ રહીએ, તો જ આપણી સાચી પ્રગતિ થઈ શકશે, એ આપણે નિશ્ચિતપણે સમજવું જોઈએ.

આવા પ્રકારની જાગૃતિ આપણામાં રહે અને માનવજાતિ પ્રગતિના માર્ગે સદૈવ ચાલતી રહે, તે માટે સતજનોએ જાગૃતિ, અંતર્મુલતા પ્રયત્ન કર્યો છે. તોપણ માનવી મન હજી સરળ-અને શોભન પણે તે માર્ગ પર આવ્યું નથી. જગતમાં વખતો-વખત પેદા થયેલા સત્પુરુષોએ માનવી ધર્મને જ આપણને ઉપદેશ કર્યો છે. તે ધર્મને દેગ, કાળ, વ્યક્તિની વિશેષતા વગેરેના ભેદોને લીધે જુદાં જુદાં નામો મળેલાં હોય તોપણ તે બધાંનું સાધ્ય માનવતા જ છે. આજની આપણી વિકસિત શક્તિશુદ્ધિથી પ્રાપ્ત કરેલી ભૌતિક શાસ્ત્રીયતા વડે આપણે તે જ સાધ્ય વધારે સહજપણે

સાધી શકીએ, તો જ આ બધી બાબતો ગૌગ્વાસ્પદ મનાશે અને આપણી પ્રગતિને સહાયક થશે એમ કહેતુ યોગ્ય થશે એથી ઠીક, આ બધા વિકાસને લીધે આપણી માનવતા નાગ પામી આપણે વનારે સ્વાર્થવશ અને તે સાધવા માટે વધારે દુષ્ટ થતા જઈએ, તો આપણે પોતાના ધર્મને ભૂરી જઈ અનનત થઈએ છીએ એમ સિદ્ધ થશે ખરી પ્રગતિ એટલે શુ અને તે કયે માર્ગે પ્રાપ્ત થતી શક્ય છે, તેનો આપણે વિચાર કરવો જોઈએ અને અતર્બુખ થઈ પોતાનું રોધન અને સમાજનું નિરીક્ષણ કરી આપણે આપણા બધાની આગે શી સ્થિતિ છે તે લક્ષ્ય લેતી જોઈએ

દરેક પ્રાણી પોતાના દેહને સર્વસ્વ માનીને સુખી થવાનો પ્રયત્ન કરે છે પોતાના સુખ કરતા ખીજા પ્રાણી પણ પુરુષાચ્ચક્ર વાતને તે મહત્ત્વ નથી આપતો આ સ્થિતિ સસ્કૃતિ માનવેતર પ્રાણીને શરમજનક લાગતી નથી પરંતુ જેના કરતા શ્રેષ્ઠ અથવા સાધનસપન્ન પ્રાણી પરમાત્માએ ખીજા કોઈ બનાવ્યું નથી એવા મનુષ્યપ્રાણીને પોતાને વિષે આ સ્થિતિ શોભા આપનારી ન લાગતા શરમજનક લાગતી જોઈએ ખીજા પ્રાણીની પેઠે જડ, મૂઢ અને કુદરતી અવસ્થામાં મનુષ્ય જન્મ્યો હોય તેમ જ ખીજા પ્રાણીની પેઠે તેને જૂખ, તરસ અને ખીજા નૈસર્ગિક પ્રેરણાઓ અને જરૂરિયાતો હોય તોપણ તે હવે કેવળ કુદરતી અવસ્થામાં રહ્યો નથી, અને નૈસર્ગિક પ્રેરણાઓ અને જરૂરિયાતો પૂરી કરવાનો માર્ગ પણ તેણે કુદરતી રાખ્યો નથી ખીજા પ્રાણીઓને તેમની પ્રાકૃતિક પ્રેરણાઓ માટે લજ્જા કે ગૌર્વ પ્રશુ જ લાગતુ નથી અથવા કોઈ પણ સ્થિતિ માટે અભિમાન લાગતુ નથી પણ મનુષ્ય આ સ્થિતિમાંથી હજારો વર્ષ થયા નીકળી ગયો છે અને ત્યારથી તે વટકવ અને વસ્ત્રનો ઉપયોગ કરતા શીખ્યો છે અગ્નિની ઉપયોગિતા તે સમયથી તેના ધ્યાનમાં આવી છે સમુદાયમાં રહેવા લાગી તે સામુદાયિક ધર્મ બનાવતો આવ્યો છે કેવળ કુદરતી ધર્મોને અનુસરીને ન રહેતા, તેના પર અવધાનીને ન રહેતા બૌદ્ધિક બળની મદદથી અડચણો દૂર કરવાના પ્રયત્નમાં તેનામાં એક બાબતથી ઊંચુપો,

કાઈક દુર્મળતા આવી હોય, અને કેવળ કુદરત પર રહેવાની તેની શક્તિ ઓછી થઈ હોય તોયે બીજી બાબતોથી બૌદ્ધિક અને માનસિક સામર્થ્યથી તે માનનીને શોભે એવી એક જીવનપદ્ધતિ પેદા કરતો આવ્યો છે તે જીવનપદ્ધતિ માટે જે સરકારોની જરૂર છે તે પ્રાપ્ત કરવાનો તેનો પ્રયત્ન છે તે બધાની મદદથી જે જીવનપદ્ધતિ બને છે તેને જ માનની સરકૃતિ કહે છે આવા પ્રકારની સર્વગુણસંપન્ન, તેજસ્વી, પવિત્ર, પ્રભાવશાળી અને પુરુષાર્થયુક્ત સરકૃતિ માણસે બનાવવાની છે તે સરકૃતિ માનની ધર્મનો આધાર છે આવી ઉત્તરોત્તર તેજસ્વી, સામર્થ્ય-શાળી અને ચિરંતન ટકનારી સરકૃતિ બનાવવાનું માણસ સાધી શકે, તો જ માનવજાતિ ચિરંતન થઈ શકશે

માનનીનો જન્મ એ માટે છે અને હુમ્મરો વર્ષ થયા તે આ બ્યેયની પાછળ લાગેનો છે જેઓ આ બ્યેયને માનવતાની પૂર્ણતા બાણીને પોતાનું જીવન ચલાવે છે, તેઓ માનવતાના સેમા ? ઉપાસક છે તે બ્યેય માટે જ પોતાના બાળકોને વિશિષ્ટ સારા સરકારો આપવાનો તેઓ પ્રયત્ન કરે છે મનુષ્ય સિવાયના બીજા પ્રાણીઓને વસ્ત્ર, વાસણ અને ઘર બનાવતા આવડતુ નથી, વિદ્યા, ડાળા, શાસ્ત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન એ પૈકી કશું જ તેઓ બાણતા નથી સમાજ કરીને કઈક દૂરગામી બ્યેય પ્રાપ્ત કરવાની કલ્પના તેમને આવતી નથી પરંતુ મનુષ્યે આ બધી બાબતો સિદ્ધ કરેલી છે તે જે સરકૃતિ બનાવવાના પ્રયત્નમાં છે, તે માટે આ બધી બાબતોની જરૂર છે કેવળ કુદરતી અવસ્થા તેને શરમજનક લાગે છે કપડા ન હોય, વખતસર યોગ્ય ખોરાક ન મળે, રહેવાને ઘર ન હોય, પાસે કશો સંગ્રહ ન હોય, સમાજમાં પ્રતિભા ન હોય વગેરે પૈકી કોઈ પણ સ્થિતિ તેને લજ્જાજનક લાગે છે કેવળ કુદરતી જીવન છોડી દીધેલું હોવાથી તેની પ્રગતિ થયેલી છે અને તેમાં તેને ધન્યતા જણાય છે આ દૃષ્ટિથી વિચાર કરતા જણાય છે કે કેવળ કુદરતના નિયમથી વર્તનારા મનુષ્ય સિવાયના બધા પ્રાણીઓ પ્રકૃતિગત પ્રેરણાઓ પ્રમાણે ચાલતા નજરે પડે છે તે પ્રકૃતિગત પ્રેરણાઓની વૃદ્ધિક્ષય કરવાનું તેમના હાથમાં નથી, તે વિશે તેમને કલ્પનાયે નથી પ્રકૃતિધર્મે

એ જ તેમની જીવનપદ્ધતિ અને જીવદશા એ જ તેમની ખરી અવસ્થા એમ કહીએ તો ભૂલ થશે નહીં તેના કરતા કેવળ કુદરતી અનુકૂળતા પર ન રહેતા પોતાની જીવિત ચલાવીને સુખસગવડોના સાધનો નિર્માણ કરનારી કેવળ મનુષ્યજાતિ જ જગતમાં છે તે પૈકી એટલાંક વલણ પ્રાકૃતિક અવગ્યા છોડી દઈને સુખસગવડોના સાધનો પેદા કરી અને તેમને વધારી તેમની મદદથી પ્રાકૃતિક પ્રેરણાઓને વધારે ને વધારે ઉત્તેજિત કરી જીવન વિલાસમય કરવા તરફ છે સુખોપભોગની ઉતાન મય અવસ્થા તેમના જીવનમાં દેખાઈ આવે છે નૈસર્ગિક પ્રેરણાઓને ઉતાન અને ઉત્તેજિત કરીને જીવન વિલાસમય બનાવવું એટલે સ્વાભાવિક પ્રેરણાઓને વિકૃત બનાવવી આ જીવનપદ્ધતિ મનુષ્યની અવનનિ દરી તેને માનવતા તરફ ન લઈ જતા દાનવતા તરફ લઈ જાય છે આમાં વિકૃતિ પ્રધાનપણે હોઈ જન્મ તો મનુષ્યનો છે, પણ જીવના કાયમ જ રોય છે પરંતુ જીવદશા છોડી દઈને જેમનું વલણ પ્રકૃતિગત પ્રેરણાઓને શુદ્ધ અને ક્ષીણ કરના તરફ હોય છે, સમગ્રી મદદથી બિનજરૂરી પ્રેરણાઓનો અપૂર્ણ ક્ષય કરવાના પ્રયત્નમાં જેઓ છે, તે માટે યોગ્ય સરકારોના જેઓ આગ્રહી રોય છે અને ઉદાત્ત ધ્યેય સિદ્ધ કરવા તરફ જેમની ગતિ હોય છે તેઓ માનવસંસ્કૃતિના ઉપાસક હોય છે તેથી તેમના જીવનમાં સંસ્કૃતિ વ્યાપકપણે દેખાઈ આવે છે આ દૃષ્ટિથી વિચાર કરતા મનુષ્યેતર પ્રાણીઓની જીવનપદ્ધતિ તે પ્રકૃતિ, સ્વાભાવિક પ્રેરણાઓને ઉત્તેજિત કરનારી વિલાસયુક્ત જીવનપદ્ધતિ તે નિકૃતિ અને તેમને કાળુમાં રાખી ક્ષીણ અને પ્રસંગે તેમનો નાશ કરી માનવતા સાધ્ય કરવા માટે જરૂરી પદ્ધતિ તે સંસ્કૃતિ એવા ત્રણ ભેદો સ્પષ્ટપણે દેખાય છે જગતમાં જુદા જુદા અનેક ધર્મો રોય તોપણ માનવજાતિ વિકૃતિ અને સંસ્કૃતિ એ બે ભેદોમાં વહેંચાયેલી છે આપણે પોતે પોતાને બાહ્યત ગમે તે ધર્મના કહેવડાવતા હોઈએ એ વાત ખરી પ્રગતિની કે માનવતાની દૃષ્ટિથી મહત્ત્વની નથી, કારણ કે તે પરથી આપણે માનવતાના ઉપાસક છીએ કે નહીં તે દરમિયાન શમય નહીં પરંતુ આપણા જીવનનું વલણ વિકૃતિ તરફ છે કે સંસ્કૃતિ તરફ તે પરથી આપણે જીવનપ્રવાહ કઈ બાજુએ છે તે ઓળખી શકારો

અતર્ક્ય થઈ ગોધ લેતા જણાઈ આવશે કે આપણામાં કેવળ વિકૃતિ છે એવું નથી અથવા કેવળ સરકૃતિ જ આપણા જીવનમાં ઠાગીને ભરેલી છે એવું પણ નથી બનેતું ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં મિશ્રણ આપણામાં છે તેમાયે વિકૃતિ છોડી દઈ, પ્રાકૃતિક પ્રેરણાઓને પણ શુદ્ધ અને ક્ષીણ ગ્રતા, સરકૃતિ વગરતા અને તે દૃઢ કરતા માનવતાની પૂર્ણતા તરફ આપણે જવાનું છે, એવું આપણે નિશ્ચયપૂર્વક સમજીને જીવિતશુદ્ધિ અને મદ્ગુણોનો ઉત્કર્ષ એ માનવતાનું શિખર છે ત્યાં મુખી પહોંચવાની શક્તિ પરમાત્મા આપણને આપે

૯

દુઃખનિવૃત્તિ અને સુખપ્રાપ્તિ

માણસ અને જીવ પ્રાણીઓ - બંધાંમાં સુખદુઃખનું જ્ઞાન છે દુઃખનિવૃત્તિની ઇચ્છા અને સુખની ઇચ્છા એ પણ માણસની જેમ જીવ પ્રાણીઓમાં છે એમ દેખાય છે માણસમાં આ જ્ઞાન અને આ ઇચ્છા સ્પષ્ટપણે દેખાય છે. જીવ પ્રાણીઓમાં તે ઓછી સ્પષ્ટ એટલે કઈક અંશે સુષ્પ્તપણે દર્શો જીવ પ્રાણીઓમાં જ્ઞાન સ્પષ્ટપણે દેખાય છે, ઇચ્છા તેટલી સ્પષ્ટપણે દેખાતી નથી કદાચ તે તેમને માણસ જેટલી બનાવતાં આવડતી નહીં હોય અથવા આપણે તે સ્પષ્ટ સમજી શકતા નહીં હોઈએ એટલું જ. બાળ માણસ અને જીવ પ્રાણીઓમાં જ્ઞાન અને ઇચ્છા બને છે. માણસનાં જીવિત અને મનનો વધારે વિકાસ થયેલો હોવાથી તેનામાં સુખદુઃખનું જ્ઞાન અને ઇચ્છા વધારે તીવ્રતાથી અને વિવિધ પ્રકારે હોય છે માણસમાયે જ્ઞાનપણમાં આ જ્ઞાન અને ઇચ્છાના પ્રમાણે ઓછા પ્રમાણમાં દેખાય છે જેમ જેમ મન અને જીવિતનો વિકાસ થતો જાય છે, તેમ તેમ આ પ્રકારો વધારે અગ્રે અને વિવિધરૂપે થતા જાય છે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધની સંવેદનાઓ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા માણસને થાય છે તેમાની અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ સંવેદનાઓ પ્રમત્તે માણસને, સુખ, કે દુઃખની પ્રતીતિ થાય છે તે જ પ્રમાણે સંવેદનાઓ

માનસિક ભાવો, કષ્ટક આનંદ તો કષ્ટક દુઃખ અને ક્ષોભ ઉત્પન્ન દુઃખ છે એવું માણસના અનુભવમા આવે છે માણસનો પ્રયત્ન દુઃખનિવૃત્તિ અને સુખપ્રાપ્તિ તથા તેની વૃદ્ધિ માટે સદૈવ ચાલુ છે ખીજા પ્રાણીઓની બુદ્ધિ કેવળ નૈસર્ગિક અને મર્યાદિત હોવાથી તેમનામા તે વિષેના પ્રકારો અને પ્રયત્નની વૃદ્ધિ થઈ નથી માણસની બુદ્ધિ જેમ જેમ વધતી જાય છે, તેમ તેમ રાખ્દ, સ્પર્શ વગેરે બધા વિષયોના પ્રકારો તે વધારે છે તે તેમાના સુખાનુભવોને લે છે અને તેને લીધે થનારા દુઃખો ટાળવાના પ્રયત્નો કરે છે કુદરતી ધર્મને ગકચ તેટલો પોતાના કાબૂમા લાગીને તેનાથી દુઃખની નિવૃત્તિ અને સુખની પ્રાપ્તિ કરવાના પ્રયત્નમા અનાદિ કાળથી તે છે તેના જ્ઞાનની વૃદ્ધિ પ્રમાણે આ માર્ગમા તેને કષ્ટક યશ પણ મળે છે સૃષ્ટિના ધર્મોને માણસ પહેનાના કરતા હવે વધારે જાણવા લાગ્યો છે ભૌતિક શાસ્ત્રોની - વિજ્ઞાનની વૃદ્ધિ આજે ખૂબ ઝપાટાથી ચાલુ છે અનાવૃષ્ટિ, અતિવૃષ્ટિ, જળપ્રવય, અગ્નિપ્રવય, દુકાળ અને પહેના અસાધ્ય મનાયેલા જુદા જુદા રોગોમાથી પોતાને બચાવવાના ઉપાયો માણસે પહેવાના કરતા આજે વધારે સાધ્ય કરેલા છે નરી નરી ઔષધિઓની શોધો થતી હોવાથી મરણસખ્યા ઓછી થાય છે દુનિયામા ગમે ત્યાં માણસ આજે સહેજે થોડા વખતમા જઈ શકે છે જવા-આવવાના સાધનો વધ્યા છે કદપનાતીત પ્રમાણમા તેમની ગતિ વધતી ચાલી છે માણસ પૃથ્વીના પેટાળમા ઘણું જીંડે મુઠી હવે જવા લાગ્યો છે પાણી પર અને અદર પણ તે આજે ગમે ત્યાં જઈ શકે છે આકાશમા જવામા તેણે અતિશય ગતિ અને શક્તિ સિદ્ધ કરેલી છે અન્ન-ધાન્યનુ ઉત્પાદન, માણસને જરૂરી એવી વસ્ત્ર, પાત્ર વગેરે વસ્તુઓ અને ખીજા જીવનોપયોગી પદાર્થો પહેનાના કરતા વધારે સખ્યામા અને થોડા સમયમા નિર્માણ થાય છે તે જ પ્રમાણે માણસનો સહાર કરવાના સાધનોની લયકરતા, ઉગ્રતા અને વિધ્વસકતા એ બધું પરાકાશએ પહોંચ્યું છે માણસની મૌલિક શક્તિનો આ આશ્ચર્યકારી પ્રભાવ છે અને આ બધી બાબતો માણસે દુઃખનિવૃત્તિ અને સુખપ્રાપ્તિ અને વૃદ્ધિના દેતુથી પેદા કરી છે આ બધાની પાછળ માણસના હૃદયનો આ જ મુખ્ય હેતુ છે

માનવી સુખદુખોના કારણોના મુખ્યપણે ત્રણ પ્રકારો છે, એમ વિચાર કરતા જણાય છે નિર્સર્ગની અનુકૂળતા અને પ્રતિકૂળતા એ પહેલો પ્રકાર માણસ અને તેને ઉપયોગી થનારા અને ન થનારા પશુ વગેરે પ્રાણીઓ તરફથી મળતી અનુકૂળતા અને પ્રતિકૂળતા એ બીજો પ્રકાર અને માણસના પોતાના મનની સ્વાધીનતા કે પરાધીનતા એ ત્રીજો પ્રકાર મુખ્યપણે આ ત્રણ બાબતોમાથી જ માણસના સુખ-દુખના કારણો મળી આવે છે નિર્સર્ગ, સૃષ્ટિ અને પચ્ચમ્તાજુતોના ગુણધર્મો જાણીને તેમની અનુકૂળતા પ્રાપ્ત કરીને પ્રતિકૂળતાથી પોતાનું રક્ષણ કરવાનો ઉપાય માણસ શોધી કાઢે છે ગરમી, પવન, વરસાદ અને ઇંડીના ઉપદ્રવોથી બચવા માટે માણસ પહેલા ગુફાનો આશ્રય લેતો હતો અને વસ્ત્રવતો ઉપયોગ કરતો હતો પછી વધેલા અને વધતા જતા જ્ઞાનથી ઝૂપડીઓ, ઘર વગેરે બાંધીને તે પહેલી અડચણો-માથી નીવળી જઈ હવે સારી રીતે મુખસંગવડમા રહેવા લાગ્યો છે ગમે તેવા વરસાદથી જરાયે ન ભીંજતા મોટર, આગગાડી, સ્કીમર અને વિમાનની મદદથી તે હવે સંકડો માર્ગલ જઈ શકે છે આ રીતે જ્ઞાનથી પાંચ મહાજુતોને અનુકૂળ ટ્રી વર્ધને તેની પ્રતિકૂળતામાથી, સૃષ્ટિના અપમાથીયે તે પોતાને બચાવે છે જ્વાળામુખી અને શૂકપ જેની સૃષ્ટિની પ્રવચશક્તિમાથી પણ પોતાને બચાવવાના ઉપાય તેને ઈશ્વર અગે સિદ્ધ થયા છે આ પ્રમાણે દુખની નિવૃત્તિ સાથે જ સુખના વિવિધ પ્રકારો અને તેના સાધનો તેણે નિર્માણ કર્યા છે અને તેમાથી મળતા સુખ શાશ્વત-નિદાન વધુ કાળ ટકાવવાનો માણસનો પ્રયત્ન ચાલુ છે અન્નધાન્ય અને રૂળના બનાવેલા ખાદ્યપેય પદાર્થો લામો કાગ ઉપયોગ્ય ગદી શકે એવા પ્રયોગો થઈ રહ્યા છે માણસના રૂપ, ગુણ અને શબ્દ નક્ષર છે શબ્દ તો તરત જ હવામા નાગ પામે છે પણ આ બંધાને શાશ્વતપણું, ચિન્તનપણું આપવાનો માણસનો પ્રયત્ન ચાલુ છે તે માટે જ દેમેરા, આમોકોન, રેડિયો, સિનેમા જેવી કળાઓ તેણે નિર્માણ કરી છે આ કળાઓની ગોધ બેત્રણ હજાર વર્ષ પહેલા થઈ દોત તો ગૌતમ બુદ્ધ અને મહાવીર જેવા પૂર્વ થઈ ગયેલા મહાન પુણ્યવાન પુરુષોના જીવનચરિત્ર આપણે જોઈ નહીં દોત ગૌતમબુદ્ધ, મહાવીર,

શકરાચાર્ય, જિસસ, મહમદ, જ્ઞાનેશ્વર કમીર, નાનક, તુમરામ અને રામદાસ વગેરેના પ્રવચનો અને સવાદો આજે આપણે સાલળી નડ્યા હોત અશોક, હર્ષવર્ધન, રાણા પ્રતાપ અને શિવાજી છત્રપતિ જેની પ્રતાપી વિભૂતિઓના ઢાળો આજે પ્રત્યક્ષ થતા હોય એમ આપણે જોઈ રાખ્યા હોત માણસ મર્ત્ય હોય અને તેની હાલચાલ, તેના હાવભાવ, તેના શબ્દો - એ બધું ઠાણુભગુર હોય તોયે તેમને જુદી રીતે અમર અને ચિરંજીવ કરી રાખવાનો માણસ પ્રયત્ન કરે છે પોતાને અનુકૂળ હોય તેવા સૃષ્ટિના ગુણધર્મોને પોતાની જરૂરિયાત પ્રમાણે જાન્યત કરીને, તેમને વધારીને તેમનો પોતાના સુખ માટે ઉપયોગ કરવા તરફ માણસ નિગતર પ્રયત્નશીલ છે અને તે સાથે પ્રતિકૂળ ગુણધર્મોને દૂર કરવાનુયે તે સાથે છે તેમા વધતી રહેતી વિધ્નસક શક્તિ પણ સુખના ચિરંજીવપણા માટે જ તે ઉપયોગમા લે છે

બીજા પ્રકારનો પ્રયત્ન એટલે માણસોની અને બીજા પ્રાણીઓની અનુકૂળતા પ્રાપ્ત કરી લઈ પ્રતિકૂળતા દાળવાનો આ પ્રયત્નમાથી જ પોતાને સુખ આપનારા માણસોનું અને બીજા પ્રાણીઓનું પાનન, પોષણ વર્ધન અને રક્ષણ તથા હિસ પ્રાણીઓનો અને પોતાના સુખનો નાશ કરનારા અને પોતાને દુષ્ક્રિયા દેનારા માણસોનો સહાર - આ પ્રકાર નીકળેલા છે આ પ્રયત્નમાથી જ એકાગ્રપણા કરતા સઘ જરીને રહેવામા સુરક્ષિતતા અને નિર્ભયતા વધારે છે, સુખાનુભવ વધારે છે એ માણસ સમજ્યો વાત્સલ્ય, પ્રેમ, કૃતજ્ઞતા અને ઉદારતા - એ ભાવો આ જ અવસ્થામા માણસના મનમા જાન્યત થયા તેમાથી જ તેને સઘ શક્તિ વધારવાની કપના મુઝી અને તેમાથી જ આગળ કુદુષ્ક્રિયા, જાતિ, ગામ, પ્રાત, દેશ અને રાષ્ટ્ર એમ એક કરતા એક વધારે વ્યાપક અને બળવાન સસ્થાઓ માનવસૃષ્ટિમા નિર્માણ થઈ વ્યાપકતાના પ્રમાણમા માણસમા ત્યાગ, ધૈર્ય, શૌર્ય, સાહસ વગેરે લગ્ય ભાવો પેદા થતા ગયા પોતાના પ્રાણ આપીને પણ પોતાના માનેનાઓનું પાનન, પોષણ, વર્ધન અને રક્ષણ કરવા જોટના તે ભાવો પરામાન્ય પહોંચ્યા પોતાપણાની મૂળ સકુચિત વ્રતિમાથી સવશક્તિમાના સામર્થ્યના અનુભવ પરથી ભાવો જાન્યત થયા ભાવજાન્યતિ અને તેની વૃદ્ધિમાથી વ્યાપકતા

આપસમાં એકતા નિર્માણ થશે. આપણાં સુખદુઃખનાં કારણોના પ્રકારોમાં આપણી એકબીજાની એકબીજાને અનુકૂળતા અને પ્રતિકૂળતા એ એક મહત્વનો પ્રકાર છે. અનુકૂળતા વધારીને પ્રતિકૂળતાનો નાશ કરવો એ આપણું કર્તવ્ય છે, તેથી આપણે તે વિશે વિવેકપૂર્વક અને સાવધપણે પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ.

વધતી ગઈ અને વ્યાપકતા સાથે ભાવનાઓની વૃદ્ધિ થઈ. આ પ્રમાણેના અન્યોન્ય સમ્બંધોથી માનવજાતિ આજે આટલી વિશાળ થયેલી છે. નાની નાની કુટુંબ-સરઘામાંથી આગળ વિશાળ કુટુંબો નિર્માણ થયા. અનેક કુટુંબોની મળીને જાતિ, અનેક જાતિઓ મળીને ગામ - આ ક્રમે એક કરતા એક વધારે વ્યાપક અને સમર્થ એની સમાજરૂપી સરઘાઓ બનતી ગઈ. તે બધાનો મળીને કોઈ વાર પ્રાતના તો કોઈ વાર દેશના, કોઈ વાર ભાષાના તો કોઈ વાર ધર્મના રક્ષણ કે અભિમાનના નિમિત્તે મહાન માનવસમાજ બનતો આવ્યો છે. આ પ્રકારની દરેક ઘટનાના પ્રસંગે પોતાના તરીકે માનેલા મર્યાદિત સમાજનાં પાલન, પોષણ અને રક્ષણ માટે માણસ પ્રેમ, સ્વાર્થત્યાગ અને ઉદાગતાથી વર્તતો આવ્યો છે અને પારકા તરીકે માનેલા માનવસમૂહ કે સમાજ સાથે પોતાની બધી ઉગ્ર અને વિનાશક વૃત્તિઓ અને શક્તિઓથી તે ઝઘડતો આવ્યો છે. આ રીતના 'આપ-પર' ભેદમાંથી કુટુંબથી માંડીને રાષ્ટ્ર કે ખડ સુધીના મિત્ર અને શત્રુભાવ પેદા થયેલા છે. આમાંથી કુટુંબથી માંડીને ગાંઠ સુધી જુદા જુદા વ્યાપક સ્વરૂપના સમ્રદાયો અને ધર્મો નિર્માણ થયેલા છે. સમ્રદાય કે ધર્મની ઉત્પત્તિ પ્રથમ પરલોકના સુખ કે કલ્યાણના હેતુથી થઈ હોય તો તે સમ્રદાય કે ધર્મને માનનારાઓની પહેલી દષ્ટિ ઇલ્લલોકના દુઃખમાંથી મુક્તિ અને સુખની પ્રાપ્તિ અને વૃદ્ધિ પર જ હોય છે. અને આ હેતુ સાધ્ય થાય તે માટે પ્રત્યેક ધર્મગ્રંથાપકે અને સમ્રદાય-પ્રવર્તકે સંગઠન પર ઘણો ભાર મૂકેલો છે એમ જણાઈ આવે છે. કેવળ પરલોકના કલ્યાણ માટે સંગઠન કે વધારે લોકસખ્યાની કદીયે જરૂર હોતી નથી. આ પરથી વિચાર કરતાં લાગે છે કે કોઈ પણ સરઘા હોય, પછી તે રાજદ્રીય, સામાજિક કે ધાર્મિક હોય તેને લોકશક્તિ અને તે માટે સંગઠનની જરૂર હોય છે. ઇલ્લલોકમાં આ જન્મમાં જ દુઃખ-નિવૃત્તિ અને સુખની પ્રાપ્તિ, સ્થિરતા અને શાશ્વતિ - આ મુખ્ય માનવી સ્વભાવસિદ્ધ ઇચ્છામાંથી કુટુંબથી લઈને સંપૂર્ણ માનવજાતિના ઐક્ય સુધીની કલ્પના અને ભાવના નિર્માણ થયેલી છે. માણસમા પરસ્પરના પ્રતિદૂળ ભાવો જેમ જેમ નાશ પામશે અને અનુદૂળ ભાવો નિર્માણ થઈ વધતા જશે, તેમ તેમ

આપસમા એકતા નિર્માણુ થશે આપણા સુખદુ ખના કારણોના પ્રકારોમા આપણી એકખીજની એકખીજને અનુકૂળતા અને પ્રતિકૂળતા એ એક મહત્વનો પ્રકાર છે અનુકૂળતા વધારીને પ્રતિકૂળતાનો નાશ કરવો એ આપણુ કર્તવ્ય છે, તેથી આપણે તે વિષે વિવેકપૂર્વક અને સાવધપણે પ્રયત્નશીલ રહેવુ જોઈએ

સુખદુ ખના કારણો પૈકી ત્રીજો પ્રકાર પોતાના મનની સ્વાધીનતા અને પરાધીનતા છે માણસના સુખદુ ખો માટે જે પ્રમાણે નિર્સર્ગની, માનવસમાજ અને ખીજ પ્રાણીઓની અનુકૂળતા અને પ્રતિકૂળતા કારણુ છે, તે પ્રમાણે પોતાના મનની સ્વાધીનતા અને પરાધીનતા પણ ઘણી વેળા કારણુભૂત હોય છે પહેલા બે પ્રકારના કારણો એ બાહ્ય કારણો છે પરતુ માણસનુ મન અને તે સાથે જ તેનુ શરીર એ તેની પાસેના અને પોતાની અદરના કારણો છે મનની સ્વાધીનતા સાથે જ શરીરની સ્વાધીનતા પણ માણસે પ્રાપ્ત કરવી જરૂરી છે બાહ્ય વસ્તુઓ માણસને અનુકૂળ હોય કે ન હોય, પરતુ પોતાનુ શરીર અને પોતાનુ મન તો તેને અનુકૂળ થવા જ જોઈએ તે વગર તે દુ ખની નિવૃત્તિ અને સુખની પ્રાપ્તિ કરી શકશે નહીં બાહ્ય પ્રતિકૂળતાઓ તે ટાળે અને અનુકૂળતાઓ પ્રાપ્ત કરે તોયે પોતાના પ્રયત્નમા જો તેનુ શરીર અને મન માણસને અનુકૂળ ન થાય તો તેનો કશો ઉપયોગ નથી માણસના જ્ઞાન, આમડી, આખ, જીભ, નાક એ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને ખીજ કર્મેન્દ્રિયો શુદ્ધ અને કાર્યક્ષમ ન હોય તો શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધમાના સુખદાયક પ્રકારોનુ તેને જ્ઞાન થશે નહીં તે જ પ્રમાણે કોઈ પણ સુખદુ ખની પ્રતીતિ જેની દ્વારા થાય છે તે મન જ જો શુદ્ધ ન હોય તો કેવળ બાહ્ય વસ્તુથી માણસ સુખી થઈ શકશે નહીં આ બધી વાત જાણીને માણસે પોતાના સુખદુ ખના સાચા કારણો શોધી કાઢવા જોઈએ માણસના અહમ્મર કે અવિવેકને લીધે પોતાના કોઈ પણ દુ ખ માટે તે (તેનુ નાવાયક શરીર કે તેનુ અશુદ્ધ મન અથવા દોષ) કારણુ ન હોઈ ખીજ જ કોઈ કારણુ છે એમ તેને લાગે છે અહમ્મરને લીધે શરીરની અપાત્રતા, ભુદ્ધિની મદતા, મનની મયિનતા અને પોતાના દોષ માણસના લક્ષ્યમા જ આવતા નથી અને કદાચ

કોઈ આ બાબતો તેના લક્ષમાં લાવે તોયે પોતામાં તેનો દોષ ન સમજતાં પોતાના નસીબને - પોતાના કર્મને એટલે પૂર્વજન્મના કર્મને દોષ દર્શ માણુસ મોકળો થાય છે. ગમે ત્યાંથી હાલનો 'હું' આ દુઃખ માટે કારણ નથી, પૂર્વજન્મનો 'હું' કારણ હશે કદાચ. એટલી કબૂલાત કરવા તે લાચારીથી તૈયાર થાય છે. અને સુખની બાબતમાં પોતાનો પુરુષાર્થ, પોતાના અનેક સદ્ગુણો કેવળ બધી રીતે કારણ છે એમ પણ અહંકારને લીધે તે દબપણે માને છે. અહંકારને લીધે માણુસની સદસદ-વિવેકબુદ્ધિ પક્ષપાતરહિત રહી શકતી નથી. તેનામાં સમતોલપણું રહેતું નથી. સત્ય પર તે ટકી શકતો નથી. પણ મન સ્વાધીન રાખવાની બાબતમાં પોતાને નડતા આ મહાન દોષો છે એ વાત માણુસના લક્ષમાં આવે એ જરૂરી છે. તે માટે તેણે પ્રથમ પોતાના દોષો શોધવાનું શીખવું જોઈએ. કોઈ પણ અપ્રિય વાત બની આવે ત્યારે તેનાં સાચાં કારણો શોધી કાઢવાની માણુસે પોતાને ટેવ પાડવી જોઈએ. અને તે પ્રયત્નમાં તેણે પ્રથમ પોતાથી - પોતાની બાબતથી શોધવાની શરૂઆત કરવી જોઈએ. આ પ્રયત્નમાં પોતાને વિશે ન્યાયનિષ્ઠુર થયા વગર આ વાત તે સાધી શકશે નહીં. આપણા બધાની દૃષ્ટિ મોટે ભાગે બહિર્મુખ હોવાથી આ વિષયમાં આપણા તરફથી ભૂલો થાય છે એ માણુસે લક્ષમાં લઈને હંમેશાં અંતર્મુખ થઈ પોતાના તરફથી થતી ક્રિયાઓ અને વિચારોને તપાસવાની ટેવ તેણે પોતાની જાતને પાડવી જોઈએ. અંતર્મુખતા એ અરીસા પ્રમાણે છે. માણુસ કેટલોયે જાની અને હોશિયાર હોય તોયે પોતાના મોંને શું લાગેલું છે તેને તે સમજી શકતો નથી. પણ અરીસામાં જોયા પછી એકાદ મૂર્ખ પણ તે બાબતમાં પોતા વિશે જાણી શકે છે. સુખદુઃખનાં સાચાં કારણો જ માણુસ ન સમજે તો તે વિશે હંમેશાં ઊંઝટી દિશાથી તે પ્રયત્ન કરતો રહેવાનો. અને ખરેખર માણુસ તરફથી કેટલીક બાબતોમાં હલુચે કેવળ ઊંઝટી દિશાથી પ્રયત્ન થતા આવ્યા છે. તેથી જ આ પ્રયત્નમાં પોતાના મનની સ્વાધીનતાનું મહત્ત્વ માણુસના લક્ષમાં આવવું જોઈએ. સુખદુઃખની પોતે બનાવેલી વ્યાખ્યા પણ તેણે ખરાબર તપાસવી જોઈએ. પોતાની વાસ્તવિક જરૂરિયાતો કઈ અને પોતાની અભિલાષાઓ કઈ તે તેણે

તપાસવું જોઈએ. પોતાની આવશ્યકતાઓ અને પોતાની ઇચ્છા, વાસના, આશા અને તૃષ્ણા વચ્ચેનો ફરક તેના ધ્યાનમાં આવવો જોઈએ. આપણે જેને દુઃખ સમજીએ છીએ તેમાં ખરેખર દુઃખનો સમ્બંધ ન હોઈ પોતે માનેલા સુખવસ્તુપણાને લીધે કેટલીક સગવડોના અભાવને આપણે દુઃખ સમજીએ છીએ કે કેમ તે તેણે શોધવું જોઈએ. સુખને તપાસતાં એ સુખ છે કે સ્વચ્છદ છે, સુખવસ્તુપણામાં સદાચાર કેટલો અને દુઃચાર કેટલો એ બધાની શોધ કરતાં તેને આવડવું જોઈએ. મનની સ્વાધીનતા સાધવી હોય તો વિવેક અને સયમનો આશ્રય લીધા વગર તે સાધી શકાશે નહીં. સયમના અભાવે સહન કરવા પડતા દુઃખો સયમથી જ દાળતાં આવડવા જોઈએ. શરીર, બુદ્ધિ અને મનની શક્તિઓનો તથા તેના પાવિત્ર્યનો નાશ કરનારા સુખોને માણસે સ્વચ્છદ સમજીને તેને દૂર કરવાથી જ સાચું સુખ પ્રાપ્ત થશે એ તેણે લક્ષ્યમાં લેવું જોઈએ. તો જ મનની સ્વાધીનતાનું મહત્ત્વ તે સમજશે અને તે માર્ગે તે સુખદુઃખ વિશે પ્રયત્નશીલ રહેશે.

દુઃખનિવૃત્તિ અને સુખપ્રાપ્તિના પ્રયત્નમાં આજે આપણે નિર્સર્ગની બંધી પ્રતિદ્ગૂળતાઓ દાળીને અનુદ્ગૂળતા સાધવા પાછળ છીએ. માણસ અને ખીચ્છ પ્રાણીઓ તરફથી થતી પ્રતિદ્ગૂળતાઓ દાળીને અનુદ્ગૂળતા પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયત્નમાં જ આપણે કુટુંબથી લઈને બધી માનવજાતિનો મમાવેશ થઈ શકે એવી સામાજિક, રાજકીય અને ધાર્મિક સરચાઓ નિર્માણ કરી છે. આ પ્રયત્નમાં માણસને કંઈક અંશે સયમ, ત્યાગ, સમચાર, ગ્રેમ વગેરેની ઉપાસના કરવી પડી છે અને પડે છે અને તેને લીધે જ મનની સ્વાધીનતા કંઈક અંશે તે સાધી પણ શક્યો છે, કારણ કે તેટલી સ્વાધીનતા સાધ્યા વગર સમાજ એકત્ર બની વ્યવહાર ચાલી શકવાનો જ નહીં. પરંતુ તેટલી સ્વાધીનતા સિદ્ધ કર્યાથી પોતાનું જીવનવિષયક કર્તવ્ય પૂરું થયું એમ માણસે સમજવું ન જોઈએ. કેવળ દુઃખનિવૃત્તિ અને ચાતુ સુખપ્રાપ્તિ એ માનની જીવનનો હેતુ ન હોઈ તેના કરતાં કોઈ શ્રેષ્ઠ અને ઉદાર હેતુ માટે આપણે જન્મ છે. જેટલે અંશે આપણે મનની સ્વાધીનતા સાધી શકીએ, તેટલે અંશે સહજ પ્રસન્નતા આપણે પ્રાપ્ત કરી શકીશું. માનવતાના માર્ગમાં આપણે તેટલા જ

આગળ વધી શકીશ, ઉન્નત થઈ શકીશ સ્વાધીનતા સાધવા પાછળ આ ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ બાહ્ય સુખની નાનગથી કે દુખના ભયથી જે સ્વાધીનતા આપણને પ્રાપ્ત થાય છે તે આપણો સ્વભાવ બની રાખતી નથી કારણ બાહ્ય વસ્તુઓની લાનચ કે દમાણથી લાચારીએ તે પ્રાપ્ત પ્રવાનો આપણે પ્રયત્ન કરીએ છીએ તેને લીધે સયમ ત્યાગ અને પ્રેમ જે આપણો સ્વભાવ બની શકે તો નથી અને એવો આપણો સ્વભાવ બન્યા વગર આપણે માનવતા સિદ્ધ કરી શકીશ નહીં તે માનવતા સાધ્ય પ્રવીં એ જીવનનો મુખ્ય હેતુ છે. જનિવૃત્તિ અને મુખપ્રાપ્તિની ઇચ્છા બધા પ્રાણીઓમાં છે માણસમાંયે કેવળ તેટલી ઇચ્છા હોય અને જીવનભર તે માટે તે પરિશ્રમ કરે તો તેને લઈને માણસની કિંમત વધતી નથી દુખનિવૃત્તિ અને મુખપ્રાપ્તિના પ્રયત્નમાં માનવી સંસ્કૃતિનો વિકાસ સાધતા રહેતું એ જીવનની દૃષ્ટિથી મુખ્ય અને મહત્ત્વની બાબત છે અને એ વિકાસ કેટલો સધાયો છે એ પણ માણસની કિંમતનો આધાર છે તે વિકાસ સાધવા માટે અચારેક માણસે પોતે થઈને પોતાની ખુશી અને સંતોષથી દુખ સ્વીકારતું જોઈએ, તો ક્યારેક ન્યાય અને ઉચિત સુખનો ત્યાગ કરવો જોઈએ એવે સમયે સહન કરવા પડતા દુખોને અને મુખપ્રાપ્તિને દુખ ન માનતા માનવતાની સાધના માનવી એ યોગ્ય થશે તે દુખ અને ત્યાગમાં પ્રયત્ન પડશે પણ તેની રીતિમાં મનમાં લાચારી અને દીનતાનો ભાવ ન હોઈ ગૌરવ અને ધન્યતાનો ભાવ હશે એમાં શકા નથી માગસા સુખદુખના કારણોના ત્રણ પ્રકાર મેં પડેલા જ દેખા છે તેમાં મનની સ્વાધીનતાનો પ્રકાર મહત્ત્વનો છે, એ વાત ધ્યાનમાં લઈને આપણે જનિવૃત્તિ અને મુખપ્રાપ્તિના પ્રયત્નમાં તે પર વિરોધ ભાર આપવો જોઈએ બીજા જે પ્રકારમાં માણસે યશ સંપાદન કર્યો છે તે તેને ધન્યતા આપવા જેતું છે તોપણ માણસે તે ધન્યતાના ઊભામાં માનવતા માટે ખાસ જરૂરી એવી મનની સ્વાધીનતા વિચારે ન પાડવી જોઈએ, એ જ નમ્રતાપૂર્ણ સૂચના છે.

માનસિક નીરોગિતા

શારીરિક સૌંદર્યની દૃષ્ટિથી આરોગ્ય એ જેમ મુખ્ય બાબત છે તેમ માનનાની દૃષ્ટિથી માનસિક નીરોગિતા એ મહત્ત્વની બાબત હોવાથી તેને જ પ્રાધાન્ય આપવું યોગ્ય છે કેવળ શારીરિક વજન કે હૃદયપુષ્ટતા પર જેમ શારીરિક આરોગ્યનો આધાર નથી તેમ ધન સત્તા, વિદ્યા, કળા કે પ્રતિભા પર માનસિક આરોગ્યનો આધાર નથી બાળક બીજાઓના પ્રભાણુમા નાનું હોય, તેની શક્તિ બીજાઓના પ્રભાણુમા ઓછી હોય તોયે તે નીરોગી હોય છે અને બીજાઓમા શક્તિ હોય છતાં તેઓ નીરોગી ન હોય એવો સભવ છે તે પ્રમાણે જેઓ માનસિક નીરોગી હોય તેમની પાસે ધન, વિદ્યા, બળ, પ્રતિભા જેની કોઈ વિશેષતા ન હોય તોયે તેમનું મન નિર્મળ હશે નિર્મળ મનમા વાસ કરનારી દયા, ક્ષમા અને શાંતિ તેમની પાસે હશે એટલે એદરે તેમનામા માનવતા હશે અને ધન વગેરે હોય તેમની પાસે માનસિક નીરોગિતા ન પણ હોય પરમાત્માએ આપણને સકલપશક્તિ આપી છે એ તેની આપણા પર મહાન કૃપા છે તેને લીધે આપણે પોતા માટે કેટલાયે મહાન સકલ પ કરીને તે પાર પાડી શકીએ છીએ ઇચ્છા હોય તો આપણે ધનનાન, સામર્થ્યવાન, વિદ્વાન, કળાવત અને વિજ્ઞાનસપન્ન થઈ શકીએ અને ઇચ્છીએ તો આપણે સન્નિવૃત્ત થઈને માનવતા સિદ્ધ કરી શકીએ આ પ્રકારની શક્તિ પરમાત્માએ આપણને આપેલી છે તે આપણા દરેકમા સુપ્તપણે વાસ કરે છે દરેક સકલપથી તે શક્તિને આપણે જાગ્રત કરી પડે છે સકલપથી અને તે પ્રકારના દરેક પ્રયત્નથી માણસ પોતાને જોઈએ તે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે ધનની પાછળ લાગેલા અદ્વિતીય ધન પ્રાપ્ત કરી શકે છે વિદ્યાની પાછળ લાગેલા વિદ્વાન થાય છે બળના ઉપાસક બળવાન થઈ શકે છે તે પ્રમાણે માનવતા પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા કરનારાઓ પણ પોતાના પ્રયત્નમા સફળ થાય છે સમગ્ર પ્રમાણે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા માટે પુરુષાર્થની જરૂર છે તેથી પણ સિદ્ધિ પુરુષાર્થ વગર પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી ગીતાના સો ગાથ અધ્યાયમ

દેવી અને આમુરી સપત્તિના લક્ષણો કહ્યા છે તેની આમુરી સપત્તિ પ્રાપ્ત કરવા માટે પણ પુરુષાર્થની જરૂર છે માનવતા કેવળ પુરુષાર્થ પર અવલમ્બેની નથી તેની પ્રાપ્તિ માટે પુરુષાર્થની સાથે જ માનસિક નીરોગિતા એટલે પવિત્રતાની જરૂર છે તેથી માનવતાની દૃષ્ટિએ માનસિક નીરોગિતા એ મહત્ત્વની બાબત છે તેની પ્રાપ્તિ માટે જીવન વિષેના આપણા સકલ્પમા પવિત્રતા દેવી અત્યંત જરૂરી છે

મનુષ્યસ્વભાવ જુદરતથી કહો કે પરપરાને લીધે કહો, સદેજે ભોગાસક્ત દૌવાથી તેની ચિત્તવૃત્તિનો પ્રવાહ તે પ્રમાણે આવતો હોય છે મનના સડ પ તે દિશામા આવતા હોય છે તેથી ધન, વિદ્યા અને કળા તરફ સ્વાભાવિક રીતે તેનું ચિત્ત આકર્ષાય છે તેમની પ્રાપ્તિથી મુખી થવાનો તેનો હમેશ પ્રયત્ન હોય છે તે બાબતના પ્રયત્નમા સિદ્ધિની દૃષ્ટિથી તેને કદી અસમ્પત્તા જણાતી નથી હાલ વિજ્ઞાનની વૃદ્ધિ પણ આ જ કારણને લઈને થાય છે મનુષ્યની તે દિશા તરફ સહજ પ્રવૃત્તિ છે એ તેનું મૂળ ગુણ છે તે પ્રયત્નમા આજે તે અસાધારણ પુરુષાર્થ કરે છે માનસિક ઉન્નતિના દેતુથી મનુષ્ય હજી એટલો પ્રયત્ન શીન થયો નથી તે બાબતથી તેનો પુરુષાર્થ વધ્યો નથી એટલે માનસિક ઉન્નતિની વાત તેને અશક્ય લાગે છે પરંતુ મનુષ્ય પોતાની સકલ્પ શક્તિનો ઉપયોગ તે દિશાએ કરતો રહે અને યોગ્ય માર્ગે પ્રયત્નશીલ રહે તો પોતાનું માનસિક આરોગ્ય સાધીને, માનવતામા ઉન્નત થઈ ગકે પોતાની મુખ્ય શક્તિને તેણે તે દેતુથી જાગ્રત કરી જોઈએ પોતાની ભોગાસક્ત વૃત્તિને ઓળખીને તેણે પહેલેથી સાવધપણે પવિત્ર અને ઉચ્ચ સકલ્પ ધારણ કરવો જોઈએ દૃઢ નિશ્ચય, સયમ અને પવિત્રતા પર શ્રદ્ધા, અત્યંત અને સદ્ગુણો પર નિદા, પરમાત્મા અને માનવતા પર વિશ્વાસ એ બધાને લીધે પોતાના સકલ્પમા બળ લાવવું જોઈએ આવા સતત પ્રયત્નથી તેની સકલ્પશક્તિ વધતી જઈને તેનું મ કર્મરૂપે પ્રગતિશીલ થતું રહેશે અને તે પ્રગતિશીલ તેના પોતાના અને બીજા બોના જીવનમા સુખ અને શાંતિ પેદા કરશે માનવી જીવન આ સિદ્ધિ માટે છે આના કરતા કોઈ પણ સિદ્ધિ ઓછા મહત્ત્વની છે આ માટે જ માનસિક નીરોગિતાની જરૂર છે

શરીરની બાબતથી શારીરિક આરોગ્ય જરૂરનું છે તે પ્રમાણે માનવ-તાની દૃષ્ટિથી માનસિક નીરોગિતા જરૂરી છે. તે નીરોગિતા ન હોય તો ધન, વિદ્યા અને સામર્થ્ય જેવી બીજી કોઈ પણ વિશિષ્ટતા મનુષ્યનું કે માનવજાતિનું કદ્યાણુ કરી શકતી નથી. આવી નીરોગિતા સિવાય બીજી કોઈ પણ વિશિષ્ટતાનો સદુપયોગ થઈ શકતો નથી. જે વિશિષ્ટતા માનવતાનો હાસ કરે છે તેનાથી માનવજાતિનું કદ્યાણુ થવું શક્ય નથી; તેથી માનવતાનો વિકાસ કરનાર વિશિષ્ટતાને આપણે મહત્ત્વ આપવું જોઈએ. તે માટે આપણે સતત પ્રયત્નશીલ રહી પુરુષાર્થો બનવું જોઈએ. આ બંધી બાબતો સિદ્ધ કરવા માટે આપણે પહેલેથી જ જીવનવિષયક ઉચ્ચ આદર્શ ધારણ કરવો જોઈએ. આસુરી સંપત્તિને માર્ગે ન જતાં સજ્જનતાના - માનવતાના માર્ગે જવાનો આપણો નિશ્ચય હોવો જોઈએ. પોતાની આદર્શ કલ્પનાનો વ્યવસ્થિત નકશો આપણા ચિત્તમાં હંમેશા રહેવો જોઈએ. ઘર બાંધવાનું નક્કી થયા પછી તેનું કલ્પનાચિત્ર આપણા ચિત્તમાં પ્રથમ તૈયાર થાય છે અને ત્યાર પછી તે જાતનો નકશો કાગળ પર તૈયાર કરવામાં આવે છે. ઘર પૂરું થાય ત્યાં સુધીના તે વિષયના વધતા જતા જ્ઞાનથી મૂળ કલ્પનામાં ઇષ્ટ એવો ફેરફાર થતો જાય છે. પહેલાંના નકશામાં ફરક પણ પડે છે, અને છેવટે ઉત્તમ પ્રકારનું સગવડવાળું ઘર તૈયાર થાય છે. ચિત્ર કાઢનાર ચિત્રકાર અને મૂર્તિ ઘડનાર શિલ્પકારને પણ પોતાના ચિત્તમાં પોતપોતાના સાધ્યનું કલ્પનાચિત્ર બનાવવું પડે છે; એટલું જ નહીં પણ ધનની પાછળ લાગી ધનપતિ થવાની ઇચ્છા રાખનાર, બળની ઉપાસના કરી બળવાન થવાનો પ્રયત્ન કરનાર અથવા કોઈ પણ વિશિષ્ટતા પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખનાર એ પૈકી દરેકને પોતપોતાનાં ઇષ્ટ અને વિશિષ્ટતાનું ચિંતન કરવું પડે છે. તે ચિંતનમાં જ તે તે ઇષ્ટ અને વિશિષ્ટતાનો નકશો તેના ચિત્તમાં તૈયાર થાય છે. પોતપોતાના આદર્શ પ્રમાણે દરેક જણ પ્રયત્નશીલ રહી તેમાં યશસ્વી થાય છે. માનવતાનો આદર્શ જોણે દૃઢ કર્યો હોય છે તેને પણ તે પ્રમાણે હંમેશાં ચિંતનશીલ અને પ્રયત્નશીલ રહેવું પડે છે. અને તે પ્રમાણે રહીને તે તેમાં છેવટે યશસ્વી થાય છે.

આ રીતે આ માર્ગમા યશસ્વી થવા માટે આપણને માનસિક નીરોગિતાની ઘણી જરૂર છે. મનની નિર્મળતા અને સદ્ગુણયુક્ત પુરુષાર્થ એ નીરોગિતાના લક્ષણ છે. આ નીરોગી અવસ્થામા જ માનસિક પાવિત્ર્ય વધતુ જાય. જે જીવનના બધા વ્યવહારોમા શુદ્ધિ આવે છે. આ અવસ્થામા જ માણસમા પ્રાણોમાત્ર વિશે પ્રેમ, નિસ્વાર્થતા, ક્ષમા અને શાંતિ રહી શકે છે. આ અવસ્થામા જ માણસ નિરહકારી રહી શકે છે. કનુણ તેનો સહજસ્વભાવ થાય છે. નિર્વૈરતા આ અવસ્થામા જ સમાય છે. પોતાનું અને માનવજાતિનું કલ્યાણ કરવાનું સામર્થ્ય આ અવસ્થામા જ તેને પ્રાપ્ત થાય છે. એકદરે માનવધર્મ પ્રમાણે તે ત્યારે જ પત્ની શકે છે. પ્રયત્ન કરવાથી પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે, સકંપ પ્રમાણે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાની જે શક્તિ પરમાત્માએ આપણને આપી છે, તેનો ઉપયોગ માણસે આ અવસ્થા માટે કરવો યોગ્ય છે. પરમાત્માએ આપેલી ભેટનો ઉપયોગ માનસિક નીરોગિતા સાધીને માનવતાની સિદ્ધિ માટે જ કરવો જોઈએ.

૧૧

ભક્તિનું શુદ્ધ સ્વરૂપ

કેવળ પોતાની જ ઉન્નતિની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાથી આજે આપણું નહીં આને પોતાનો વિચાર કરતી વખતે આપણે સમાજનો પણ વિચાર કરવો જરૂરી છે અને તે જ આપણો અધ્યાત્મમા ધર્મ છે. આપણામા ઘણા લાગ્યા સમયથી સામુદાયિક સામુદાયિક માવના હિતની દૃષ્ટિથી વિચાર કરવાની પદ્ધતિ જ લુપ્ત ઓના અભાવ થયેલી હોવાથી જે રાષ્ટ્રીય અને માનવજાતિના કલ્યાણ વિશેની ભાવનાઓની આપણને જરૂર છે તેના મૂળ હજી આપણા ચિત્તમા જામી શક્યા નથી. જીવનના કોઈ પણ ક્ષેત્રમા એકલાના જ કલ્યાણની દૃષ્ટિથી વિચાર કરવાનું આપણને શિક્ષણ

મળેનું છે એ તેનું મરણ છે તે જ આપણો સ્વભાવ થઈ ગયેનો છે વ્યવહારમાં શું કે આપણા માનેના પરમાર્થમાં શું ‘જગતમાં કોઈ ઇર્ષ્ય નથી’ ‘જગતમાં આપણે એ ના જ આવ્યા છીએ અને આપણે એના જ જવાના છીએ’ એ જ સર્વોત્તમ સૂત્ર માનીને તેને આપણે આપણા જીવનનો હેતુ કરાની વર્તીએ છીએ વ્યવહારમાં હોઈએ તો ધન વૈભવ સત્તા કે સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરીને સ્વાર્થ સાધીએ છીએ અને પરમાર્થ તરફ વળીએ તો ઈશ્વરપ્રાપ્તિ, આત્મપ્રાપ્તિ કે મોક્ષની પાછળ જેવળ પોતાના ગ્રેયની ઇચ્છાથી નાગીએ છીએ વ્યવહાર કે પરમાર્થમાં બીજાઓ વિશે વિચાર પ્રવાનો આપણામાં સરકાર જ ન હોવાથી સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય કાર્યો વિશે આપણા શ્રેય પુરુષો આપણને આગ્રહપૂર્વક ફરીફરીને ધ્યાન કરે છે છતાંયે તે તરફ આપણું મન વળતું નથી આપણું તત્ત્વજ્ઞાન, ભક્તિ યોગ વગેરે માનનીકિન્નતિના માર્ગો જોઈએ તો તેમાં વ્યક્તિ વિશેના કંઈક પાણીની જ કંઈક પના દેખાય છે સસારમાં આસક્તિ છે ત્યાં સુધી તે આસક્તિના પરિણામ આપણા સ્ત્રી માળકોને કેટલા સહન કરવા પડે છે તેનો આપણે મદી વિચાર કરતા નથી અને કોઈ કારણસર ભય ઈશ્વરપ્રાપ્તિના આનંદની અભિનાના, વૈરાગ્ય કે ભક્તિ આપણામાં પેદા થાય તો તે ભાવનાઓનું શમન કરવા માટે સસાર છોડીએ છીએ ત્યારે સ્ત્રી માળકોની સ્ત્રી દશા થશે તેનોયે વિચાર આપણા મનમાં કદી આવતો નથી જોનું એ પ્રકારના વૈરાગ્યમાં ધન્યતા માનવામાં આવે છે આ બધા પરથી આપણે પોતાની વૃત્તિઓના ગુણમાં છીએ અને આપણી વૃત્તિઓ તથા આપણા કૃત્યો સારા હોય કે નરસા હોય તેની અસર બીજાઓ પર—સમાજ પર સ્ત્રી થશે એનો આપણે મદી વિચાર કરતા નથી એમ દેખાય છે વિવેક પ્રવાની આપણને દેવ નથી સામુદાયિક હિતાહિતનો વિચાર આપણા જીવનમાં દેખાતો નથી કર્તવ્ય, જવાબદારી, બીજાઓના સુખ માટે ઉદાત્તતા અને ઉદારતા—એ ભાવનાઓની આપણને ખબર નથી આ ભાવનાઓનું આપણા અધ્યાત્મમાં મહત્ત્વ નથી એમ જણાય છે

આવી આપણી સ્થિતિ આજે કેટલાયે વરસોથી ચાલતી આવેલી છે. ઈશ્વરભક્તિની કલ્પનામાયે આપણે પોતાની નવવિદ્યા ભક્તિ — વૃત્તિઓને સતોપીને કેવળ ભાવતૃપ્તિનાં. આનંદની ભાવતૃપ્તિના પ્રકારો પાછળ લાગીએ છીએ. તે ભાવતૃપ્તિના પ્રકારોને આપણે નવવિદ્યા ભક્તિ કહીએ છીએ. પરંતુ આપણે કદી તપાસ્યું નથી, શોધ્યું નથી કે કેવળ ભાવતૃપ્તિની પાછળ લાગીને માનવતાની પૂર્ણતા કેમ થઈ શકશે? માણસમાં રહેલી અનેક શક્તિઓનો સંક્રમ્ય કરીને અથવા તેમને લગભગ નષ્ટ કરીને કેવળ ઈશ્વર, વિષેની કલ્પનામાં મનને ડાઘ પહોં રીતે હમેશા ચોંટાડી રાખવાનો પ્રયત્ન કરતાં કરતાં, છેવટે તેમાં જ તેને લીન કરીને રાખવું અથવા કેટલોક સમય તન્મયતા સાધવી એ જ પુરુષાર્થની પરાકાષ્ઠા, ચિત્તની ઉચ્ચ અવસ્થા છે અને એ જ જન્મનું સાધ્ય છે એમ આપણે માન્યું છે. આ જ સ્થિતિ પર કાવ્યો, કરીને અને ગ્રંથો રચીને એનું જ મહત્ત્વ વધારેલું છે. એ કલ્પના સાર્થે તન્મયતાં સધાય, કેટલોક, વખત ચિત્તનો વ્યાપાર બંધ પડે અને એ રીતે આપણે પોતાની કલ્પના સાથે એકરૂપ થઈએ એટલે આપણને ફરીને જન્મમરણ નથી એવી આપણે શ્રદ્ધા રાખતા આવી છીએ અને તેને દૃઢ કરતા રહ્યા છીએ. આ માન્યતાને લીધે ભક્તિદ્વારા આપણો યોગ વિકાસ થયો નથી. પરમેશ્વરને પોતાનું પરિપૂર્ણ સમર્પણ એ જ જો ભક્તિની પરિસીમાં હોય તો ઈશ્વર વિષેની કલ્પના સાથે તદ્રૂપ થવાથી કે કલ્પન આકારનો ભાસ થવાથી તે પરિસીમાં આપણે કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકીશું? આ કલ્પનો, ભાવના, ચિત્તની અવસ્થા, ભૂમિકા, અનુભવ એ બધાંને આપણે તપાસતા નથી. માનવી જીવન, તેનો વ્યવહાર, કર્તવ્યો, તે માટે જોઈતી પાત્રતા, સદ્ભાવના, સદ્ગુણ, પુરુષાર્થ, મનનો વિકાસ, સમાજ, આપણી ભાવિ પેઢી, તેનું કલ્યાણ વગેરે બધી બાબતો સાથે સર્વોત્તમ માનેલી આ સ્થિતિનો મેળ બેસાડવાનો આપણે કદી પ્રયત્ન જ કરતા નથી. પોતાની કલ્પનામાં, ભાવનામાં લીન થવું અને પોતાની તથા પોતાની સામેના નિકટના જગતની વાસ્તવિક સ્થિતિનું ડાઘ પહોં ઉપાયે વિસ્મરણ કરવું એ જ જીવનનું ધ્યેય આપણે માનેલું છે.

નવવિધા લક્ષિત ઘણા પ્રાચીન કાળથી આપણામાં ચાલતી આવેલી છે એની આપણી સમજણ છે તેનો પ્રારંભ ક્યારેય આરાધના, ભક્તિદ્વારા અને ક્યારેય એ શોધી કાઢવું કદાચ છે તોંપણુ પરમેશ્વરનું અનુસંધાન એટલું તો આપણે સમજી શકીએ કે મૂર્તિપૂજન શરૂ અને તેના દશનર્તી થયા પહેલાં લક્ષિતના આજના જેવા પ્રકારો હોય અમિલાપા એમ જણાવું નથી નિર્ગુણને સગુણ, સગુણને નિર્ગુણ, નિરાકારને સાકાર અને સાકારને નિરાકાર એમ ગમે ત્યારે ગમે તે પ્રકારનો ઈશ્વરને આપણી સગવડ મુજબ બનાવવો એ આપણાં તત્ત્વજ્ઞાન અને લક્ષિતમાર્ગનો સહજ પ્રકાર છે. સાકાર એટલે તેને જન્મ લેવરાવી, આકારવાળો બનાવીનેયે આપણી સગવડ પૂરી ન થઈ એટલે તેની મૂર્તિ બનાવી, તેમાં તેનું અધિગત માન્ય મંત્રથી વિધિપૂરક તે મૂર્તિનું પ્રતિષ્ઠાપન કરીને ઈશ્વરની શંકિત, મંત્રની શક્તિ વગેરે ધ્યુ, તેમાં કલ્પીને આપણે તેની આરાધના કરી કેવળ કોઈ પણ મૂર્તિને કોઈ પૂજ્ય માનવું નથી, પણ તે મૂર્તિની સ્થાપના થાય એટલે તેમાં દેવપણુ આવ્યું એમ આપણે માનીએ છીએ. વૈદિક મંત્ર અને વિધિ પરની શ્રદ્ધાનું આ પરિણામ છે કામનાવાળાઓના મનમાં ઈશ્વર વિશે પ્રેમ નથી હોતો, પણ પોતાની કામનામાં પ્રેમ હોય છે હરાવેલે વારે, હરાવેલી તિથિએ અને હરાવેલી વિધિથી મૂર્તિનું પૂજન કે તે વિશેની કેઈકે ક્રિયા કરવાથી અને દાન વગેરે કરવાથી ઈશ્વર સતુષ્ટ થાય છે અને આપણી ઇચ્છાઓ પૂરી કરે છે એવી કામનાવાળાઓની શ્રદ્ધા અને માન્યતા હોય છે આ શ્રદ્ધાથી કઈ સિદ્ધ થયેલું ન જણાય તોયે કેટલાક પુરોહિતોને આર્થિક પ્રાપ્તિ થાય છે આવી આરાધનામાંથી લક્ષિતના આ પ્રકારો શરૂ થયા હોવા જોઈએ

શ્રવણ કીર્તન વિષ્ણો સ્મરણ પાદસવનમ્ ।

અર્ચન વદન દાસ્ય સત્વમાત્મનિવેદનમ્ ॥

કેટલાક ભાવિકોની આજ્ઞાથી તૃપ્તિ ન થવાથી મધુર લક્ષિત જેવા લક્ષિતના બીજા પ્રકારો પણ નિર્માણ થયા છે પરંતુ ઈશ્વરના અવતાર અને તેની માથે મૂર્તિ માનવામાં ન આવે તો નવમાંથી લક્ષિતના કેટલાક પ્રકારો ખુપ્ત થઈ જશે અને તેને આધાર જ રહેશે

નહીં. સંસારી લોકોને તેમના નિત્યકર્મભાષી ઈશ્વર તરફ ચિત્ત લગાડવા કંઈક સાધન તરીકે આ પ્રકારનો ઓછોવત્તો ઉપયોગ થતો હશે. અવતારોની કથા, તેમની ઉદાત્તતા, ભવ્યતા, અદ્ભુતતા, તેનો નૈતિક ઉપદેશ—એ બધાનું સમાજ પર સારુ પરિણામ થાય છે એમાં શક નથી. રામાયણ અને મહાભારત જેવા મહાન ગ્રંથોનાં નૈતિક તત્ત્વો આજની નવી દૃષ્ટિએ આપણે સમાજને શીખવીએ તો તેની ઘણી સારી અસર સમાજ પર થાય. આ બે ગ્રંથોનાં મુખ્ય પાત્રો જેવી શ્રેષ્ઠ વિભૂતિઓ દુનિયામાં બીજે કયાંયે જન્મેલી નથી. શ્રીરામચંદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણ એ માનવજાતિના ઇતિહાસમાં અપૂર્વ છે. તે પ્રમાણે ઐતિહાસિક કાળના ગૌતમમુદ્દ અને વર્ધમાન મહાવીર સ્વામી એ પણ માનવજાતિમાં અદ્વિતીય છે. આટલી મહાન વિભૂતિઓ આપણા દેશમાં થઈ ગયેલી હોવા છતાં તેમનાં ચરિત્ર અને ઉપદેશ પરથી જે બોધ આપણે લેવો જોઈતો હતો તે લીધો નહીં. તેમની ભૂતિમાં કંઈક વિશેષ સત્ત્વ છે, પૂજન અર્ચનથી તે જનગ્રંથ થશે અને પરમેશ્વર આપણા પર સંતુષ્ટ થશે એ આશાથી આપણે આજ સુધી તેમની ભક્તિમાં અને તે વિષેની કલ્પનામાં જ પોતાને ધન્ય માનવા લાગ્યા.

નિવૃત્તિપરાયણ અને નિષ્કામ ભક્તોની ક્રિયાકાંડ પર આ પ્રકારની શ્રદ્ધા ન હતી; પણ તેમણે ભક્તિ દ્વારા પરમેશ્વરનું નિષ્કામ ભક્તિ સદૈવ અનુસંધાન રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પોતાની વૃત્તિને એકવિધ કરવાનો તે પ્રયત્ન હતો. તે પ્રયત્નમાં જ પરમેશ્વર વિષે જુદા જુદા ભાવો કલ્પીને તેમનો આનંદ પણ તેમજે લીધો; પરંતુ તે બધાના મૂળમાં પરમેશ્વર તેમને દર્શન આપે એ જ તેમનો મુખ્ય હેતુ હતો. કાંઈ પણ ઉપાયે, પ્રેમપૂર્ણ મનથી પરમેશ્વરનું અનુસંધાન કરતા રહીએ તો તે દર્શન આપે છે અને તેનું દર્શન થવાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે એવી તેમની શ્રદ્ધા હતી. પરંતુ વિવેકથી આ બધી બાજતો તપાસવામાં આવે તો આમાં અનેક પ્રકારના ભ્રમ છે એમ દેખાઈ આવશે. સૌથી પ્રથમ જન્મની પ્રાપ્તિનું કારણ શું, તે વિષે કશું ખાતરીપૂર્વક જ્ઞાન ન હોવા છતાં મોક્ષનું ધ્યેય પરપરાથી માનીને આપણે તેની પાછળ લાગ્યા. મોક્ષ કાંઈને પ્રાપ્ત

થયાની ચોક્કસ માહિતી ન હોવા છતાં આપણે તે ધ્યેય પર વિશ્વાસ રાખતા આવ્યા પોતાના અને ખીજાઓના દોષોને લીધે તેમ જ ચિત્તશુદ્ધિ અને સદ્ગુણોની આપણા દરેકમાં ઊણપ હોવાને લીધે સસારના દુષ્ટો નિર્માણ થાય છે એ દુષ્ટોથી કટાણેલી અને નામેલી માર્ગસિક્ક સ્થિતિમાં ઈશ્વરપ્રાપ્તિના આનંદની અભિનાયાથી આપણે નિવૃત્તિ સ્વીકારીએ છીએ તે નિવૃત્તિમાં ચિત્તને ઝાંઝવેલું વ્યવસાય બેઠેલું માટે, અથવા ઈશ્વર વિષે પ્રેમ વધે અને તેનું જ અનુસંધાન રહે માટે ભક્તિના આ પ્રમરોનો આપણે આધાર લઈએ છીએ

ભક્તિપથના કેટલા- લોકો પ્રવૃત્તિરહિત સ્થિતિમાં સમય ગાળવા માટે ગાળે, ભાગ અને અફીણનોથે ઉપયોગ કરવા મક્કિના છાટા લાગે છે કેટલાક ભજનપૂજન કે ગાયનવાદનમાં પ્રજારા વખત ગાળે છે પરંતુ બધાનો ઉદ્દેશ સમય પસાર કરવો એ છે તેમાં જેમને ઈશ્વરદર્શનની ઇચ્છા હોય છે તેઓ ભુદા ઉપાયો દ્વારા પોતાના હૃદયમાં ઈશ્વરી પ્રેમ નિર્માણ કરવા પ્રયત્ન કરે છે પ્રેમ અને આનંદ હૃદયમાં ઉત્પન્ન થાય એટલે બાળક નાચવા નૃદવા માડે છે તેમનો તે ભાવ હૃદયમાં સમાઈ શકતો નથી એટલે તે ભુદા અવયવો દ્વારા પ્રકટ થવા લાગે છે એ પરથી નાચવાનૃદવા લાગવાથી પ્રેમ ઉત્પન્ન થશે એવી ઊવગી સમજણ કરી લઈને ઝાંઝવેલું ભજનમાં ઈશ્વરના નામ પર નાચવા નૃદવા વાગે છે વખત જતા તેમનો તે સ્વભાવ બની જાય છે બધા લોકો આમ નાનતા નૃદતા નથી એટલે નાનનું કે નૃદકો મારવા એ ભક્તિનુ લક્ષણ મનાવા લાગે છે પણ આમાં ભક્તિના કરતા સરકાર અને ટેવનો જ સમય વધાર હોય છે એને ભક્તિનુ લક્ષણ માનવાની જરૂર નથી આ બધાનો ઉદ્દેશ પોતાની અને પોતાની આજુમાજુના જગતની વાસ્તવિક સ્થિતિનું પ્રયત્નપૂર્વક વિશ્લેષણ કરવું અને ઈશ્વર વિષેની ઝાંઝવેલું પથ ક્ષેપના અને ભાવનામાં લીન થવું એ હોય છે આટલું કરીને પણ ઈશ્વરની પ્રાપ્તિ થતી નથી એમ જેમને લાગે છે તેઓ પ્રયત્ન કરીને વૃત્તિમય રીતોથી મનમાં વ્યાજના આપણાનો પ્રયત્ન કરે છે અન્ન અને હોડનો તેમ જ કદી વખતે જરૂરી વસ્ત્રોનો ત્યાગ કરી જાણીબૂજીને પોતાનું દુષ્ટ વનારીને તેઓ વ્યાકુળતા

પેદા કરવા પાછળ લાગે છે વ્યાકુળતામાં અન્નપાણી અને ઊંઘ આપો-
આપ છૂટી જાય એ સહજ છે, પરંતુ નાચવાના પ્રકારની પેઠે આ
બાબતમાંયે ઊંચટો સિદ્ધાંત માનીને અન્નપાણીના ત્યાગથી હૃદયમાં ઈશ્વરી
પ્રેમ વધારવાનો તેઓ પ્રયત્ન કરે છે અત્યંત પ્રેમથી વ્યાકુળ થયા પછી
ઈશ્વર દર્શન આપે છે એવું પુરાણના રાધાના ઉદ્ઘાટન પરથી તેઓ મોને
છે અને ઈશ્વરના મેળાપ માટે પોતાને જ રાધા કંપીને પોતે શ્રીકૃષ્ણના
વિરહથી અત્યંત વ્યાકુળ થયા છે, એની ભાવના કરે છે અને પ્રેમ અને
વ્યાકુળતા નિર્માણ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે સર્પૂર્ણ રીતે રાધા બનવા
માટે પોતાના પહેરવેશ, ભાષા, હાવભાવ, ગાયન, નર્તન—આ બધામાં
રાધાપણ લાંબીએ એટલે આપણું મન રાધાનું જ બન્યું અને પછી
શ્રીકૃષ્ણનું દર્શન ચોક્કસ થવાનું એની શ્રદ્ધા તેઓ રાખે છે અને એની
સ્થિતિમાં દર્શન થયું એમ સમજે છે ભક્તિના નામે વિચિત્રતાના આ
બધા પ્રકારો આપણા સમાજમાં ચાલતા આવેલા છે સમાજમાં કોઈ
પુરુષવર્ગ આ પ્રમાણે સ્ત્રીવેશમાં ફરવા લાગે તો તેના મગજમાં કોઈક
વિકાર થયો છે એમ સમજીને તે પર કોઈ યોગ્ય ઇલાજ આપણે
કરીએ છીએ, પણ ભક્તિને નામે આવી વિચિત્રતા ગ્રાહ્ય કરે તો તેને
આપણે પરમ ભક્ત સમજીએ છીએ પરંતુ વિવેકની દૃષ્ટિએ એ બધા
ભ્રમના જ પ્રકારો હોય છે, કારણ કે માનવી જીવનના વિકાસ અને
પૂર્ણતા માટે તેની કંઈ જરૂર નથી

રીતે વિચાર મગ્ગો જરૂરી છે ખાસ કરીને ઈશ્વરદર્શન અને તેની પ્રસન્નતા માટે નિવૃત્તિપરાયણ અને ભક્ત - હેવડાવનારાઓએ ભક્તિના જે જુદા જુદા પ્રકારો વધાર્યા છે તેમાં કયાયે વિવેકને સ્થાન નથી પોતાના ચિંતનની ઓછી કલ્પનાને પવિત્ર ને શ્રેષ્ઠ માનીને અને તેને અને પ્રધારે રંગીને તથા તેને માટે બાણીબૂજીને કૃત્રિમ રીતે વિહ્વગતા લાવીને તેમાં કૃતાર્થતા માનવી એમાં માનવતાનો ઓછો પણ ઉદાત્ત ગુણ જણાતો નથી તેમાં સાદા વિવેકનુયે કયાયે દર્શન થતું નથી ભક્તિના આ પ્રકારમાં સાચી ભક્તિની વિડબના થયેલી છે

જેના હૃદયમાં ઈશ્વર વિશે પ્રેમ અને નિઃશ છે તેને ઈશ્વરનું નામ નીકળતા જ લાલવાડોલવા - નાચવાની જરૂર નથી મક્તિ અને મુપાસનાનું આખમાથી ખગખળ આસુ વહેવડાવવાની કે મૂર્છિત સાચું સ્વરૂપ થવાની યે જરૂર નથી આ બધું ખોટા સરકારો અને ટેવોનું પરિણામ છે ઈશ્વરભક્તિ આપણા અંતરમાં ટોચ તો તે આપણા દરરોજના સહજ રીતમાં, કર્તવ્યમાં દેખાઈ આવવી જોઈએ ઈશ્વર વિશેના પ્રેમથી આપણને મૂર્છા આવવી હોય તો તે આપણી દુર્મગતા છે જે પ્રમાણમાં આપણા હૃદયમાં ઈશ્વર પ્રેમ હોય તે પ્રમાણમાં આપણે હાથે મોટા અને અસાધારણ શક્તિના સાર્વિક કાર્યો થતા રહેવા જોઈએ ચૈતન્યના સાગર એવા પરમાત્માની શક્તિથી આપણને મૂર્છા આવે એટલું જ કાર્ય જો આપણાથી સિદ્ધ થતું હોય તો એ ભક્તિની વિડબના નથી શુ

ભક્તિનું ખરું રહસ્ય સમર્પણમાં છે તેમ જ ગુણગ્રહણ અને ગુણોનું અનુસરણ કરવામાં છે એમ માનીએ અને આ તત્ત્વ પર જ ભક્તિ માગની રચના કરીએ તો ઈશ્વર વિશે મનુષ્યમાત્રમાં રહેલા પ્રેમ, ભાવ, શ્રદ્ધા, નિઃશ એ બધાનો ઉપયોગ માનવીગુણોની વૃદ્ધિ કરીને માનવતાની પૂર્ણતા સાધવામાં કરી શકાય પરમાત્મામાં આપણે જે ગુણોનું આરોપણ કરીએ છીએ, તેમના જે ગુણોનો આપણી ઉન્નતિ માટે ઉપયોગ થાય એમ આપણે ઇચ્છીએ છીએ તે ગુણોને પોતામાં વાવવાનો પ્રયત્ન કરવો એને ભક્તિનું અને ઉપાસનાનું મુખ્ય વશણ આપણે સમજવું જોઈએ ગુણોને આપણે પોતામાં ઉતારવાના છે એ તે ગુણો વિશે ખરો પ્રેમ,

ખરે આદર અને ગુણોની સાચી કદર છે ઈશ્વરના દયાસિધુપણાનો ઉપયોગ કરી લેવાની આપણે ઇચ્છા કરીએ પરંતુ આપણે પોતે પોતાના દયાનો વિકાસ કરવાનો પ્રયત્ન ન કરીએ તો તે વાત ભક્ત અથવા ઉપાસક પ્રેવડાવનારને શોભતી નથી તેથી આ રીતે પરમેશ્વરના ગુણોનો વિચાર કરીને આપણે જે ગુણો તેનામાં કંપીને તેની પ્રશંસા કરીએ છીએ એ બધા ગુણોથી યુક્ત થવાનો પ્રયત્ન કરવામાં જ સાચી ઉપાસના અને ભક્તિ છે ઈશ્વરને સદ્ગુણસંપન્ન કરીને તેની પાસે હમેશ માગતા રહેવું એ ભક્તિનું લક્ષણ નથી તે યાચકનું લક્ષણ છે પરમાત્માએ આપણને આપેલી શક્તિબુદ્ધિનો ઉપયોગ હમેશ સદ્ગુણસર્વવર્ધનમાં કરતા રહેવું એમાં જ તેના વિશેની કૃતજ્ઞતાનીયે વૃદ્ધિ છે પરમાત્માની શક્તિના પ્રમાણમાં આપણી શક્તિ અત્યંત અંપ છે તોપણ જગતમાં જ્યાં જ્યાં પરમાત્માની કૃપા થાય એમ આપણને લાગે છે, જ્યાં દુઃખ માની જરૂર છે એમ જણાય છે, ત્યાં ત્યાં તે તે ઈશ્વરી કાર્ય છે એમ સમજીને તેને શક્તિ પ્રમાણે પાર પાડવામાં આપણા મુખનો ત્યાગ કરવો એમાં જ ખરું સમર્પણ છે અહીંની નહીં પણ નિરહંકારપણે નમ્રતાથી અને સેવાવૃત્તિથી આપણે આવા પ્રકારનું સમર્પણ સાધીએ તો, ભક્તિની પરિસીમાં પ્રાપ્ત કરી શકીએ તેથી ઉન્નતિની, ભક્તિની, કલ્યાણની અને આર્થિકતાની બધી એકાગ્રી કંપનાઓ આપણામાંથી દૂર થશે કેવળ પોતાના જ મુખનો સરકાર તેમ જ સંકર્મ તથા સદ્ગુણસર્વવર્ધન ન કરતા કેવળ ખોટા માર્ગે પોતાના જ બળવાન ભાવોનું શમન કરવાનો સરકાર નાશ પામશે અને આપણે પરમાત્માના સાચા ઉપાસક બનીશું અને તે સાથે જ સદ્ગુણોના અને પુરુષાર્થનાયે સાચા ઉપાસક બનીશું આ બાબતમાં મહાપુરુષોના ચરિત્રો આપણે દૃષ્ટિ સામે રાખીએ તો તેમાંથી આપણને કેટલો મોઘ, કેટલી પ્રેરણા અને કેટલી શક્તિ મળી શકશે? શ્રીરામચંદ્રને વનમાં જવાની આજ્ઞા હતી અને લક્ષ્મણ, સીતાને તેવી આજ્ઞા ન હોવા છતાં તેમણે તેમની સાથે વનરાસ કેમ સ્વીકાર્યો? ભગવંતે ગાંધ્ય મળેલું હોવા છતાં તેમણે રામચંદ્રિત અયોધ્યામાં પ્રવેશ કેમ ન કર્યો? એના ઉત્તરમાંથી કેટલોયે બોધ આપણને મળશે લક્ષ્મણ અને હનુમાને રામચંદ્ર ખોટા અને તેમના

કાર્ય માટે સહન કરવામાં જીવન ગાળ્યું એ ભક્તિ કે આપણે આજ ને નવવિધા ભક્તિના કાલ્પનિક પ્રકારો કાઢીને તેમાં સંતોષ માનીએ છીએ એ ભક્તિ? સમાજનાં કર્તવ્ય કર્મોને ઈશ્વરી કાર્ય સમજીને સહભાવનાથી તે માટે સહન કરવું એ ભક્તિ કે ઈશ્વરનું દેવળ નામ લેતા રહીને તેમાં સંતોષ માનવો એ ભક્તિ? શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને જે બોધ આપ્યો તેનો સાર જો આપણા ધ્યાનમાં આવે તો આપણને ભક્તિના ખોટા માર્ગ જવાનું કે નિવૃત્ત થવાનું શું કારણ? આજે આપણામાં ભક્તિની જે કલ્પના પ્રચલિત છે તે શ્રીરામચંદ્રે કે શ્રીકૃષ્ણે પોતાના અનુયાયીઓને કહી કહી નથી. પરંતુ સંસારનાં દુઃખોને દૂર કરવાનો યોગ્ય ઉપાય જે કાળે આપણને સૂઝ્યો નહીં અથવા કાંઈ ઉપાય અમલમાં મૂકતાં આવડ્યું નહીં તે કાળે સ્વીકારેલી નિવૃત્તિમાંથી હાલની પ્રચલિત ભક્તિની કલ્પના નીકળી છે. કર્મમાર્ગમાં સુધારો થાય અને ગૃહસ્થાશ્રમની શુદ્ધિ થાય તે માટે સમાજના રીતરિવાજોમાં અને તેની માનસિક સ્થિતિમાં ફેરફાર કરવાનું સામર્થ્ય આપણામાં ખરી રીતે હોવું જોઈએ. તે ન હોવાથી સાંસારિક દુઃખો ટાળવા માટે નિવૃત્તિપરાયણ થઈ કાલ્પનિક ધ્યેય સ્વીકારવાનો અને દેવળ પોતાની ભાવનૃપ્તિનો આ પુરુષાર્થહીન માર્ગ નિર્માણ થયેલો છે. આમ આપણામાં વ્યાવહારિક હોય કે પારમાર્થિક પણ વૈયક્તિક લાભની કલ્પના પેદા થઈ અને ત્યારથી માંડીને અત્યાર સુધી તે એટલી દૃઢ થઈ જોડેલી છે કે મોટી મોટી વિભૂતિઓ આજ પચાસ વર્ષ કરતાં વધારે વખતથી સામુદાયિક હિતનો ઉપદેશ આપે છે, છતાં હજી આપણા મૂળ સ્વભાવમાં વિરોધ ફરક પડેલો જણાઈ આવતો નથી.

આપણે માણસ છીએ અને માણસ તરીકે જીવવાનું છે. તો આપણે વ્યક્તિગત અને કાલ્પનિક ધ્યેયનો ત્યાગ ચિત્તની શુદ્ધિ અને કરવો જોઈએ. આપણે દરેક ભ્રમમાંથી બહાર નીકળવું જોઈએ. શુદ્ધ વિવેક જાગ્રત કરવો જોઈએ. ઈશ્વરદર્શન અને ઈશ્વર સાથે તદ્રૂપતા સાધવી એ કલ્પનામાંથી આપણે નીકળવું જોઈએ. આપણા પુરુષાર્થની અને સદ્ગુણોની જાદિ થાય એવા વ્યાપક

ધ્યેયનો આપણે સ્વીકાર કરવો જોઈએ આપણી સાથે જ ખીજાઓના હિતનો અને કલ્યાણનો માર્ગ આપણે ગ્રહણ કરવો જોઈએ તે માર્ગ આલવા માટે જોઈતું અખડ બળ પ્રાપ્ત કરવા આપણને ઈશ્વર પરની નિશાની માત્ર જરૂર છે તે ઈશ્વરનિગના બળ પર આપણે આપણું જીવન સાર્ય- કરી શકીશું તે ઈશ્વરનિશામા જ લક્ષિતનો અતર્ભાવ છે ચિત્તની શુદ્ધિ અને સદ્ગુણોની ઉપાસના દ્વારા પોતાના સુખનું સમર્પણ એ જ પરમાત્માની શ્રેષ્ઠ લક્ષિત છે આ પ્રકારની લક્ષિત, નિશા, ઉપાસના આપણે સાધી શકીએ તો આપણો, સમાજનો અને જગતનો સાચો ઉદ્ધાર છે આ બાબતો એકબીજાથી જુદી નથી એમ અનુભવમા આવશે

૧૨

આત્મવિશ્વાસ અને સાધ્યસાધનનો વિવેક

મુબઈ, તા ૮-૩-૩૩

સપ્તેમ આશીર્વાદ

તમે એટલો ભાવપૂર્ણ પત્ર લખ્યો છે કે તેનો યથાર્થ ઉત્તર આપવો મારી રક્ષિતની બહાર છે હું જાણતો હતો કે તમારા હૃદયમા સદ્ભાવનાઓ છે અને પરમાત્માની પ્રાપ્તિ અથવા જ્ઞાનને માટે તમે વ્યાયુજ છો આજના તમારા પત્રથી તમારે વિષે હું વધારે જાણી શક્યો છું હું જાણતો નહોતો કે તમારા હૃદયમા મારે વિષે આટલો અપાર ભાવ ભરેલો છે

તમારામા જે ભાવો છે તે જોઈ મને સતોષ થાય છે પણ જ્યારે હું તમારામા પરિપૂર્ણ આત્મવિશ્વાસ જોઈશ ત્યારે મને અધિક સતોષ થશે મનુષ્યમા સદ્ભાવનાની જોટલી જરૂર છે તેટલી જ આત્મવિશ્વાસની જરૂર છે અને મને લાગે છે કે માણસમા જેમ જેમ સદ્ભાવો વધશે તેમ તેમ આત્મવિશ્વાસ પણ જરૂર વધશે જ આ લખવાનો અર્થ એમ ન સમજશો કે તમારામા આત્મવિશ્વાસ છે જ નહીં પણ ભાવોના

આવેગ (હિસરા) માં આત્મવિશ્વાસ ઢકાયેલો છે જ્યારે તે મને પ્રગટ દેખાશે ત્યારે મને અધિક સતોત થશે

તમારો મારા પર ઘણો પૂજ્યભાવ છે એ ભાવ મને ભારરૂપ લાગે છે મારા પરનો તે ભાવ ઓછો કરવા માટે હું તમારામાં વિશેષ આત્મવિશ્વાસ જોવા ઇચ્છુ છું મિત્રતા મને પસંદ છે અને મિત્ર પર જેટલો ભાવ રાખે તેટલો તમે મારા પર રાખશો તો તે કદાચિત્ હું સહન કરી શકીશ હું આશા રાખુ છું કે મારા આ લખવાથી તમને વિધાદ નહીં થાય

* પત્રમાં તમે એ પ્રશ્નો પૂછ્યા છે પ્રશ્નોના જવાબ બહુ વિસ્તારથી આપ્યા વિના તમારું સમાધાન થઈ શકશે નહીં આવા પ્રશ્નોના ઉત્તર પ્રત્યક્ષ વાતચીતમાં જ આપવા હું રીક સમજી છું પણ એ માર્ગ આજે બંધ છે *

હું માનુ છું કે યોગ્ય સાધ્યસાધન મળવાથી મનુષ્ય જરૂર ધીરે ધીરે ઉત્તર થતો જાય છે માત્ર તમારે માટે યોગ્ય સાધ્યસાધન મળ્યું છે તે ઠરાવવાનું કામ ઘણું અઘરું છે તેમાં ભૂલ થવાથી માણસને દુઃખ અને વારંવાર નિરાશા સહન કરવી પડે છે સાધ્ય અને સાધનનો મેળ હોય તો માણસની જરૂર ઉન્નતિ થવી જોઈએ, એમ મને લાગે છે

પોતાનું સાધ્ય ઉદાત્ત હોવા છતાં જો માણસને વારંવાર નિરાશ થવું પડતું હોય તો પોતાના સાધ્ય અને સાધનમાં કયા પ્રકારની ત્રુટિ છે એ તેણે વિચાર કરીને જોવું જોઈએ એમ માણસને જે સાધ્યસાધન યોગ્ય હોય તે બીજાનેયે યોગ્ય હોય જ એમ ન કહેવાય કદાચિત્ નુકસાન કારક થવાનોયે સંભવ છે તમારે તમારી શક્તિ - યોગ્યતા સમજીને તમારું સાધ્યસાધન નક્કી કરવું જોઈએ તેમાંયે અનુભવથી જરૂર લાગે ત્યારે ફેરફાર કરવો જોઈએ ઉન્નતિની વ્યાકુળતા એ મુખ્ય વસ્તુ છે યોગ્ય સાધ્યસાધન મળવાથી માણસની પાત્રતા વધતી જ જોઈએ તમારા પ્રશ્નોના ઉત્તર આમાં આવતો નથી પરંતુ યોગ્ય સાધ્યસાધન વિષે તમે વિચાર કરશો તો કેટલીક બાબતો તમારા ધ્યાનમાં જરૂર આવશે જ

* આ ભાઈ જેલમાં હતા

તમારો ખીન્ને પ્રશ્ન, “જેના મનમાં ઈશ્વરની પ્રત્યક્ જવાણા લખૂળી રહી હોય” વગેરે આ પ્રશ્નની પહેલા મારે સમજવું જોઈએ કે કઈ અવસ્થાને—કઈ પ્રાપ્તિને તમે ઈશ્વરની પ્રાપ્તિ સમજો છો. આનો ખુલાસો કરશો તો તેનો ઉત્તર આપવો મને હીક પડશે એ પ્રશ્નનો કેટલોક ઉત્તર તો પહેલા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તમને કદાચ મળી રહેશે તમે આ પર વિચાર કરશો કદી નિરાશ ન થશો.

શુભચિંતક
નાથ

૧૩

વ્યાકુળતા અને યોગ્ય સાધના

મુળર્ષ, તા. ૧૦-૮-'૩૪

શ્રી

સપ્તેમ આર્તીવાદ

તમને શું જોઈએ છે, શાનું દુઃખ છે એ પ્રશ્નો પર તમારો જવાબ મળ્યો છે તેમાં તમે મારી પાસે રહેવા ઇચ્છા બતાવી છે અને મનની સ્થિતિ નિર્વિકાર બની જાય એ જ ઇચ્છો છો વગેરે લખ્યું છે મનની સ્થિતિ નિર્વિકાર થવી એ તો સમજજો કે પૂરા એક જન્મનું કામ છે આમાં મને સશય નથી જ્યાં સુધી નિર્વિકારતા સિદ્ધ થઈ નથી, ત્યાં સુધી તમે આજની માફક જ વ્યાકુળ રહેશો તો કેમ ચાલશે ? જેને નિર્વિકારતા સિદ્ધ કરવી છે—આટલું મોટું મર્થ જેને સાધ્ય કરવું છે—સૌથી ઘણું વસ્તુમાં જેને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવી છે તેના અતરમાં ટેટલું ધૈર્ય જોઈએ, દરેક સકટ સામે જવડવા ટેટલી શક્તિ અને કેટલી દૃઢતા જોઈએ, તેના તમે વિચાર કરી શકો છો મનુષ્યમાં જેટલી વ્યાકુળતા હોય તેટલી જ ધીરજ, તેટલી જ સહિષ્ણુતા અને પ્રયત્નશીલતા જોઈએ તો જ કાર્ય સફળ થાય છે કેવળ વ્યાકુળતાથી મન અને શુદ્ધિનો વિકાસ થવો અસંભવ લાગે છે જ્યાં સુધી આપણો

મેળાપ ન થાય ત્યાં સુધી તમારે નીચે લખેલી વાતો પર વિચાર કરવો અને તે પ્રમાણે આચરણ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો.

પ્રથમ શરીરને નીરોગી—જેટલું થઈ શકે તેટલું નિર્દોષ રાખવાનો પ્રયત્ન કરજો. શરીરના નિર્વાહ માટે કાંઈક પણ શારીરિક કે બૌદ્ધિક સાત્ત્વિક કામ પ્રામાણિકપણે કરજો. શરીર દ્વારા તેની નિર્દોષતા અને નીરોગિતાજન્ય જેટલી પ્રસન્નતા તમે પ્રાપ્ત કરી શકો તેટલી પ્રાપ્ત કરવાનો હંમેશાં પ્રયત્ન રાખવો. ઈશ્વર વિધેની કે કોઈ પણ પ્રકારની પ્રાપ્તિની ખાલી વ્યાકુળતા વધે એવું વાંચશો નહીં. તેથી કેવળ ભાવનાઓની તીવ્રતા વધશે. એવા પ્રકારનું વાચન તમને પ્રસન્નતા નહીં આપે. જે વાંચવાથી તમારી બુદ્ધિ સૂક્ષ્મ ભેદો સમજવાવાળી થાય, વિકસિત થાય એવું તમારે વાંચવું જોઈએ. ભાવનાના પ્રમાણમાં તમારી બુદ્ધિનો વિકાસ થવો જોઈએ. તે ન હોય અને કેવળ ભાવનાઓનું જ જોર હોય તો મન હંમેશાં વ્યાકુળ રહે છે. આ સ્થિતિ સારી નથી. એથી તમારું કાર્ય સિદ્ધ નહીં થાય. બુદ્ધિયુક્ત યથાર્થ પ્રયત્ન કરવાથી મન શાંત થશે. પ્રયત્ન ન કરતાં કેવળ વ્યાકુળતા વધારવાથી મનની અશાંતિ વધતી જશે મનુષ્યને ભાવનાઓના વિકાસની જરૂર છે. પણ તે ભાવનાઓ કદપનામાત્ર ન રહેવી જોઈએ. તે પ્રત્યક્ષ કાર્યમાં પરિણત થવી જોઈએ. ત્યારે જ તે સદ્ગુણરૂપ બનશે.

, મનુષ્યે પ્રયત્નશીલ થઈ સદ્ગુણોની વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ. સદ્ગુણ તે જ, જે પોતાને તેમ જ બીજાને કલ્યાણપ્રદ થાય. કેવળ ઈશ્વરવિષયક ભાવના વધવાથી મનુષ્યની ઉન્નતિ થઈ શકતી નથી. દયા, મૈત્રી, સરળતા, પરાપકાર, સત્ય, પાવિત્ર્ય વગેરે અનેક ભાવનાઓનો અને સદ્ગુણોનો વિકાસ થતાં થતાં મનુષ્યના હૃદયમાંથી સુદ્ર વિકારોનો નાશ થઈ જાય છે. જ્યાં સુધી ગુણોનો પૂર્ણ વિકાસ ન થાય, ત્યાં સુધી સુદ્ર વિકારો અશતઃ હૃદયમાં રહેશે જ. વિકારોનો નાશ કરવો હોય તો સદ્ગુણ—દૈવી ગુણોની વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ ગુણોની વૃદ્ધિ કરવી તે સતત પ્રયત્નનું કામ છે. મનને હંમેશાં જાગ્રત રાખી યથાર્થ પ્રયત્ન કરવાથી જ તે થઈ શકે છે. કેવળ વ્યાકુળતાથી તે કામ થઈ શકતું નથી. भारी પાસે રહેવાથી પણ એ કામની સિદ્ધિ થશે એમ નથી. યથાર્થ પ્રયત્નથી જ

તે કામ થવાવાળું છે. હું તમને મારી પાસે રાખીને તમારી શ્રદ્ધા વધારવા માગતો નથી, કારણ કે મારા પર અવલંબીને તમે મારા આશાંકિત થઈને રહો એ પણ હું પસંદ કરતો નથી. હું પસંદ કરું છું તમારું શ્રેય - તમારું કલ્યાણ. અને તે શ્રેય, તે કલ્યાણ જાતે પ્રયત્ન કરવાથી તમને પ્રાપ્ત થઈ શકશે એવી મારી ખાતરી છે.

મનુષ્યને નિરીક્ષણશક્તિ અને વિવેકની ખાસ જરૂર છે. નિરીક્ષણ-શક્તિ અને વિવેકથી જે કંઈ કલ્યાણપ્રદ ધ્યાનમાં આવે તે માર્ગે આલવાની તેનામાં દૃઢતા પણ જોઈએ. નિરીક્ષણશક્તિ, વિવેક અને દૃઢતા એ ગુણો પર મનુષ્યનું કલ્યાણ અવલંબિત છે.

ઉપર લખ્યું છે તે પર તમે વિચાર કરશો. તમારા હૃદયમાં જે વ્યાકુળતા છે તેનું પણ નિરીક્ષણ કરીને તેનાં કારણોનું સ્પષ્ટ દર્શન થવાની જરૂર છે. અનેક મિશ્રિત કારણોથી વ્યાકુળતા વધતી જાય છે. તે માટે તેનાં ગમે તેટલાં કારણો હોય, પણ તે તમારા ધ્યાનમાં આવવાં જોઈએ.

તમે ધૈર્યશીલ અને ધણા બહાદુર છો. તમારે ડરવું ન જોઈએ. ડર કલ્પનાનો છે કે સાચો છે એ નિરીક્ષણ કરીને જોવું જોઈએ. વિવેકસંપન્ન થવું. તમે આશ્રમમાંથી બહાર જવા માગો છો. પણ જશો નહીં. નકામા ભટકશો નહીં. જ્યાં જશો ત્યાં મન સાથે આવવાનું જ છે. બધા દોષો તેમાં જ છે. પોતાની જગ્યાએ જ રહીને તેને સુધારવું જોઈએ.

શુભચિંતક
નાથ

મિત્રધર્મ અને તેનું દૃઢતાપૂર્વક પાલન

તા ૧૧-૨-'૪૧

શ્રી

સપ્રેમ નમસ્કાર

તા જનો તમારો પત્ર મને તા જમીએ મળ્યો. પત્ર સાથેની પત્રિકા પણ મળી તેમા બતાવેલા કામો સારા છે તેમાથી ગરીબ કુટુંબોને મદદ મળી શકશે એમા શકા નથી કામ ઘણું છે કેટલાયે કુટુંબો આજે અસહાય સ્થિતિમા દિવસો કાઢે છે અત્યારની સ્થિતિ સમજવા જેટલી સૂક્ષ્મતા તમારામા આવે, મન જરા વિશાળ થાય અને તેના પ્રમાણમા યોજકતા આવે તો કાર્ય ઉપયોગી થયા વગર રહેશે નહીં. અવલોકન અને અનુભવ જેમ જેમ તમારામા વધતા જશે તેમ તેમ કાર્યની યોજના પણ સૂઝતી જશે ઈશ્વરે તમને સદ્બુદ્ધિ આપી છે તે જ તમને આગળનો માર્ગ બતાવીને તમારુ અને તે સાથે અનેકાનુ કટ્યાણુ કરશે કાર્યમા અડચણો અને સકટો આવવાના જ તોપણ તેવી સ્થિતિમા કાર્ય પર નિરા રાખીને તમારે ધૈર્ય રાખવુ જોઈએ તે નિષ્ણ અને તે ધૈર્ય તમને છેવટે યશસ્વી બનાવશે ત્યા તમારા કામમા બેત્રણ દાક્તરોની ટ્રેવળ હાર્દિક જ નહીં પણ સક્રિય સહાનુભૂતિ છે, તે પ્રમાણે અનેક સજ્જનોની પણ સહાનુભૂતિ મળતી રહેશે તમે ચલાવી શકો અને ખમી શકો તેટલો કાર્યનો વિસ્તાર અને તેનો પ્રકાર વધારશો તમારા બધાનુ કુશળ જાણીને આનંદ થયો.

પત્રમાની એક વાતનુ ઘણુ દુઃખ થયુ તમારો પત્ર મળ્યો ત્યારથી તે જ વાત મારા મનમા ફરી ફરીને આવે છે શ્રી તરફથી એમ થયુ હશે કે? એવી શકા જોઈ છે તમારી સમજણમા, વિચારમા કોઈ દોષ, કઈ ઉતાવળ તો થતી નથીને? જેમણે તમારે માટે અનેક પ્રસંગોએ સહન કર્યું, તેમને જ તમારા અકલ્યાણની બુદ્ધિ કેમ થાય?

પ્રેમ, મૈત્રી, વાત્સલ્ય, પ્રામાણિકતા વગેરે સદ્ભાવના અને સદ્ગુણોને હું માનનીયતાથી દૃષ્ટિથી ઘણું મહત્ત્વ આપું છું તે ભાવના અને સદ્ગુણોમાં કાંઈક દ્રોહ થઈ આવે, તો મને ઘણું દુઃખ થાય છે. તે દ્રોહ માણસની તેજસ્વિતા અને સાત્ત્વિકતાનો નાશ કરે છે, માનવતામાં કમીપણ લાવે છે તમે લખો છો તેવો પ્રકાર તમારી માળતમા શ્રી તરફથી ખરેખર થયો હોય, તો મિત્રાચારીના સમ્બંધને લીધે મારે તેમને જાગૃત કરવા એ મારું કર્તવ્ય ઠરે છે સદ્ભાવના અને સદ્ગુણોમાંથી મિત્રનું ચતુ પતન શાંતિથી જોતા રહેવું એ પણ મને મિત્રદ્રોહ લાગે છે હું ત્યાં હોત તો તેમને આ વિષે રૂબરૂમાં જ પૂછી હોત અહીંથી પણ પત્ર લખીને તેમને તમારી માળતમા પૂછી શકું છું પરંતુ તે પહેલાં આપણી પોતાની જ ઈર્ષા જેરસમજ થયેલી નથી એ વિષે તમે ખાતરી કરી લો તમને અત્યારે ઈચ્છું છું તમે હશે એની મને કલ્પના છે, તેથી તમારું મન શાંત રહે એ હેતુથી થોડું લખ્યું છે તેમને વિષે તમે તમારું મન હજીયે સ્વચ્છ રાખો તેમનું કલ્યાણ થાય એ માટે પણ તેમની સાથે ચાલતા આવેલા આજ સુધીના સમ્બંધમાં તમે કશો ફેરફાર ન કરો તેમનાથી ખરેખર કાંઈ દ્રોહ થયો હોય, તોપણ તમારા સદ્વર્તનથી તેમને ક્યારેક પણ પશ્ચાત્તાપ થઈ તેમનામાં સુધારો થવાનો સંભવ છે આપણો મિત્ર વધારે ખરાબ ન થાય તે માટે પણ આપણે મિત્રધર્મ પર વધારે દૃઢ રહેવું એ જરૂરી છે ઉચિત સમય અને યોગ્ય સંયોગ બધી બાબતોને કલ્યાણપ્રદ કરશે એવી શ્રદ્ધા અને ધીરજ તમે આ પ્રસંગે રાખો છું અને લીધે તમારામાં અસ્વસ્થતા આવ્યાને લીધે મનમાં રુદ્ધતા કે દેવ આવવા દેશો નહીં આ વાત કહ્યું છે એમાં શંકા નથી એના કંઈપણાનું મને ભાન છે, તે સાથે જ આ વાત કોને સૂચવું છું એનું પણ મને સ્પષ્ટ ભાન છે જીવનમાં કંઈપણ કંઈપણ દુઃખો અને જોને લીધે સાધારણ માણસ ગાડો થઈ જાય એવો અસાધારણ મનનો તાપ અને ક્ષોભ જેમણે પોતાના મનની સાત્ત્વિકતાથી શાંત કર્યા તેવા તમને હું આ લખું છું, આ કંઈ વાત સૂચવું છું, એનું મને; સારી ખેડે ભાન છે. હું તમારી પાસેથી હમેશા ઉચ્ચતર સદ્ગુણની અપેક્ષા રાખીશ ને ? જે વર્તનથી આપણી માનવતા

વધે અને પ્રકટ થતી રહે તે જ આપણો ધર્મ નહીં શું ? તે ધર્મને અનુસરીને હું આ તમને લખુ છું મૈત્રીધર્મ અને ક્ષમા તમારામાં દબાયેલું ટકાવી રાખવાનો આ પ્રસંગ છે તમે આમાં કશું કાણું નહીં માનો એની મને ખાતરી છે

કાગળ લખશો મન અને કાર્ય વિશે જણાવશો

શુભેચ્છક
નાથ

૧૫

ભાવસ્મૃતિ અને ભ્રમનિરસનની જરૂર

તા ૧-૮-'૪૪

શ્રી

સપ્રેમ નમસ્કાર

તમારા આ વખતના પત્રે મારા હૃદયને એન્દ્રમ જાગ્રત કયુ જીવનની મુખ્યદુષ્ક્રિયા અનેક ઘટનાઓનું સ્મરણ થયું અનેક મહત્વના પ્રસંગો યાદ આવ્યા દરેક પ્રસંગ ઝડી પ્રેમ તો કદી કગુણા, કદી ઉદારતા તો કદી ગામીર્ય, કદી સાહસ તો ઝડી પવિત્રતાથી ભરેલો જ મને યાદ આવે છે તમારા પત્રમાં શું નથી ? કઈ ઉદાર સ્મૃતિ નથી ? બહુ જ છે અનેક સદ્ભાવનાઓ અને સદ્ગુણોનું દર્શન તેમાં છે તેમાં લક્ષિત છે, જ્ઞાન છે, કર્મનું મહત્ત્વ છે, વિવેક છે કૃતજ્ઞતા અને શ્રદ્ધા એ ભાવનાઓથી તો આ પત્ર પહેલેથી છેવટ સુધી ભરેલો છે તમારો આ પત્ર ઘણા વર્ષોના આપણા એકબીજાના સંબંધો દ્રઢતા ઇતિહાસ જ છે ઘણા વર્ષોની અનેક વાતો, અનેક બનાવો અને તે પરથી તમારા જીવને લીધેલા જુદા જુદા વલણો અને આજની તમારી પરિસ્થિતિ - આ બધી જાણતોના ચિત્રો તમારા આ પત્ર પરથી મનમાં ખડા થાય છે

જીવનના દરેક મહત્ત્વના પ્રસંગમાંથી બોધ લેતા લેતા જીવનની સફળતા સાધવાના પ્રયત્નમાં તમે આજની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેલી છે એ

ઈશ્વરની તમારા પર મોટી કૃપા છે જીવનના ધ્યેય, જ્ઞાનના નિષ્કર્ષ તરીકે જે તમે પત્રમા લખ્યું છે તે મને યોગ્ય જણાય છે તે તમે શક્ય તેટલી સરળતાથી અને સુસંગતપણે લખેલું છે, તે વાંચીને મને તમારા વિષે ધન્યતા લાગે છે આ બધી બાબતો વિષે મને આનંદ થાય છે એક જ બાબત વિષે ખેદ થાય છે કે, આ બોધ અને જ્ઞાન મેળવવા માટે અને આજની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે તમારે અનેક વખત કંઈક તાપત્રય સહન કરવા પડ્યા છે અનેક અગ્નિપરીક્ષામાથી તમારે પસાર થવું પડ્યું છે પરિસ્થિતિની અમુક સમયની પ્રતિકૂળતાને લીધે તમારી શક્તિ વિપત્તિ અને આપત્તિઓનો સામનો કરવામા વ્યર્થ ખર્ચાઈ એનું દુઃખ થાય છે ઈશ્વરની એવી ઇચ્છા હતી એમ જાણીને આ વિષે છેવટે સમાધાન માની લેવું પડે છે

તમારો કૃતજ્ઞભાવ જોઈને સારું લાગે છે તે સાથે જ દુઃખ પણ લાગે છે, ધરણ કે તમારે માટે મારે જેટલું કરવું જોઈતું હતું તેટલું હું કરી ગયો નથી તેનું મને લાન છે તેથી તમારી કૃતજ્ઞતા જોઈને મને મારે વિષે શરમ લાગે છે શક્ય તેટલી મિત્રતાથી તમારી સાથે વર્તવાનો અને તમારા હિત વિષે લક્ષ આપવાનો મારો પ્રયત્ન હોવા છતાંય, મને લાગે છે કે, તમારા જેટલું પ્રેમભરપૂરું મારામા નથી મારી પાસેથી તમને કંઈક પ્રાપ્ત થયું હોય તેનું ઘણું શ્રેય તમારી ગુણગ્રાહકતા અને સદ્ગુણો પરની નિગને છે મારું કર્તવ્ય સંપૂર્ણપણે કરવા જેટલી શક્તિ ઈશ્વર મને આપે એ જ આ વિષે પ્રાર્થના છે

વળી એક વાત તમારા પત્ર પરથી ધ્યાનમા આવે છે તે એ કે જીવનમા યોગ્ય સમયે યોગ્ય વિચાર અને યોગ્ય માર્ગદર્શન મળતા રહે તો માણસનો પરિશ્રમ, સમય અને દ્રવ્ય - એ બધાનો સદુપયોગ થતો રહી તેનું જીવન કૃતાર્થ થાય છે બાળપણમા આપણને જે સરકાર મળ્યા, તેનું આપણા જીવન પર સારું પરિણામ થયું જીવનમા તે આપણને ક'વાણુઘથી થયું પરંતુ પછીના સમયમા અધ્યાત્મવિષયમા આપણને યોગ્ય માર્ગદર્શન ન મળ્યું, તેને લીધે આપણી કેટલીયે શક્તિ ફેગટ ગઈ મારા પોતાના અનુભવ અને નિરીક્ષણ પરથી મને તો આ વાત સ્પષ્ટપણે જણાઈ આવે છે સદિવસ હોવા છતાંયે તેના પ્રમાણમા

માણુસનુ જીવન સાર્થક થઈ શકતું નથી, તેના અનેક કારણો પૈકી એક કારણ એ જણાય છે કે, માણુસને પ્રસંગે યોગ્ય માર્ગદર્શન ન મળવાને લીધે તે કઈક કટપનામા, ભ્રમમા પડી જઈ તેમા જ ગૂંચાઈ રહે છે તેમા જ તે અનેક રમ્ય, રસમય અને દિવ્ય કટપના કરતો રહે છે કોઈ પણ સપ્રત્યય કે પથનો વિચાર કરીએ તો આજે આ જ સ્થિતિ થયેલી દેખાઈ આવે છે જે ભ્રમમા ધણા લોકો પડેલા હોય છે, તે ભ્રમ ન જણાતા તેમા જ્ઞાન કે દિવ્યતા જણાય છે અનુભવ, નિરીક્ષણ, પરીક્ષણ, વિવેક અને સારાસાર પારખી કાઢવાની દૃષ્ટિ અને શક્તિ વગર આ વાત ધ્યાનમા આવતી નથી ધ્યાનમા આવે તોયે એક વાર માનેલા મતો અને પકડેની વાતો અલકારને લીધે છોડી શકતા નથી આવા અનેક કારણોને લીધે ભ્રમ જ કાયમ રાખવામા આવે છે સાર્વત્રિક અને પરપરાગત આ જ સ્થિતિ ચાલતી રહેલી હોવાથી તેમા કોઈ દોષ ન જણાતા ઊનડુ પગપરા ચવાવરી એ જ ધર્મ્ય મર્ત્ય સમજવામા આવે છે આવા પ્રકારના ભ્રમ સામુદાયિક રીતે ચાલતા આવેલા હોવાથી તેનું નિવારણ અસંભવનીય જણાય છે ચિત્તની શુદ્ધિ અને સદ્ગુણોના ઉત્કર્ષમા જ માનવી જીવનની સફળતા છે એ વાત હજી આપણા બધાના મનમા દબપણે ટસતી નથી એના કારણો ઉપર જણાવ્યા છે મારા વિચારો મેં તમને કહ્યા મને તેટલો આનંદ થયો તે કહેવામા મેં તમારા પર ઉપકાર કર્યો એનું નથી મારો અનુભવ તમને બધાને થાય અને તમારું જીવન વધારે વ્યાપક, વધારે પવિત્ર અને વધારે વિવેકપ્રધાન થાય એની મારી ઇચ્છા છે અને ઈશ્વરને પણ એ જ પ્રાર્થના છે

શુભેચ્છક

નાથ

વ્રતોની આવશ્યકતા

પોતાની ઉન્નતિની ઇચ્છા રાખનારને નિગ્રહશક્તિ - માનસિક દબ્બતાની ઘણી જરૂર છે મનને ઇન્દ્રિયોના વેગ પ્રમાણે વહેવાની ટેવ હોય છે આ પ્રમાણે મનને અયોગ્ય માર્ગે જતા શૈકષણી શક્તિ એ સયમશક્તિ તે શક્તિ વધારવા માટે આપણે નિશ્ચયી બનવું જોઈએ. તેવા નિશ્ચય માટે આપણે ટેલકાક નિયમો સ્વીકારવા જોઈએ આવી જાતના નિયમોને જ વ્રતો કહે છે હેતુરહિત અને જ્ઞાનરહિત આચરેલા વ્રતો અને નિયમોની ઉન્નતિની દૃષ્ટિથી કશી કિંમત નથી તેથી તે કર્મકાંડ બને છે નિયમોમા બે પ્રકાર હોય છે એકમા નિષેધ હોય છે, એટલે ત્યાગનું મહત્ત્વ હોય છે, જ્યારે બીજામા ચોક્કસ કર્મનો આગ્રહ હોય છે એટલે કે કર્તૃત્વ અને પુરુષાર્થ પર ભાર હોય છે ત્રેયાર્થીએ બંને જાતના નિયમોથી પોતાનું માનસિક બળ વધારવાનું હોય છે

સત્ય, બ્રહ્મચર્ય, અહિંસા, અપરિગ્રહ અને અસ્તેય આ પાંચ મુખ્ય વ્રતો મનાયા છે આધ્યાત્મિક માર્ગમા તેનું ઘણું મહત્ત્વ મનાય છે વિશેષતઃ સન્યાસમાર્ગી લોકો આ વ્રતો પાળવાનો પ્રયત્ન કરે છે પરંતુ માનવસમાજની ઉન્નતિની દૃષ્ટિથી વિચાર કરતા સમજાશે કે આ વ્રતોની આવશ્યકતા પ્રત્યેક માણસ માટે છે આ વ્રતોના પાલન વગર કોઈ પણ સમાજ સાચો માનવસમાજ બની શકતો નથી અને ટૂંક શકતો નથી માનવજાતિની ઉન્નતિ માટે જરૂરી સયમ અને સદ્ગુણોનો આ વ્રતોમા સમાવેશ થયો છે

જેણે કર્મમાર્ગ ત્યજ્યો છે એવા સન્યાસીને સત્ય અસત્યના પ્રસંગો બહુ જૂઠા આવે છે સત્યની ખરી જરૂર તો વ્યવહારમા જ છે. સત્ય, સયમ, પ્રેમ, દયા, પરિમિત પરિગ્રહ, પ્રામાણિક રીતે આશુવિકા અલાવડી - આ બધાની જરૂર વહેવારમા જ પડે છે

સત્યથી જ આપણા સૌનો વહેવાર નિર્દોષ, સરળ, મુસગત અને કોઈની પણ હાનિ ન થાય એવી રીતે ચલાવવો શક્ય બને છે મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચે પ્રેમ, વિશ્વાસ, ઐક્ય, સમઠન, આમાણિકતા વગેરે સદ્ગુણોની આવશ્યકતા છે સત્યથી આવનારમા ધૈર્ય જોઈએ, તેનામા સાદાર્થ જોઈએ એટલે કે એ સદ્ગુણને પકડવાથી ખીજા અનેક સદ્ગુણોને સાધવા પડશે તેઓ એકબીજાના આશ્રયે ખીલે છે સદ્ગુણોને આવારે માનવસમાજ ટકી શકે છે સમાજમાથી સત્ય ઘટતા અધાવૃધ્ધી, અવ્યવસ્થા અને પ્રેશકકાસ નિર્માણ થાય છે તેથી સમાજના નિયમન માટે અનેક પ્રકારના કાયદાકાનૂન કરવા પડે છે કાયદાના અમલ માટે અવગ અવગ ખાતાઓ ખોલવા પડે છે આ બધાનો ખર્ચ માનવસમાજ પર પડે છે આપણે આગગાડીની ટિકિટનું જે મૂલ્ય ચૂકવીએ છીએ તે કેવળ ભાડાખર્ચ નથી પણ તેમા વગર ટિકિટ મુસાફરી કરનારાઓને તેમ કરતા અટકાવવાના બદોબસ્તનો ખર્ચ પણ આવી જાય છે આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરીશુ તો માનૂમ પડશે કે આજે જે રીતે માનવજાતિ આચરણ કરી રહી છે તેથી કેટલી બધી શાન્તિ, દ્રવ્ય અને સમય ફેગટ ખર્ચાય છે આપણે જો સત્યના ઉપાસક હોઈએ તો આપણા પર પડનાર નિષ્કારણ વેરાઓ ઘટશે સત્ય એ પ્રત્યેક મનુષ્યને પ્રિય છે, બને તે લાવચ્છી, દુર્મંજતાથી કે ઝાઈ પ્રયોલનથી સત્યના માર્ગથી દૂર જતો હોય છતાં જેના જેના પ્રસંગમા તે આવે છે તેઓ સત્યથી વહેવાર કરે એમ તે ઇચ્છે કે અસત્ય આચરનાગની સાથે પ્રસંગ પડે છે ત્યારે આપણને નિર્ભયતા લાગતી નથી માટે અસત્યનો સમઘ ઝાઈ ઇચ્છતુ નથી

બ્રહ્મચર્ય એટલે સર્વ પ્રકારનો સયમ નાનીમોની બધી વાસનાઓનો સયમ સાધ્યા વિના બ્રહ્મચર્ય સાધવું શક્ય નથી ગૃહસ્થને આરાગ્યની જરૂર છે તેને કરકસગની જરૂર છે તેને નિયમિતપણાની જરૂર છે આ બધી વસ્તુઓ સયમ વગર શક્ય નથી ભોગ તરફ વળનારી વ્રતિને કામૂમા લીધા સિવાય સયમ સધાય નહીં માનવજાતિ સ્વૈરવિહાર કરવા માટે અને ધર્મ અધર્મ, યોગ્ય અયોગ્ય, હિમિત અનુમિત, સ્મૃત-નક્રમ એ બધાનો જરા પણ વિચાર ન કરતા સ્વચ્છદી બને, તો તે જગતમા

ટકી શકશે નહીં માટે જ માનવજાતિની ઉન્નતિ માટે દરેક વ્યક્તિએ પોતાની ઇચ્છા, વાસના, આશા વગેરેને અકુશમાં રાખવાની જરૂર છે યોગ્ય નિયમન એટલે સયમ

અહિંસા એટલે કોઈ પણ પ્રાણીને દુઃખ ન આપવું તે તો ખરું જ, પણ દુઃખ આપવાનો વિચાર પણ મનમાં ન આવવો જોઈએ વેર દેવ, કલહ - આ દુર્ગુણો માનવજાતિનો ઘાત અને સત્યાનારા કરનાર છે, જ્યારે અહિંસા, પ્રેમ, દયા - આ સદ્ગુણો માનવજાતિના અગ્નિતત્વ માટે આવશ્યક છે આપણને કોઈ દુઃખ આપે તો તે ગમતું નથી અને જીજ્ઞ આપણને સુખ આપે તેની ઇચ્છા કરીએ છીએ અહિંસા સીને પ્રિય છે માનવજાતિની પ્રદિ હિંસાથી નથી થઈ, પણ અહિંસાના પ્રતાપે થઈ કે દયા, કરુણા, ઉદારતા વગેરેનો ગાઢ સમ્બંધ અહિંસા સાથે છે અહિંસાની સાથેસાથ દયાનો વિદ્યમાન થાય, તો જ અહિંસાની પ્રદિ થવાનો સભવ છે અહિંસાનો અર્થ હિંસા ન કરી એટલો જ કરવામાં આવે તો વ્યક્તિ તેમ જ સમાજની ઉન્નતિ થવાની નથી, કારણ કે અહિંસા એ સદ્ગુણ અભાવાત્મક છે એ દેવળ નિષેધાત્મક આશા છે, મન પર અકુશ રાખવાની રીત છે આમ થાય તો આગળ જતા નિષ્ક્રિયતા આવવાનો સભવ છે માટે જ અહિંસા સાથે દયાનો આગ્રહ હોવો જોઈએ દયાભાવમાં ક્રિયાત્મકતા છે અહિંસા અને દયા વિના માનવજાતિમાં પ્રેમસમ્બંધનો વિકાસ થશે નહીં જેને વિશે દયા ઉત્પન્ન થાય છે તેને વિશે તેટલો સમભાવ પેદા થાય છે સમભાવ પેદા થવા માટે સમતા સાધવી જોઈએ દયા, પ્રેમ, મૈત્રી, ઉદારતા આ બધા સમભાવ નિર્માણ કરનાર છે માટે અહિંસા, સત્ય, દયાની આવશ્યકતા છે

અપરિમલ સંન્યાસીના અપરિમલનો સૂક્ષ્મ વિચાર કરતા સમજાશે કે તે ખરે અપરિમલ નથી, કારણ કે તેનું જીવન જીજ્ઞના પરિમલ પર આવે છે મુખ્ય તરીકે સદાચારથી જીવવા માટે, કુટુંબના નિર્વાહ માટે જરૂરી વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવામાં હોય નથી મુશ્કેલીના સમય માટે અગાઉથી જે કોઈ સંગ્રહ કરવો પડે તેને લોભ કે સદોષ પરિમલ ન કહેવાય પરંતુ જરૂર કરતા વધારે વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરવામાં લોભ છે અને તે વાપરવામાં ઉપરિપણ છે જે વસ્તુઓની જીજ્ઞાસા ખૂબ

જરૂર હોય તે વખતે આપણે તેનો ઉપયોગ ન કરતા કેવળ લોભથી તેનો સગ્રહ કરી રાખીએ, તો તેમા કૃપણતા છે અને દુષ્ટતા છે. આવશ્યક જરૂરિયાત અને તેને માટેનો સગ્રહ તથા લોભમાં બહુ ફરક છે. દીર્ઘદષ્ટિ ઝળવી પોતાને અને કુટુંબીજનોને મુશ્કેલી ન પડે તે માટે આવશ્યક વસ્તુઓની પહેનેથી તૈયારી રાખવામા દોષ નથી, બિલકુલ એ તો સાવધાનપણાનું ચિહ્ન છે. પરિમિત પરિગ્રહ તે મધ્યમ માર્ગ છે.

અસ્તેય એટલે શુદ્ધ માર્ગે આજીવિકા ચલાવવી તે કોઈની પણ હિંસા, કોઈનું પણ શોષણ, કોઈ લૂટ કે છેતરપિંડી ન કરતા આજીવિકા ચલાવવી તેનું નામ અસ્તેય. આથી વિરુદ્ધ કોઈની અડચણનો લાભ ઉઠાવવો, મોઢના પરિશ્રમનો ફાયદો લેવો, બીજને દુષ્ટી કરીને સુખ પ્રાપ્ત કરવું આ સર્વ પ્રકારો ચોરી પ્રમાણે નિંદ્ય છે. સમાજ ચલાવવા માટે, તેની ઉન્નતિ માટે તેમ જ તેના ધારણ, પોષણ અને રક્ષણ માટે જે વિદ્યા, કળા, હુન્નર જ્ઞાન, પરિશ્રમ વગેરેની જરૂર છે, તેમાંથી કોઈ પણ માર્ગે પોતાની આજીવિકા ચલાવવી એ આજીવિકાનો શુદ્ધ માર્ગ છે. અસ્તેયનો અર્થ શુદ્ધ જીવન. કોઈ પણ પ્રકારનો સામાજિક દ્રોહ કર્યા વગર આપણું જીવન લોકોપયોગી રીતે ચલાવવું તેનું નામ અસ્તેય. સમાજની નીતિ, ચારિત્ર્ય અને સ્વાસ્થ્ય બગાડી જે આપણે પોતાની આજીવિકા ચલાવતા હોઈએ, અગર આપણા આજીવિકાના માર્ગથી સમાજની ખરાબી વધતી હોય, તો તે બધા ચોરીના પ્રકાર છે, અને તેથી તે નિંદ્ય છે. માટે તેમનો ત્યાગ કરવો રહ્યો.

આ ગીતે પણ મહાનતો વિષે વિચાર કરીશું તો તેમા જીવનની શુદ્ધિ અને સદ્ગુણોની વૃદ્ધિનો સમાવેશ થાય છે. એમ દેખાશે દુનિયાના બધા પ્રચલિત ધર્મોમા આ વ્રતોનો આગ્રહ છે જે કોઈ ફરક માન્ય પડે છે તે દેરાકાળ પરિસ્થિતિને અંગે છે. ત્યાગ અને સયમ માટે વ્રતોની વ્યવસ્થા છે. માનવતાના વિકાસમા પણ મહાનતોનો બહુ મોટો ફાળો છે એમ સમજાશે.

ધારણાશક્તિની આવશ્યકતા

માનની જીવનનું મહત્ત્વ અને તેની વિશેષતા આપણી બુદ્ધિને માન્ય થાય તોયે જીવન સુદ્ધ અને સાર્થક બનાવવા માટે જરૂરી એવી પાત્રતા આપણે પ્રયત્નપૂર્વક મેળવવી પડે છે. કોઈ પણ વાત માન્ય થાય તોયે તેને આચરણુમા લાવવા માટે કેટલાક વિશેષ ગુણોની જરૂર હોય છે તે પ્રાપ્ત કરવા અને વધારવા માટે આપણે પ્રયત્નશીલ રહેવું પડે છે. આજે આપણા બુદ્ધિમાન વર્ગની બૌદ્ધિક સપાતી એટલા પ્રમાણુ પર આવેલી છે કે સાધારણુ રીતે કોઈ પણ બુદ્ધિગમ્ય કંઈયે વિષય પણ આપણે સમજી શકીએ છીએ પરંતુ તે વિષયના મુખ્ય તત્ત્વાનુસાર વર્તવા માટે જોઈતી શક્તિ આપણે પ્રાપ્ત કરેલી હોતી નથી. વિષય સમજવો અને તેના તત્ત્વ પ્રમાણુ આચરણુ કરવું, એમાં મોટું અંતર છે. સમજવા માટે બૌદ્ધિક શક્તિની અને આચરણુ કરવા માટે માનસિક અને ઓ કોઈ વાર શારીરિક શક્તિની અને કૌશલ્યની પણ આવશ્યકતા હોય છે. જીવનનું મહત્ત્વ સમજ્યા પછી માનવતા કે જીવનશુદ્ધિ માટે પ્રયત્નશીલ રહેવાને સહનશીલતા, ધૈર્ય, દૃઢતા વગેરે સદ્ગુણોની જરૂર છે. જીવનનો ઉદ્દેશ હેતુ સાધ્ય કરવા માટે ક્ષુદ્ર હેતુઓ છોડવા પડે છે તે માટે ક્ષણિક અને હલકા પ્રકારની સુખસગવડોનો ત્યાગ કરવો પડે છે. સાદાઈ અને વ્યવસ્થિતતાને મહત્ત્વ આપવું પડે છે. જીવનનું વનણુ ભોગપ્રધાન હોય તો આ સાધી શકાશે નહીં તેથી આપણા મનને ત્યાગનું વનણુ આપવું પડે છે. ત્યાગ માટે સહિષ્ણુતાની જરૂર છે. સહિષ્ણુતા માટે નિઃશ્વ અને દૃઢતાની જરૂર છે. આ બધા ગુણો આપણી ધારણાશક્તિ પર અવલમ્બે છે. તેથી આ માર્ગમા ધારણા શક્તિનું—સદ્ગુણો ધારણુ કરવા માટે જોઈતી શક્તિનું ધણું મહત્ત્વ છે. કોઈ પણ વસ્તુને હાથમા જોરથી પકડી રાખવા માટે જેમ હાથના સ્નાયુઓમા પૂરતી શક્તિની જરૂર હોય છે, તેમ ત્યાગ, સહિષ્ણુતા, સ્વયમ,

નિગ્રહ, નિશ્ચય, ધૈર્ય વગેરે કોઈ પણ સદ્ગુણ માટે આપણામા ધારણા શક્તિની જરૂર હોય છે કમ્પ્યુ પ્રસંગે કદી કદી ધીરજ અને શાંતિ રાખવી પડે છે ત્યારે પણ આ જ શક્તિની જરૂર લાગે છે આજ આપણામા તે પ્રનારની શક્તિ ઘણી ઓછી હોવાને લીધે આપણામા સમજશક્તિ હોવા છતાં આપણે પોતાની અને સમાજની અવનતિ જડપણે જોઈએ છીએ અન્યાય, દુષ્ટતા, જીવન, અજ્ઞાન, ગરીબાઈ—અધુ જ આપણે સહન કરીએ છીએ આ બધાના દુષ્પરિણામ આપણને સમજતા નથી એમ નહીં, તે તો આપણે પ્રત્યક્ષ ભોગીએ છીએ પણ તે ટાળવા માટે જોઈતી શક્તિ આપણામા ન હોવાથી આપણે તે મૂળે મોઢે સહન કરીએ છીએ આપણી આજની સહિષ્ણુતા આપણને અવનતિ તરફ લઈ જાય છે, કારણ કે તે ભય અને લાચારીમાથી પેદા થયેલી છે તે આપણા દૌર્ભાગ્ય, દીનતા અને બીકજીવણની નિશાની છે સહિષ્ણુતા જ્યારે આપણી ઉન્નતિને સહાયક થાય છે, ત્યારે તેને સદ્ગુણ સમજવામા આવે છે આપણી ઉન્નતિ માટે જ્યારે આપણે સમજપૂર્વક કંઈ સહન કરીએ છીએ, ત્યારની આપણી સહિષ્ણુતામાથી આપણા સદ્ગુણોનું દર્શન થઈ તેમનો વિકાસ થાય છે આવી સહિષ્ણુતાને ‘તિતિક્ષા’ કહે છે એવી તિતિક્ષા વગર આપણે સંતોષપૂર્વક ત્યાગ કરી શકતા નથી જ્યાં સંતોષપૂર્વક ત્યાગ અને ત્યાગ સાથે શાંતિ જણાય છે ત્યાં પૈરાગ્ય છે એમ સમજવું જોઈએ ભોગ વિષે પ્રીતિ ન હોવી—રસ ન હોવો એટલે પૈરાગ્ય જે વસ્તુ વિષે આપણા મનમા પ્રીતિ રહેલી નથી હોતી તેનો ત્યાગ કરવામા આપણને દુઃખ લાગતું નથી, ઈર્ષ્ય કંટાળતા જણાતી નથી ઊલટું બંધનમાથી છૂટા થયા બાદ પ્રસન્નતા લાગે છે ગરમી ઘણી લાગતી હોય ત્યારે શરીર પરથી એકેકે કપડું જેમ આપણે કાઢીએ છીએ તેમ આપણને સારું લાગે છે, તે પ્રમાણે ઇદ્રિયજન્ય સુખનો લોભ છોડવાથી જેના ચિત્તને શાંતિ લાગે છે, તેનામા સાચો પૈરાગ્ય છે એમ સમજવું જોઈએ

પણ આ ઘણી આગળની માનસિક અવસ્થાની વાત થઈ આપણી જીવિતે માન્ય થયેલું જીવનવિષયક ધ્યેય સાધ્ય કરવા માટે અને તે બાજુથી પ્રયત્નશીલ રહેવા માટે આપણે પ્રથમ ધારણાશક્તિ

પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ, અને તેનો વિકાસ પણ કરવો જોઈએ તેના વગર આપણામાં દૃઢતા આવશે નહીં દૃઢતા અને નિશ્ચય સિવાય ત્યાગ સંધાશે નહીં અને ટકશે નહીં ધૈર્ય વગર અને અત કરણના બળ વગર ત્યાગમાં સહજતા આવશે નહીં માટે સહિષ્ણુતા, દૃઢતા, ત્યાગ, ધૈર્ય, નિઝદ વગેરે પૈકી કોઈ પણ ગુણ ધારણશક્તિ વગર આપણે પ્રાપ્ત કરી શકીશું નહીં

જીવનશુદ્ધિનો પ્રયત્ન કરનારાને શરૂઆતમાં તો કેટલાંક અતર્બાહ્ય કષ્ટો સહન કરવા જ પડે છે, મનને પડી ગયેલાં જુદાં જુદાં અયોગ્ય વસ્તુઓ પ્રયત્નપૂર્વક બદલવા પડે છે, ચિત્ત પર પડેલા કુસસ્કારો અને પડી ગયેલી ખરાબ ટેવોનો નાશ કરવા માટે પોતાના જ મન સાથે ઝઘડવું પડે છે. તેમાં સહન કર્યા વગર ચાલતું નથી અતર્બાહ્ય ઝઘડામાં ટકી રહી યશ મેળવવા માટે ધૈર્ય ધારણ કરવું પડે છે. નહીં તો જીવનશુદ્ધિનો પ્રયત્ન ન કરતાયે આપણે કંઈ ઓછું સહન કરવું પડતું નથી આપણી દુરાશાઓ, જીની જીદી તૃષ્ણાઓ, કામનાઓ, ઇદ્રિયગ્રન્થ લાલસાઓ, કામકોધના આપણા વેગો, અસત્યાચરણ, રાગ-દેવ, તેમ જ સામાજિક રીતરિવાજો, ધાર્મિક અધ્યક્ષા, અજ્ઞાન, ભ્રાણપણ, આપણી સાથે થતા અન્યાય, જીલ્લમ, છળકપટ, દગો અને વિશ્વાસઘાતના પ્રકારો, કૃતમતા અને પ્રેમભગને લીધે થતા હૃદયાઘાત વગેરે અતર્બાહ્ય કારણોને લીધે આપણે રોજ કેટલીયે રીતે સહન કરવું પડે છે પરંતુ આ સહનશીલતાને લીધે આપણે દિવસે દિવસે વધારે જડ અને પામર થતા જઈએ છીએ. આપણે અને આપણા સમાજ આ જ અવસ્થામાં આવું શ્દિ પ્રમાણે ચાલતા હોવાથી આપણી અવનતિનું આપણને જ્ઞાન પણ નથી આ સ્થિતિમાં આપણે એટલા શ્દ થઈ ગયા છીએ કે એમાંથી આપણે નીકળવું જોઈએ એવો પણ ભાવ આપણા ચિત્તમાં ઊડતો નથી આ પ્રવાહપ્રણિત અવસ્થામાં આપણામાં અને સમાજમાં અનેક હાનિ મનોજ્ઞતિઓ વધતી હોય છે. તેથી પરસ્પર સંઘર્ષ અને ક્વેશના પ્રસંગો વધે છે. આપણું અતર્બાહ્ય વાતાવરણ અતિશય મચિન થયેલું છે. જીવનશુદ્ધિની દૃષ્ટિથી આ ઘણી અવનત અવસ્થા છે. આ અવસ્થામાં આપણે સહન કરવું પડતું નથી શું ?

અને સહન કરીને અવનતિ સિવાય આમા આપણને શુ પ્રાપ્ત થાય છે ?

ઉપર પ્રમાણે જીવનનો વિચાર કરીને જે એમ સમજ્યો હોય કે જીવન કોઈ પણ પ્રકારે ચલાવીએ તોયે તેમા સહન કર્યા વગર ચાલતુ નથી - ઉન્નત થતુ હોય તોયે સહન કરવુ પડે છે અથવા ઉન્નતિનો ખાસ પ્રયત્ન ન કરતા સર્વ સાધારણ રૂઢિ પ્રમાણે જીવન ચલાવીએ તોયે સહન કર્યા વગર ખીજી ગતિ નથી - એક માર્ગમા ઉન્નતિની આશા છે તો ખીજામા અવનતિની ખાતરી છે, એવી સ્થિતિમા વિવેકી પુરુષ ઉન્નતિનો માર્ગ સ્વીકારીને તેમા જે કષ્ટો સહન કરવા પડે તે સહિષ્ણુતા અને ધૈર્યથી સહેવાને તૈયાર થશે આપણે ઉદાત્ત હેતુથી સમજીએ જ્યારે કષ્ટો સહન કરવાને તૈયાર થઈએ છીએ, ત્યારે તે માર્ગમા આનંદા બધા સકટો અને અડચણોનો સામનો કરવાની આપણી તૈયારી હોય છે ઉદાત્ત હેતુને લીધે આપણામા નિત્ય નવો ઉત્સાહ પેદા થાય છે આત્મવિશ્વાસ અને યશ વિષેની ખાતરીને લીધે સકટો અને કષ્ટો બાબત પરવા ન કરનારી એક નિર્ભય અને બેફિક્ક વ્રતિ આપણામા ઉત્પન્ન થાય છે અને આ બધાના પરિણામરૂપે કષ્ટોની કઠણતા, સકટોની ભયાનકતા અને અડચણોની તીવ્રતા આપણને જણાતી નથી આ પ્રકારના જીવનમા અને ઉન્નતિનો કશો હેતુ ન રાખતા ચલાવેલા જીવનમા, બનેમાયે સહિષ્ણુતા દેખાતી હોય તોયે એક જાતના જીવનમા સહિષ્ણુતા સાથે ધૈર્ય, આત્મવિશ્વાસ, ઉત્સાહ, ધન્યતા વગેરે ઉન્નત ગુણો દેખાશે તો ખીજામા દીનતા, જડતા, દુર્બળતા, ખીચણપણ વગેરે દોષો જણાઈ આવશે એક જ સહિષ્ણુતા સદ્ગુણોના સાદ્યર્યથી માણસને ઉન્નતિનુ અને દોષોના સમઘથી અવનતિનુ કારણ બને છે એ પરથી આપણે એટલુ સમજી શકીએ છીએ કે એક જ પ્રકારની શક્તિ જ્યારે ઉદાત્ત હેતુથી ઉચિત રીતે ઉપયોગમા લેવાય છે, ત્યારે તે માણસનો ઉદ્ધાર કરી શકે છે અને તે જ શક્તિ ક્ષુબ્ધ છે અને અજ્ઞાનથી વપરાય છે, ત્યારે તે જ તેના નાશનુ કે તેને અવનતિ તરફ ઘર્ષ જવાનુ કારણ બને છે તરતા આવડનાર કે ન આવડનાર બને અકસ્માત પાણીમા પડે તો બને

જોરથી હાથપગની ક્રિયા કરવા લાગશે. જેને તરતાં આવડતુ નથી તે વધારે જોરથી અવ્યવસ્થિતપણે ક્રિયા કરશે, પરંતુ તરનાર તેમાંથી તરી જઈ જીવ બચાવી બહાર આવશે અને ન તરનાર ખૂડી જશે. બંને જાણુ પોતપોતાની રીતે શક્તિ ખર્ચશે પણ બંનેનું પરિણામ પરસ્પર વિરુદ્ધ આવશે. લગાઈનો પ્રસંગ આવતાં વીર પોતાના બાહુબળ પર પ્રતિપક્ષીનો સામનો કરીને વિજયી થાય છે, અને તે જ પ્રસંગે બીકણુ, બધી શક્તિ પગમાં ભરી તે બળ પર નાસી જાય છે. પગની શક્તિને હાથમાં લાવવાનું તે સાધી શકે તો તે જ શક્તિ તેને વીર બનાવી શકે, પરંતુ તે માટે જોઈતું ધૈર્ય - ધારણાશક્તિ તેનામાં હોય તો જ એ બધું તેનાથી સધાય; તે વગર તે શક્ય નથી.

આ બધું પ્રતિપાદન કરવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ઉન્નતિ માટે માણસમાં એકાદ શક્તિ હોય તેટલાથી ન ચાલે. તે શક્તિ સાથે બીજા સદ્ગુણોનો મેળ હોવો જોઈએ. જુદાં જુદાં તત્ત્વ સ્વીકાર્ય થાય, તે આપણને માન્ય થાય તો તેટલાથી આપણે આપણું જીવનધ્યેય પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. તેથી જીવનશુદ્ધિ કે માનવતાનું ધ્યેય આપણે ગળે ઊતર્યું હોય, માન્ય થયું હોય તોયે તે સિદ્ધ કરવા માટે તે બધા સાથે ધારણાશક્તિની ઉપાસના કરવી પડે છે. સારી વાત સમજવા જેટલો આપણો બૌદ્ધિક વિકાસ થયો છે, માનવતાનાં કેટલાંક લક્ષણો પણ આપણામાં આવ્યાં છે તેથી માનવતાનું ઉચ્ચ ધ્યેય આપણને માન્ય થાય છે, તે આપણામાં રુચે છે અને પ્રિય પણ લાગે છે. આજે આપણે આટલીયે માનસિક સપાટી પર આવ્યા છીએ એ આપણું ભાગ્ય છે. આ ભાગ્યમાંથી આપણામાં આગળની દૃષ્ટિ અને તે સાથે શક્તિ પણ આવવી જોઈએ અને આ માર્ગમાં આપણે પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ. તે માટે આપણને ધારણાશક્તિની જરૂર છે. તત્ત્વજ્ઞાનની ચર્ચામાં સૂક્ષ્મ પીંજવા જેટલી આપણી જુદી કુશાલ અને સમર્થ થઈ હોય, તોયે દૃઢતા, નિઘ્રદ, નિશ્ચય, સંયમ, ધૈર્ય વગેરે ગુણોની ધારણા વગર આ માર્ગમાં આપણે આગળ જઈ શકીશું નહીં. તવવારને ધમીને ગમે તેટલી તીક્ષ્ણ અને ધારવાળી આપણે બનાવી હોય અથવા બંદૂક કે પિસ્તોલને ગમે તેટલી ધમી સાફ કરી તેમાં કારતૂઝ ભરીને સજ્જ

કરી હોય, પણ હૃદયમા ધૈર્ય અને દૃઢતા ન હોય તો વાધ સામે આવતા તે શસ્ત્રોનો આપણાથી કશો ઉપયોગ થઈ શકતો નથી લગભગ તે જ સમય બૌદ્ધિક સમજણ અને ધારણાશક્તિ ને ધૈર્ય વચ્ચે છે એમ વિચાર કરતા લાગે છે પોતામા રહેલી અશુદ્ધિ દૂર કરી શુદ્ધતા ધારણ કરવા માટે આ શક્તિની જરૂર છે તે વગર સદ્ગુણો ધારણ થઈ શકશે નહીં ધૈર્ય વગર કેવળ તિતિક્ષાથી સહિષ્ણુતા વધે તોયે તે આપણને અન્યાય, જીનમ અને છળ સહન કરાવે અને પછી આપણામા ગુવામીવૃત્તિ કે જડતા નિર્માણ કરે, એવો સભવ છે પરંતુ તિતિક્ષા સાથે જો આપણામા ધૈર્ય અને દૃઢતા પણ હોય તો આપણામા તેજસ્વિતા અને આત્મવિશ્વાસ પેદા થશે સદ્ભાવ મનમા જીઠે તોયે તેનું સદ્ગુણમા પર્યવસાન થવા માટે વચ્ચમા આ શક્તિની જરૂર છે જીવન શુદ્ધ કરવું જોઈએ, આપણો વ્યવહાર શુદ્ધ થવો જોઈએ એમ લાગે તોયે તે પ્રમાણે આચરણ કરવા માટે જોઈતી અને આપણા મનને તે દિશામા ગતિ આપનારી શક્તિ આપણામા હોવી જોઈએ તે આપણને સાધ્ય થાય તો આપણા જીવનમા પરિવર્તન થઈ આવશે દોષ અને દુર્ગુણમાથી તે આપણને સદ્ગુણ તરફ વાળશે દીનતા અને લાચારી કાઢી તે આપણામા વિનય અને નમ્રતા લાવશે અહંકારને સ્થાને આત્મવિશ્વાસ પેદા કરશે આશા અને તૃષ્ણામાથી છોડાવી તે આપણને સતોષમા રાખશે આપણી પગુતા અને જડતા દૂર કરી તે આપણને સ્ફૂર્તિવાન અને ચૈતન્યમય બનાવશે દુર્બળતામાથી તે સામર્થ્ય તરફ લઈ જશે જીવનના દરેક ક્ષેત્રમા તે આપણને મદદગાર થતી રહી આપણ જીવન પવિત્ર, ઉજ્જવળ, પ્રભાવી અને યશસ્વી કરશે તે સાધ્ય થાય તેના પર આપણી ઉન્નતિ, આપણી શુદ્ધિ અને માનવતાનો આધાર છે દરેક શ્રેયાર્થોને આ શક્તિની આરાધના કરવી પડે છે તેની મદદ વગર આજ સુધી કોઈ પણ ઉન્નત થઈ શક્યુ નથી તેથી જીવનનું મહત્ત્વ અને વિશેષતા સમજ્યા પછી આ શક્તિ પ્રાપ્ત કરવા માટે દરેકે પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ

ધારણાશક્તિનો અભ્યાસ - ૧

જીવનશુદ્ધિના પ્રયત્નમાં ધારણાશક્તિનું મહત્ત્વ કેટલું છે તે વિશે* સવિસ્તર કહેવામાં આવ્યું છે. જીવન શુદ્ધ કરવા માટે અનેક સદ્ગુણોની જરૂર છે એનું જ્ઞાન હોય અથવા ખાતરી હોય તોપણ તેટલાથી તે સદ્ગુણો પ્રાપ્ત થતા નથી તે માટે તેમનું અનુશીલન કરવું પડે છે અને તે માટે યોગ્ય અભ્યાસ કરવો પડે છે.

કુદરતના નિયમાનુસાર મનુષ્યનો જન્મ થાય છે વડીલ માણસો તેનું પાલનપોષણ કરે છે તેનું શરીર કંઈક કુદરતના નિયમથી અને કંઈક યોગ્ય અને વ્યવસ્થિત પાલનપોષણને લઈને વધતું જાય છે. શરીરની વૃદ્ધિ થવા માટે કુદરતનો ક્રમ જેમ કારણ છે તેમ માનવજાતિમાં પ્રચલિત થયેલું આરોગ્ય, ખાનપાન, પાલનપોષણ, સર્વર્થન વગેરે વિષયોનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન પણ કારણ છે તે જ્ઞાનને માનવજાતિમાંથી કાઢી નાખીએ તો માણસ ફરીને પોતાની પહેલાની અવસ્થાએ જઈ પહોંચશે એમાં શંકા નથી. મનુષ્ય સિવાયનું કોઈ પણ પ્રાણી દુનિયામાં વિલક્ષણ ફેરફાર કરી શકતું નથી. પચ્ચતોમાંની જીદી જીદી શક્તિઓનો અથવા તેમને એકત્ર કરી તેમાંથી પેદા થનારી શક્તિઓનો ઉપયોગ કરીને આપણને પોતાને સગવડ અને સુખકારક એવી દુનિયા બનાવવાનો પ્રયત્ન માણસ જ કરી શકે છે. આ પ્રયત્નોમાંથી કેટલાક તેની ઇચ્છા પ્રમાણે સિદ્ધ થાય છે, તો કેટલાક નિષ્ફળ થાય છે તોપણ તે પરથી આપણે એટલું ખાતરીપૂર્વક સમજી શકીએ છીએ કે મનુષ્ય પોતાના પ્રયત્નથી શક્તિ, બુદ્ધિ, વિદ્યા, કલા, જ્ઞાન, સહકાર, સહાનુભૂતિ વગેરેને લઈને આજની સ્થિતિએ આવેલો છે કેવળ નૈસર્ગિક ક્રમ અને અનુકૂળતા પર ન રહેતા તે પોતાની બુદ્ધિ ચલાવીને અને પુરુષાર્થ કરીને પોતાના શરીર, બુદ્ધિ અને મનને વધારે ને વધારે કાર્યક્ષમ બનાવતો આવ્યો છે આ ત્રણેયનો

• ધારણાશક્તિની આવશ્યકતા' વાળા લેખમાં

વિકાસ તેણે સાધેલો છે. કેટલાક ભાવો, સરકારો, સહુણો માણસમાં ખીજરૂપે કુદરતી જ ઊતરેલા હોય છે. તેમનો વિકાસ યોગ્ય સહવાસ, શિક્ષણ અને પરિસ્થિતિને લીધે કંઈક અંશે સહેજે થાય છે, તોપણ તેમનો વિકાસ કરવા માટે દરેક વ્યક્તિએ ખાસ પ્રયત્ન કરવો પડે છે. તે પ્રયત્ન ધારણાશક્તિના અભ્યાસ વગર થઈ શકતો નથી. તેથી જ જીવનશુદ્ધિ અને સિદ્ધિના માર્ગમાં તે ગતિનું મહત્ત્વ છે.

વિચાર કરતાં ધ્યાનમાં આવશે કે આપણા શરીરનાં રોગનાં સ્વાભાવિક જણાતાં કાર્યો ચાલવામાં આપણી ધારણાશક્તિ જ કારણ છે. શરીરના જીદા જીદા અવયવોમાં, સ્નાયુઓમાં ધારણ કરવાની શક્તિ ન હોય તો કોઈ પણ કાર્ય થઈ શકે નહીં. હાથની ક્રિયાશક્તિ, આખા શરીરનો ભાર વહેવાની અને ચાલવાની પગની શક્તિ, જઠરની પાચન-શક્તિ વગેરે બધી શક્તિઓ માટે આપણી તે જ શક્તિ કારણભૂત છે, એટલું જ નહીં પણ કોઈ પણ શક્તિ એટલે ધારણાશક્તિ એમ કહીએ તો અતિશયતા નહીં થાય. તે પૈકી કેટલીક આપણને વંશપરંપરાથી મળેલી હોવાથી તે સહજ જણાય છે. કેટલીક આપણે ક્યારેક પણ પ્રયત્નપૂર્વક પ્રાપ્ત કરેલી હોય છે અને કાળાંતરે તે આપણને સ્વાભાવિક જેવી થઈ ગઈ હોય છે. પરંતુ તે પૈકી દરેક વિશિષ્ટ શક્તિ આપણા પૂર્વજોએ કે આપણે પહેલાં પ્રયત્નપૂર્વક સિદ્ધ કરેલી હોય છે. આપણે શિક્ષિત કહેવડાવનારા માણસો હાથમાં, ખભા પર કે માથા પર વધારે ભાર સહન કરી શકતા નથી. તે તે ભાગ કે અવયવોના આપણા સ્નાયુઓમાં ભાર સહન કરવાની શક્તિ વધેલી નથી હોતી એ તેનું કારણ છે. તે શક્તિ પ્રયત્ન વગર પ્રાપ્ત થતી નથી એકાદ વજન-દાર પદાર્થ કે વસ્તુ આપણે હાથથી ઊંચકી શકીએ, તોપણ તેનો ભાર આપણે વધારે વખત સહન કરી શકતા નથી અથવા તે પદાર્થ કે વસ્તુ લઈને આપણે દૂર સુધી ચાલી શકતા નથી. આ બધી ક્રિયાઓ મારે જીદા જીદા પ્રમાણમાં વધારે ને વધારે શક્તિની જરૂર હોય છે. તે માટે જીદા જીદા સ્નાયુઓને યોગ્ય એવી તાલીમ આપવી પડે છે. સતત અભ્યાસ વગર સ્નાયુઓમાં જોઈતી શક્તિ પેદા થઈ શકતી નથી. શરીરની જેમ

બુદ્ધિનો વિષય લઈએ, તો તેમાં પણ આ જ પ્રકાર દેખાય છે. સ્મૃતિ-સ્મરણ રાખવું એ બુદ્ધિનો એક ગુણ છે. તે માટે પણ બૌદ્ધિક શક્તિની જરૂર છે. તે ગતિ કાર્ધનામાં આછી તો કાર્ધનામાં વધારે પ્રમાણમાં જણાય છે. વિષય, પદાર્થ, કાર્ય, ઘટના એ પૈકી કાર્ધનીયે સ્મૃતિ રાખવી એટલે આપણા મસ્તિષ્કમાં કાર્ધ પણ જગાએ તે વસ્તુનું પ્રતિબિંબ પકડી રાખવું. આ પકડ જેને સંધાતી નથી તેને સ્મરણ રહેતું નથી. નાના બાળકો અથવા જેમના મસ્તિષ્કનો વિકાસ થયેલો નથી એવા મોટી ઉંમરના અનાડી માણસો પણ લાંબો કાળ સ્મરણ રાખી શકતા નથી; કારણ કે પકડી રાખવાનું બળ તેમના સ્નાયુઓમાં આવેલું હોતું નથી. તેમાં ધારણ કરવાની શક્તિ વધેલી હોતી નથી. નાના બાળકને કે આવા અનાડી માણસને બે સંદેશાઓ એકદમ કહી બે જુદી જુદી જગાઓએ પહોંચાડવા માટે મોકલવામાં આવે, તો પ્રસંગે તેમને બંનેનું વિસ્મરણ થાય છે અથવા તે પહોંચાડવામાં બિચારોસૂતરો કંઈ ગોટાળો થઈ જાય છે. પરંતુ એક જ સંદેશો કહીએ તો તેટલું કાર્ય થઈ શકે છે. તે જ સંદેશો પહોંચાડવામાં વચમાં કંઈક સમય આલ્યો જાય તો તેનુંયે વિસ્મરણ થવાનો સંભવ છે. અનેક વિષયોનું સ્મરણ રાખવા માટે અથવા તે લાંબો સમય ટકાવવા માટે જોઈતી તેમના મસ્તિષ્કની શક્તિ થયેલી હોતી નથી એ તેનું કારણ છે. તેને લઈ તેમનામાં ધારણા-શક્તિ આવેલી હોતી નથી. ધારણાશક્તિ માટે પણ મસ્તિષ્કનો કંઈક પ્રમાણમાં વિકાસ થવો જોઈએ. ત્યાર પછી પણ સ્મરણ રાખવા માટે મસ્તિષ્કમાં 'કેટલીક ક્રિયાઓ' નિર્માણ કરવી પડે છે. કેટલાક ખાસ સ્નાયુઓ અને જ્ઞાનતંતુઓને ગતિ આપવી પડે છે. આવા પ્રયત્નથી જ તેમાં ધારણાશક્તિ આવતી જઈ મનુષ્યનો બૌદ્ધિક વિકાસ થાય છે. વિસ્મરણ થયેલી બાબતોનું સ્મરણ કરવાના પ્રયત્નમાં આપણે આપણા મસ્તિષ્કમાં કંઈક તીવ્રતા ઉત્પન્ન કરવી પડે છે. એકાદ વાતનું વિસ્મરણ ન થવા માટે તે જ વખતે આપણે એક પ્રકારની માનસિક દૃઢતા લાવી દૃઢતા રાખવી પડે છે. એવે પ્રસંગે આપણે પોતાના મસ્તિષ્કને કંઈ વિશિષ્ટ ગતિ આપીએ છીએ. તે તે પ્રસંગોમાંની તીવ્રતા, દૃઢતા અને ગતિ આપવાના પ્રયત્નથી આપણા મસ્તિષ્કમાં, તેના મુદ્દમ સ્નાયુઓમાં

અને જ્ઞાનતત્ત્વોમા ધારણ કરવાની શક્તિ આવે છે જીવનના જીદા જીદા એવા પ્રસંગોમા ધારણાશક્તિની વૃદ્ધિ થાય છે

આ પ્રમાણે જીવનમા ધારણાશક્તિની વૃદ્ધિ થતી હોય તોયે જીવન-શુદ્ધિનો પ્રયત્ન કરવાની દૃષ્ટિથી તે પૂરતી નથી દરેક મનુષ્યની શરીરની, તેની શક્તિની તેમ જ શુદ્ધિનીયે વૃદ્ધિ તેની વધતી જતી ઉભરના પ્રમાણમા થતી હોય, તોપણ જેને શરીર, તેની શક્તિ કે પોતાની શુદ્ધિનો કોઈ નિશ્ચિત મર્યાદા સુધી વિકાસ કરવો હોય, તો તેને કોઈ ખાસ અભ્યાસ કરવો પડે છે તે વગર તેને તેની ઇચ્છિત સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી તે જ પ્રમાણે જીવનશુદ્ધિ અને સિદ્ધિ માટે પણ માણસને કોઈ અભ્યાસ, કોઈ પ્રયત્ન કરવો જ પડે છે અપેક્ષિત અને ખાસ શક્તિની વૃદ્ધિ પ્રયત્ન વગર થતી નથી અને તે પ્રકારના દંઢ સંક્રમ વગર મનુષ્ય તે દિશામા જીવનભર પ્રયત્નશીલ રહી શકતો નથી જીવન વિષે કોઈ ઉદાત્ત હેતુ અને મોઢ ઉચ્ચ આકાંક્ષા રાખ્યા વગર પ્રયત્ન માટે જોઈતો ઉત્સાહ સતત ટકી શકતો નથી તેથી દંઢ સંક્રમ અને મહત્વાકાંક્ષા વગર જીવનશુદ્ધિ માટે જોઈતી ધારણાશક્તિ આપણે પ્રાપ્ત કરી શકીશું નહીં પોતાના દોષો, પોતાના દુર્ગુણો અને પોતાની અવનત અવસ્થા વિષે દુઃખ અને શરમ લાગ્યા સિવાય મનુષ્ય ઉન્નતિના માર્ગે આગળ જઈ શકતો નથી અપયશ અને અપકીર્તિનો ભય અને શરમ જેને લાગતા નથી તે યશ માટે કદી પણ પ્રયત્નશીલ રહી શકતો નથી આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરતા પોતાની અશુદ્ધિ અને દોષો વિષે આપણને દુઃખ લાગે તો જ જીવન શુદ્ધ કરવાના પ્રયત્ન પાછળ આપણે દંઢતાપૂર્વક લાગીશું માણસાઈને ન શોભનારી, બિલકુ ક્ષયકિત કરનારી બાબતો, આપણા દોષો અને દુર્ગુણો વિશે આપણા મનમા ધૂણા પેદા થવી જોઈએ દુર્ગુણો વિષે દુઃખ અને પોતાના સદ્ગુણો વિષે નિરહકારિતા લાગ્યા સિવાય આપણે ઉત્તર થઈ શકીશું નહીં, એનું આપણને સતત જ્ઞાન રહેવું જોઈએ દોષોના ત્યાગ અને સદ્ગુણોના પ્રયત્નપૂર્વક અનુરીચન વિષે આપણે હમેશ સાવધ અને દક્ષ રહેવું જોઈએ ત્યાગ અને અનુરીચન માટે ધારણાશક્તિની જરૂર છે આપણામા રહેલી તે શક્તિને દરરોજ કાર્યમા લગાડીને આપણે જાગ્રત રાખવી જોઈએ અને પ્રયત્ન

તેને વધારથી જોઈએ તેને અમન કેમ કરવી અને કેમ વધારી તે વિશે જીવનના બીજા અનુભવો પરથી આપણે થોડો મુદ્દમ અને જોડા વિચાર કરતા મીઝવું જોઈએ.

આપણા હાથની વસ્તુ કાંઈ જાળવદરનીથી લઈ લે તો તે હાથમાંથી ન જાય, તે માટે તે પ્રસંગે આપણા શરીર, બુદ્ધિ વગેરેની બધી શક્તિઓનો પ્રવાહ વસ્તુને પકડેલા સ્નાયુઓમાં જેમ આપણે લાડીએ છીએ, જમતા પ્રસંગે ભાગી જતા બધી શક્તિ અને ગતિ જે પ્રમાણે પગમાં લાડીએ છીએ, કાણુ પ્રશ્નો ઊડતી વખતે આપણે પોતાની જ્ઞાનશક્તિનો પ્રવાહ જેમ મસ્તિષ્કના જ્ઞાનતત્ત્વમાં લાડીએ છીએ, તે પ્રમાણે આપણા મનનું દૈર્ઘ્ય કાઢી નાખવા માટે અને તેમાં શક્તિ લાવવા માટે આપણે અત્યુષ્ણ થઈ પોતાનું અવયોકન કરવું જોઈએ. અને પોતાની બધી શક્તિઓના પ્રવાહને નિગ્રહ દ્વારા યોગ્ય સ્થાનમાં લાવવાનું — રૂઢિ કરવાનું આપણે સાધવું જોઈએ. આપણામાં કયા પ્રકારના દોષો છે, કયા પ્રકારનું માનસિક દૈર્ઘ્ય છે, કઈ અશુદ્ધિ છે, કયા દુર્ગુણો કેટલા પ્રમાણમાં ભરેલા છે તે શોધી કાઢવું જોઈએ કુસંગ્રહો, ખોટી ટેવો કઈ છે અને તેમાં ફરક શો છે તે શોધવું જોઈએ. દોષોમા વ્યક્તિગત કયા, સસર્ગ અને સોબતને લીધે, પરિસ્થિતિને લીધે અને કાણુ પ્રસંગો, આવેશ ને આવેશને લીધે થતા કયા, તે પણ જાણવું જોઈએ. અવિવેક, અસાવધના, જડતા ને બેપરવાઈને લીધે થતા કયા, તે જોળખવું જોઈએ. રૂઢિને લીધે, લોકવાન, સંક્રાંત, ભય, લાલચ વગેરેને લીધે કયા દોષો થાય છે, તે પણ આપણે સમજવું જોઈએ. આજ સુધીના તે વિષેના અજ્ઞાનનું કારણ શોધવું જોઈએ. કયા દોષો વિશે આપણને દુઃખ ન લાગતાં જોવાનું અભિમાન અને ગૌરવ જણાય છે, કોને વિશે દુઃખ લાગે છે, કોને વિશે સરમ લાગે છે, કોને વિશે પશ્ચાત્તાપ જણાય છે વગેરે બધું ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ તે પરથી તેમની તીવ્રતા કે મદતા, સૌમ્યતા, ઉમ્મતા કે દદતા સમજશે. પોતાના મનની સ્થિતિનું પૂર્ણ જ્ઞાન થવા માટે માણસે પોતાના મનની સારી બાજુ પણ જોળખવી જોઈએ. પોતાના કુસંગ્રહો, સારી ટેવો અને સુસ્વભાવની પણ માહિતી આપણને

હોવી જોઈએ. પોતાના સ્વભાવ તરીકે બનેલા સદ્ગુણ કયા તે આપણા ધ્યાનમાં આવે તો તેના આધારે આપણે ઉન્નત યર્ધ શકીશું આ પ્રમાણે પોતાના મનનું નિરીક્ષણ, પરીક્ષણ અને પૃથક્કરણ કરતા આપણા કયા માનસિક દોષ માટે આપણી, શારીરિક અને બૌદ્ધિક અપાત્રતા કેટલે અંશે કારણભૂત છે તે પણ આપણા લક્ષમાં આવશે. આ રીતે 'સર્વ બાળુથી પોતે' પોતાને તપાસ્યા પછી પોતાની ખરી ત્રિતિ આપણા ધ્યાનમાં આવશે અને તે પ્રમાણે આપણે આગળ પર પ્રયત્નશીલ રહીશું.

આપણા માનસિક દોષો માટે શારીરિક અથવા બૌદ્ધિક અપાત્રતા કારણ હોય તો તે દૂર કરવાનો આપણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ કાંઈ પણ સદ્ગુણ બીજા સદ્ગુણ વગર રહી શકતો નથી તે જ પ્રમાણે કાંઈ દોષ બીજા દોષની મદદ વગર નભતો નથી, તેથી કયો દોષ કયા દોષ પર અવલબે છે તે આપણને ઓળખતાં આવડતું જોઈએ આપણામાં નિર્ભયતા ન હોઈ ઘણા પીકણપણ હોય તો તેનું કારણ, શારીરિક, બૌદ્ધિક અથવા આર્થિક દુર્બળતા છે કે બીજું કાંઈ છે તેનું આપણને જ્ઞાન હોવું જોઈએ. સત્યનિષ્ઠ અને પ્રામાણિકતાનો આપણામાં અભાવ હોય, તો તેનાં કારણો આપણે જાણવાં જોઈએ કયા કારણને લીધે આપણું મન પ્રસંગ આવતાં વિચલિત થાય છે તે આપણે ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ અને તે કારણનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. કારણ ન 'સમજતા ગમે' તેવો ઉપાય કે પ્રયત્ન કરતા રહેવાથી તે પ્રયત્નમાં સિદ્ધિ મળશે નહીં. તેથી દોષ અને તેના કારણો આપણે સમજવા જોઈએ કાંઈ એક સદ્ગુણ આપણો સ્વભાવ બન્યો હોય તો તેના આધારે આપણી ઉન્નતિ જલદી થઈ શકે છે આપણામાં કરુણા ઉત્પન્ન થાય તોપણ ત્યાગ, સિવાય કરુણાનું કાર્ય થઈ શકતું નથી ત્યાગની તૈયારી ન હોય તો ધારણાથી તે શક્તિ નિર્માણ કરવી જોઈએ. પણ તે જ કરુણા આપણો સ્વભાવ બન્યો હોય તો ધારણા-શક્તિની જરૂર ન લાગતા આપણા તરફથી સહેજે કરુણાનું કાર્ય થઈ શકશે.

આપણા માનસિક દૌર્બલ્યને લીધે આપણી ઉન્નતિ અટકી ગઈ હોય, તો એવે વખતે દૌર્બલ્ય અને તેના કારણભૂત બીજા દોષો પર

ઉપાય કર્યા વગર આપણે આગળ જઈ શકીશું નહીં તે વખતે પોતાના જીવનવિષયક ઉચ્ચ હેતુનું અને મહત્વાકાંક્ષાનું સ્મરણ કરીને આપણે પોતે જાગૃત રહેવું જોઈએ. આપણો જન્મ જીવન વિષેના ઉચ્ચ અને પવિત્ર હેતુ માટે છે એવું જ્ઞાન આપણે સતત રાખવું જોઈએ. જીવન વિષયક સત્ અને મહાન સંકલ્પને ફરી ફરીને જાગૃત કરવો જોઈએ. આપણા માર્ગની ભયપ્રદ કટપનાઓને દૂર કરવી જોઈએ. દૌર્ભાગ અને દોષોનો ત્યાગ કરતા કાંઈ સહન કરવું પડે તો તે સહન કરવું જોઈએ. એ વિચારથી નિશ્ચયને દૃઢપણે પકડી રાખનારી એક અચલ અને કોઈ પણ ભયને ન ગળુકારનારી વૃત્તિ નિર્માણ કરવી જોઈએ. ત્યાગ માટે સયમ સાધવો જોઈએ એવા સયમની તૈયારી કરવી જોઈએ. સયમ એટલે ટેવને લીધે ઇચ્છાનુસાર દોડતી વૃત્તિઓને રોકવી તે એ વખતે ત્યાગ, મનની દૃઢતા, વૃત્તિઓને ખેંચી પોતાને સ્થાને રાખવી—આ બધા માટે ધારણાશક્તિની જરૂર છે અને તે શક્તિ એવે જ પ્રસંગે નિર્માણ કરતા આવડવી જોઈએ. આ બધી બાબતો સાધતી વખતે મનને કંટો ઝિત્તને કહો નિશ્ચય અને નિઃશંકથી કંઈ બનાવવું જોઈએ. ઇન્કેક્શન લેતી વખતે અથવા શરીરના વેદનાવાળા ભાગ પર શસ્ત્રપ્રયોગ કરાવતી વખતે દુઃખ અને વેદના પોતાને સહન કરવી પડશે એવા પ્રકારનો મનનો નિશ્ચય કરીને અનુબધ પોતાનું મન તૈયાર કરે છે, તેને કંઈ બનાવે છે, વેદના સહન કરવાની હોય એવા ભાગમા, અવયવમા, સ્નાયુમા કડકાઈ લાવે છે, પ્રસંગે તેનો સંકોચ કરે છે અને શરીરની શક્તિનો પ્રવાહ તે સ્થાને કેન્દ્રિત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, અથવા શારીરિક બળનો પ્રયોગ કરી બતાવનાર, હાથ પરથી મોટર ચલાવનાર તે તે પ્રસંગે તે તે ભાગોને જે પ્રમાણે દૃઢ બનાવે છે, બધી શક્તિઓના પ્રવાહને તે ખાસ સ્થાને લાવીને ત્યા જ કેન્દ્રિત કરે છે, તે પ્રમાણે દોષનો ત્યાગ કરવા માટે અને સદૃશ જાગૃત કરવા માટે જે જ્ઞાનતત્ત્વને તાણુ આપવાની હોય છે તે જગ્યાએ આપણી શક્તિનો પ્રવાહ કેન્દ્રિત કરવાનું આપણે સાધવું જોઈએ. આપણા મસ્તિષ્કમા બધા જ્ઞાનતત્ત્વોનો મૂળ સમ્બંધ છે બધા સૂત્રો તે જ ઠેકાણે છે તે જગ્યાએ બધી શક્તિઓ જાગૃત કરવાનું, નિર્માણ કરવાનું આપણને સધાય તો ગમે તે દોષ પર, વિકાર

પર આપણે જ્ય મેળવી ગયાએ તે જગાની દુર્બળતાનો નાશ કરવા માટે શક્તિની જરૂર છે તે શક્તિ આપણે સકંપપૂર્વક ધારણ કરેની ધારણાથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે ફરી ફરીને ધારણા ધરીને, અભ્યાસ કરીને આપણે પોતાની ધારણાશક્તિ વધારવી જોઈએ આ શક્તિની મદદથી દોષોનો ત્યાગ કરવાની અને સદ્ગુણોનું અનુભવીન કરવાની શક્તિ આપણને કાયમની પ્રાપ્ત થશે આપણી શક્તિનો આપણે ભોગવિવાસ અને નિરર્થક કાર્યમાં ખર્ચ ન કરતા તેનો સચ્છ કરીને આવશ્યકતા પ્રમાણે તેને એકત્ર કરીને યોગ્ય સ્થાને ઠેરવવાનો અભ્યાસ કરીએ, તો બુદ્ધિને સ્વીકાર્ય થતી સારી બાબતો આપણે આચરણમાં લાવી શકીએ ધારણાશક્તિ વધ્યાથી આપણામાં માનસિક દૌર્બલ્ય રહેશે નહીં ત્યાગ, સયમ, ધૈર્ય, ઉદારતા વગેરે કોઈ પણ સદ્ગુણ ધારણ કરીને, તેનું અનુશીલન કરીને તેને વધારવાનું આપણે સાધી ગયાશું આવા પ્રકારની શક્તિ પ્રાપ્ત કરવા માટે માણસે દરરોજ કંઈક માનસિક અભ્યાસ કરવો જોઈએ તે અભ્યાસ દ્વારા ચિત્તની એકાગ્રતા, સ્થિરતા અને દૃઢતા આપણે સાધવી જોઈએ આ રીતે કરેનો થોડો પણ અભ્યાસ આપણને જીવનભર ઉપયોગી થશે તેના ઉપયોગ કરવામાં જ અભ્યાસની પ્રગતિ છે વિવેક અને સાવધતા દ્વારા જે પોતાની ચિત્તવૃત્તિઓની બાબતમાં દક્ષ રહે છે અને પોતાની ઉન્નતિ ને કત્યાણુ સાધવા માટે પોતાની શક્તિઓનો ઉપયોગ કરવામાં જે હમેશ તત્પર રહે છે, તે જ ધારણાશક્તિની મદદથી જીવનશુદ્ધિ સાધીને પોતાનું સાર્થક કરી લેશે જીવનશુદ્ધિ માટે આહારશુદ્ધિ, સન્સગ, સદ્વ્યવસાય, સદ્વાચન અને સત્કર્મની જેમ જરૂર છે, તેમ ધારણાશક્તિની પણ જરૂર છે, કારણ કે આ બધા માધનો દ્વારા જે ઈર્ષ આપણી બુદ્ધિને સમગ્રાય છે, સ્વીકાર્ય થાય છે, તે આચરણમાં લાવવા માટે જોઈતી શક્તિની પણ આપણને અત્યંત જરૂર છે શક્તિ નિર્માણ કરની અને તેનો પ્રવાહ પ્રસંગે આપણા અપેક્ષિત કાર્ય માટે લગાવવો એ જે બાબતો આપણે સાધવી જોઈએ આ માર્ગમાંની બીજી જે બાબતો પણ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ આ માર્ગમાં કોઈને જવદી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે તો કોઈને ઘણો અભ્યાસ કર્યા પછી થોડો યશ મળે છે તેનો સખધ આત્મવિશ્વાસ અને ગુણનિગ આ જે સદ્ગુણો સાથે

વિશેષે કરીને છે. આ ગુણો જ્ઞેમનામાં છે તેમની આ માર્ગમાં જલદી પ્રગતિ થાય છે. અમુક બાબત ગમે તેટલી કઠણ હોય તોયે તે મને પ્રયત્નથી સાધ્ય થવી જ જોઈએ અને તે થશે જ એવો આત્મવિશ્વાસ જ્ઞેમનામાં હોય છે, તે જ પ્રમાણે પરમાત્મા, પોતાનો શુભ સંકલ્પ કે વિશ્વમાતો ન્યાય અને નિયામક અટલ વ્યાપકધર્મ — એ પૈકી કોઈનાયે પર દૃઢ શ્રદ્ધા અથવા જીવનશુદ્ધિના પ્રયત્નમાં જે સહન કરવું પડશે તે સહન કરવામાં પોતાનું અને માનવજાતિનું કલ્યાણ છે એવા પ્રકારની નિશ્ચ જ્ઞેમનામાં હોય છે, તેઓ આ માર્ગમાં અભ્યાસની મદદથી જલદી યશસ્વી થાય છે. આત્મવિશ્વાસ અને સત્-તત્ત્વ પરની નિશ્ચાની મદદથી ધારણા-શક્તિના અભ્યાસમાં ઝપાટાથી પ્રગતિ થાય છે. આ બધી બાબતો બાણીને આપણે અભ્યાસ કરવો જોઈએ. શરીર, બુદ્ધિ અને મનના વિકાસ માટે અભ્યાસનું મહત્ત્વ ધણું છે. અભ્યાસથી કસરતબાજ તાર પર ચાલી શકે છે, અભ્યાસથી જ કોઈ અષ્ટાવધાની તો કોઈ શતાવધાની થાય છે અને અભ્યાસથી જ કોઈ યોગસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે. અભ્યાસ વિષે સંત તુકારામે કહ્યું છે :

સાધૂની વચનાગ જ્ઞાતી તોળાતોળા ।

આણિકાતેં ઢોળા ન પાહવે ॥ ૧ ॥

સાધૂની મુજગ ઘરિતીલ હાતી ।

આણિકેં કાપતી દેહોનિપા ॥ ૨ ॥

અસાધ્ય તે સાધ્ય કરિતા સાયાસ ।

કારણ અભ્યાસ તુકા મ્હણે ॥ ૩ ॥

[ધારે ધારે અભ્યાસ કર્યાથી કેટલાક સોકો એક એક તોણો વછનાગ (ઝેરી વનસ્પતિ) પચાવે છે. બીજાઓથી તે જોવાનું થાય નથી; કારણ કે વછનાગ થોડું થોડું ખવાય તો મૃત્યુ થાય છે. તે જ પ્રમાણે કેટલાક અભ્યાસથી જીવતા સાધને પડે છે. બીજાઓ તેને જોઈને ધરધર-કાપે છે. તુકારામ મહારાજ કહે છે કે અસાધ્ય વસ્તુઓ સતત પ્રયત્નથી સાધી શકાય છે. તેને માટે અભ્યાસ એ જ કારણ છે.]

ધારણાશક્તિનો અભ્યાસ-૨

ધારણાશક્તિના અભ્યાસ વિષે ૧૮ મા લેખમાં કેટલુંક વિવેચન કર્યું છે તે પરથી વાચકોના લક્ષમાં આવ્યું હશે કે, તે શક્તિ વધારવી હોય તો તે દિશામાં ધિક્ક અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે સૌથી પ્રથમ ઉન્નત થવાની મહત્વાકાંક્ષા આપણામાં હોય તો જ આપણે અભ્યાસની પાછળ લાગી શકીએ ત્યાર પછી મહત્વાકાંક્ષાના પ્રમાણમાં આપણે નિશ્ચયપૂર્વક સતત પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ ઉન્નતિની ધ્વજ કંપના હોય તેટલાથી આ માર્ગમાં ન ચાલે તે કંપનામાંથી ઉન્નતિની ઇચ્છા નિર્માણ થઈ તેનું મહત્વાકાંક્ષામાં રૂપાંતર થાય એટલી તે પ્રયત્ન હોવી જોઈએ આવી પ્રયત્ન ઇચ્છા આપણામાં સહેજે નિશ્ચય પેદા કરે છે નિશ્ચય આપણને સતત પ્રયત્ન કરવાની ફરજ પાડે છે પ્રયત્નથી આપણા માર્ગમાં યશ મળવા લાગે છે યશને લીધે આપણા નિશ્ચયમાં દૃઢતા આવતી જઈ આપણામાં આત્મવિશ્વાસ વધવા માડે છે આ બધા પ્રમરોમાં મનની એક પ્રકારની દૃઢતાની આપણને જરૂર હોય છે તે દૃઢતા ધારણાશક્તિના રૂપે પછી આપણામાં કાયમની રહે છે આ પ્રકારના ક્રમમાં નિશ્ચયનું ઘણું મહત્ત્વ છે કોઈ પણ મહત્ત્વના વિચાર, સમ્પ્રદાય ઇચ્છા અને ક્રિયાને આગ્રહથી વળગી રહેવાની વૃત્તિ એ જ નિશ્ચયનું સ્વરૂપ છે તે નિશ્ચયને પકડી રાખવાની શક્તિ તે જ ધારણાશક્તિ વૃત્તિ કે વિચારને આગ્રહથી વળગી રહેવા માટે પણ કઈ મનોબળની જરૂર હોય છે તે મનોબળના, નિઃસંશયશક્તિના આધારે નિશ્ચય પાર પાડતા પાડતા આપણી ધારણા શક્તિ વધતી જાય છે દરેક મનુષ્યમાં આવી નિઃસંશયશક્તિ ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં હોય છે જ તેને વધારવા માટે સાધારણ કંઈ નિયમોન પાલન કરવાનો આગ્રહ રાખી તેવી ટેવ પાડવી જોઈએ ઉદાહરણાર્થ, આપણે રોજ મોડા ઊઠતા હોઈએ તો જલદી ઊઠવાનો નિયમ લેવો જોઈએ આપણા ખાવાપીવામાં, યોગવામાં કે વર્તવામાં અતિશયતા, અવ્યવસ્થિતતા અને અનિયમિતતા હોય તો તે દોષો સુધારવા માટે

યોગ્ય નિયમો આપણે પોતે લેવા જોઈએ વ્યાયામ કરવાની તેમ જ
 પરિશ્રમ કરવાની બાબતમાં આપણે વિવેકપૂર્વક વર્તવું જોઈએ આ
 પ્રમાણે જીવનની દરેક બાબતમાં નિયમ અને શિસ્તબદ્ધ થવા માટે
 એક કરતા એક વધારે કંઠણ નિયમોથી આપણામાં જાગૃતિ અને
 બળ લાવવાનો આપણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ જીવનના આવશ્યક
 ક્ષેત્રનું દરેક કાર્ય આપણા તરફથી નિર્દોષ, વ્યવસ્થિત અને અનુકરણીય
 થવું જોઈએ એવો આપણો પોતાની બાબતમાં આગ્રહ હોવો
 જોઈએ ત આગ્રહનું અને તેવા વર્તનનું પરિણામ આપણી પહેલી
 દોષયુક્ત ટેવો અને ખોટા સરકારો પર થતું રહી આપણા મનની
 ગમ્મિત ધીરે ધીરે વધતી જશે જીવન વિષેના વિચારોને અને જીવનને
 સારું વલણ લગાડવા માટે પહેલી પડી ગયેલી ખરાબ વૃત્તિઓ સાથે,
 આપણા જ દોષો સાથે આપણે ઝઘડવું પડશે પરંતુ નિયમપાલનને
 લીધે ધીરે ધીરે વધતા જતા આપણા મનોમજ અને આપણી નિઘ્રહ
 શક્તિને લીધે આપણે પોતાના પ્રયત્નમાં યશસ્વી થઈશું નિયમપાલન
 આપણને પહેલાં તો કંઈક કંઈક લાગવાનું જ તે કંઈકતાના પ્રસંગે જ
 આપણે પોતાનું માનસિક બળ મેળું કરવું પડશે આવા દરેક પ્રસંગે
 નિઘ્રહ અને નિશ્ચયથી મનને જાગ્રત કરીને તેમાં ચેતના લાવવી પડશે
 આ પ્રયત્નમાં આપણી ધારણાશક્તિની વૃદ્ધિ થતી રહેશે આવી જાતના
 સતત પ્રયત્નથી આપણામાં વધતી જતી શક્તિ આપણી કાયમની શક્તિ
 થશે માનસિક શક્તિ જાગ્રત કરવાના વખતોવખત કરવા પડતા પ્રયત્નમાં
 તે બગની વૃદ્ધિ થતી રહી તે આપણું સ્વાભાવિક બળ થશે ત્યાર પછી
 આગળના દરેક પ્રસંગે આપણને આગ્રહ કે ખાસ નિઘ્રહ કરવાને બળ
 જાગ્રત કરવું નહીં પડે કાયમની ધારણાશક્તિ પ્રાપ્ત થયા પછી નિયમ
 પાલનમાં તેમ જ શિસ્તપાલનમાં કંઈકતા નહીં જણાય નિશ્ચયપૂર્વક
 નિયમપાલન કરતા રહેવાથી એક બાબતથી પહેલાની ખોટી ટેવો અને
 ખોટા સરકારોનો આપણા પરનો કાબૂ ઓછો થતો જાય છે અને ખીજી
 બાબતથી નિઘ્રહ અને નિશ્ચયને લીધે વધેલી શક્તિથી નિયમપાલનની
 કંઈકતા નાશ પામતી જાય છે એમ થતા થતા નિયમ કે શિસ્તપાલન
 આપણું સહજ જીવન થઈ જાય છે

આ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર એક કરતાં એક વધારે કઠણુ નિયમ-પાલનનો અભ્યાસ જે આપણે રાખીએ, તો આપણી ધારણાશક્તિ તે પ્રમાણમાં વધતી જશે આ અભ્યાસમાં આપણી મન મિથિતિ અને આપણામાં ઊઠતી વૃત્તિઓ તરફ સર્વેવ લક્ષ આપતા રહી આપણે તેમને ત્યાસતા રહેવું જોઈએ નિયમપાલનથી આપણામાં શાંતિ અને પ્રસન્નતા વધતાં જવાનો જેમ જેમ આપણને અનુભવ થશે, તેમ તેમ આપણામાં ધારણાશક્તિ વધે છે એમ આપણે ખાતરીથી સમજવું. પરંતુ તેટલાથી આપણે પોતાને કૃતાર્થ ન માનતા, પોતે સતુષ્ટ ન રહેતા વધારે ને વધારે કઠણુ નિયમો લઈ વધેલી ધારણાશક્તિથી તે પાર પાડવા માટે આપણે પહેલાંની જેમ પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ તેની તે જ શારીરિક ક્રિયાઓ વ્યાયામના નિમિત્તે કરતા રહી જેમ આપણે પોતાની શારીરિક શક્તિ વધારીએ છીએ તેમ પ્રસંગોપાત્ત આપણા સૂક્ષ્મ જ્ઞાનતત્ત્વોનો કદી સંકોચ કરીને તો કદી તેમને શિથિલ કરીને, તો કદી તેમાં ચેતના લાવીને તેમાંની શક્તિ આપણે વધારવી પડે છે. નિશ્ચયમાં હતા લાવીને તે પાર પાડવા માટે વખતોવખત કરવી પડતી માનસિક ક્રિયાઓને લીધે અને આ પ્રયત્નમાં સૂક્ષ્મ જ્ઞાનતત્ત્વો પર ફરી ફરી થતા સરકારો અને પરિણામોને લીધે કાયમની માનસિક શક્તિ પેદા થાય છે શુભ નિશ્ચય માટે વખતોવખત કરવી પડતી તેની તે જ માનસિક ક્રિયાઓને લીધે આપણા સૂક્ષ્મ જ્ઞાનતત્ત્વો પર કાયમનું પરિણામ થાય છે તેમની શક્તિ વધે છે. આ રીતે નિશ્ચયને લીધે અને તે પાર પાડવાના આપણા સતત પ્રયત્નને લીધે આપણે પોતાની ધારણાશક્તિ વધારી શકીએ છીએ.

આપણને ધૈર્ય અને સહનશક્તિની જરૂર હોય એવે સમયે આપણે સાવધપણે મનને આવરી શકીએ અને આપણી શક્તિને જન્યત કરી બધી શક્તિઓનો પ્રવાહ મનમાં લાવીએ તો આપણે ધૈર્ય ધારણુ કરી શકીએ. આપણે પોતાને તે સમયે બોધ આપીએ, ધૈર્યના ચાર શબ્દો આપણે જ પોતામાં ઉચ્ચારી હૃદયમાં ધૈર્યનો ઉગવ કરીએ તો આપણુ નાશ પામતું ધૈર્ય ફરીને આપણામાં મચ્છશે સમર્થ રામદાસ સ્વામીએ આવી રીતે મનને સાવધ કરવા અને દૃઢ રાખવા માટે પોતાના જ મનને પોતે બોધ કર્યો છે. તે 'મનાવે દલોવ'ના નામે પ્રસિદ્ધ છે.

અભ્યાસી માણુમે તે જરૂર વાચ્યુ તેઓ પોતાના જ મનને બોધ આપે છે 'હે મન! સસારના ભયથી નામર્દની જેમ મીશ મા, ધૈર્ય ધારણ કર ભયને હટાની દૂર કર, ઈશ્વર પર નિશ્ચ રાખીને હિમત રાખીશ તો 'કાળ' તારા પર કોપશે તોયે તે તારુ કશુ જ અનિષ્ટ કરી શકશે નહીં નિંદા કર્મ કદી કરીશ મા, સકર્મનું આચરણુ કરતુ રહે, સદાચાર છોડીશ મા, ચદનની જેમ બીજાઓ માટે ઘસાણુ રહે' આ રીતે અનેક પ્રકારે તેમણે મનને ઉપદેશ આપી તેની શક્તિ વધારવાનો માર્ગ કહ્યો છે આ પરથી આપણા ધ્યાનમા આવશે કે આપણે જ પોતાના મનને ઉપદેશ આપીએ, સમજાવીએ, સલાણીએ અને તેને અભ્યાસના માર્ગે લગાડીએ તો આપણને અજ્ઞાત એની આપણા જ મનની શક્તિઓ ન્યત્રત યર્ષ શકે છે, તે વધી શકે છે અને તેને લઈને આપણે સન્માર્ગમા વિજયી યર્ષ શખીએ છીએ

જેનુ ચિંતન કરીએ તેમા જ ચિત્ત તદ્દાકાર થાય છે ચિત્તનો આવો ધર્મ જ છે ચિત્તમા જે વેગ નિર્માણુ કરીએ તેનાથી ચિત્ત ભરાઈ જાય છે કામ, ક્રોધ અને લોભના પ્રસંગે ચિત્ત તદ્દપ એટલે વિકારમય યર્ષ જાય કે દુષ્કર્મ અને તેના કારણોનુ જેમ જેમ ચિંતન કરીએ તેમ તેમ મન દુષ્કર્મ ભરાઈ જાય છે ગોકમત માણુસ શોકના પ્રસંગનુ અને તેના કારણોનુ જેમ જેમ વર્ણુન કરે છે, તેમ તેમ તે વધારે ને વધારે વ્યાધુળ થાય કે સત તુકારામ મહારાજ કહે છે 'શર્ક શાવ વાને । હિમતીચે ધોર ગાડે ॥' દુષ્કર્મ અને ગોક કરના ગદ્ગદાથી દુષ્કર્મ અને ગોક વચ્ચે રહી ચિત્ત ગોકમત થાય કે અને જે હિમત ગમે કે તેનામા ધૈર્ય સચરે કે જે ગમ ચિત્તમા નિર્માણુ કરીએ તેડપ ચિત્તગતિ થાય છે ન્દુનુ, વીગ, શોક વગેરે અનેક એ પૈજા માર્ગ પ । રમમા માણુસ ચિંતનથી તન્મય યર્ષ નકે છે ચિત્તના આ ધર્મને ઝોળખીને આપણામા મનોમગ આવવા માટે, ધૈર્ય આવવા માટે આપણે તે નિશામા પ્રવલ્નનીય રહેવુ જોઈએ 'જે પોતે હિમત ગમે છે તેને ખુદ મન કર કે' એમ અર્થનુ એક મસ્તિષક સતનુ વચન છે તેનોયે આશય આ જ છે આ અર્થ પછી મનોમગ વધારવા માટે પવિત્ર સક્રમ્પ, ઉચ્ચ ઉદ્દેશ, નિમય, નિયમપાલન, અને પ્રમને તે

માટે પોતાની બધી શક્તિઓનું કેન્દ્રીકરણ વગેરેનો આપણે ઉપયોગ કરવો જોઈએ

બુદ્ધિને સ્વીકાર્ય એવી સારી વસ્તુઓનું આચરણ કરવા માટે આપણને મનની જુદી જુદી શક્તિઓની જરૂર હોવાથી તેમને જાગ્રત કરવાનું અને પ્રસંગાનુસાર તેમનો ઉપયોગ કરવાનું આપણે સાધવું જોઈએ વિવેકથી આપણુ ધ્યેય નક્કી કર્યા પછી તે ધ્યેયની વિરુદ્ધ કે તેને બાધક એવી બધી બાબતોમાથી, વિધ્યોમાથી અને પ્રકારોમાથી પોતાના મનને હટાવતા કે આવરતા આપણને આવડતું જોઈએ વૃત્તિને કે ક્રિયાને રૂપે ચાલતા પ્રવાહને આવરવા માટે મનોબળની જરૂર છે તે જ પ્રસંગે આપણી સમગ્ર શક્તિ આપણે તે કામમા લગાડવી જોઈએ કામ ક્રોધના વેગોને આવરવા, આશાન્તૃષ્ણાના વમળોમાથી બહાર નીકળવું, ક્રોધ આવે ત્યારે ક્ષમાવૃત્તિ ધારણ કરવી, અયોગ્ય માર્ગે સ્વાર્થ સિદ્ધ થવાના પ્રસંગે મોહમા ન સપડાતા તે વખતે નિર્ભેલ અને નિરુદ્ધ રહેવું, એ પૈમી કોઈ પણ પ્રકારમા ઉત્કટ મનોબળની જરૂર છે તે સમયે મનને આવરવા માટે આપણી શક્તિનો ઉપયોગ કરતા આપણને આવડતું જોઈએ ઘોડાની ગાડી ચનાવતી વખતે તેને અડચણુવાળી જગામાથી, વિકટ સ્થાનમાથી લઈ જવાના પ્રસંગે, ઘણી સલાળીને તેને લઈ જવી પડે છે ઘોડાના વેગને આવરીને સાવધપણે બધી રીતે ખમરદારી રાખીને ઇચ્છિત સ્થાને તે ગાડીને લઈ જવી પડે છે સારો રસ્તો હોય તો ક્યારેક ઘોડાઓને ઉત્સાહ આપી ગાડીને ગતિ અને વેગ આપવો પડે છે પ્રસંગાનુસાર ઘોડાઓને આવરવા કે તેમને વેગ આપવો-આ કાર્યો વિવેકથી, સાવધપણે અને કુશળતાથી કરવા પડે છે

આપણા જીવનની ગાડીનો પણ આવો જ પ્રકાર છે જીવનમા ત્યાગની જરૂર હોય છે ત્યારે આપણી વૃત્તિઓને આવરવાનું આપણે સાધવું જોઈએ વૃત્તિઓને આવરવી એટલે તેમનો સયમ કરવો સયમથી ત્યાગની શક્તિ આપણામા આવે છે સયમ અને ત્યાગ સાધ્ય કરવા માટે એક કરતા એક કંઈ નિયમો આપણે લેવા પડે છે સયમ અને ત્યાગને લઈને જે પ્રમાણમા આપણામા શાંતિ અને પ્રસન્નતા આવે

તે પ્રમાણુમા સયમ અને ત્યાગ આપણને ગમ્યા અને સધાયા એમ સમજવું તે તેમ સધાયા પછી આપણા રોગના આચરણુમા સહેજે આવવા માડશે આ રીતે તે આપણે સ્વભાવ બની જશે તે તેવો સ્વભાવ બની જાય એ જ આ બાબતની સિદ્ધિ છે

ત્યાગ સયમ વગેરેના પ્રયત્નમા આપણી અયોગ્ય વૃત્તિઓનો સંકોચ કરતા કરતા તેમને દાણ કરતા જવું અને છેવટે આપણા ચિત્તમા કદી તેમનું દર્શન પણ ન થાય એ અવસ્થા સાધવા માટે મનની એક પ્રમારની શક્તિની જરૂર લાગે છે તે પ્રયત્નમા ચિત્તની અશુદ્ધિ નાશ પામે છે, પરંતુ તેમવાથી જીવનસિદ્ધિ થતી નથી જીવનસિદ્ધિ માટે ચિત્તની શુદ્ધિ સાથે સદ્ગુણોનો ઉત્કર્ષ સાધવો પડે છે જીવનસિદ્ધિ માટે — માનવતા માટે આ બંને સિદ્ધિઓની જરૂર છે ચિત્તની શુદ્ધિ માટે જોઈતું મનોબળ પ્રાપ્ત કરવા માટે અશુદ્ધ ચિત્તવૃત્તિઓને આવરવાનો અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે તે અભ્યાસથી તે પ્રકારનું મનોબળ પ્રાપ્ત થઈ ત્યાગ અને સયમ સાધ્ય થઈ શકે છે સદ્ગુણોના ઉત્કર્ષ માટે મનની જીદી શક્તિની જરૂર હોય છે પાછળ કહ્યું જ છે કે કહ્યું જગાએથી, દાળવાળી જમીન પરથી ગાડી ચનાવતા યોડાને સભાળીને ચલાવવા પડે છે તે વેળાએ ઘોડાઓની લગામ તગ રાખવી પડે છે પરંતુ ઘોડાઓને તેમની પૂર્ણ ગતિથી ચલાવવાના હોય ત્યારે લગામ બીલી રાખીને તેમને ઉત્સાહ આવે એમ કરવું પડે છે સયમ સાધ્ય કરતા, ચિત્તની શુદ્ધિ સાધ્ય કરતા મનને આવરવા અને સભાળવા તરફ આપણે પોતાની શક્તિ લગાડી પડે છે અને સદ્ગુણોનો વિકાસ કરતી વખતે સદ્વૃત્તિઓને મોકળા રાખવી પડે છે કરુણા, વાતસલ્ય, પ્રેમ, ઉદારતા વગેરે સદ્ભાવનાઓના વિકાસથી જ સદ્ગુણો પ્રાપ્ત થઈ શકે છે તે સમયે સદ્ભાવ અને સદ્ગુણોને પ્રતિબંધ કરનારા મોહ અને સંકુચિતતાના બંધનો તોડવા પડે છે, અને સદ્ભાવ અને સદ્ગુણો માટે રસ્તો ખુલ્લો કરવો પડે છે સયમના વખતે આપણી અયોગ્ય વૃત્તિઓને રોકીને આપણી મન શક્તિ ઓનો ઉપયોગ એક રીતે કરવો પડે છે અને સદ્ગુણોના વિમલ માટે સદ્ભાવનાઓનો ઉઘાવ કરીને ઉત્સાહથી તેમને ગતિ અને વેગ આપવા પડે છે, તેથી તે માટે જીવી રીતે શક્તિનો ઉપયોગ કરવો પડે

છે નિષિદ્ધ વૃત્તિઓનો વેગ રોકીને તેમનો અભાવ કરવામા કેન્દ્રાક જ્ઞાનતત્ત્વોને ક્યારેક ખેંચ પડે છે તો ક્યારેક તેમનો સક્રોચ કરવો પડે છે, તો કદી કેટલાકને દબ કરતા કરતા તેમને જડ પણ બનાવવા પડે છે અને સદ્ગુણોનો વિકાસ કરતી વખતે પ્રથમ સદ્વૃત્તિઓને જાગ્રત કરતી પડે છે જાગ્રત હોય તો જ્યારે જે ગુણોની આવશ્યકતા હોય તે પ્રમાણે તેમને સત્કર્મમા પરિણત કરવા પડે છે તે સમયે આપણા જ્ઞાનતત્ત્વોમા કાર્ષક ક્રિયાઓ કરતી પડે છે સત્કર્મો કરવા માટે જે ઈન્દ્રિયોનો, અવયવોનો અને સ્નાયુઓનો ઉપયોગ કરવો પડે છે, તે તે સ્થાને શક્તિઓનો પ્રવાહ લાવવો પડે છે અસદ્વૃત્તિઓનો કેવળ ત્યાગ કર્યાથી, તે વિરે કેવળ નિગ્રહ કર્યાથી સયમ સાધ્ય થાય કે પરંતુ સદ્વૃત્તિઓને ચિત્તમા કેવળ ધારણ કર્યાથી સદ્ગુણોનો ઉત્કર્ષ થઈ શકતો નથી અયોગ્ય વૃત્તિઓનો અભાવ કરવામા બાહ્ય કાર્ષક કર્મ કરવું પડતું નથી, પણ આત્મિક સહન કરવું પડે છે તે માટે સહિષ્ણુતાની જરૂર હોય છે કદી કદી સયમ માટે બાહ્ય કર્મમા પણ સહન કરવું પડે છે પરંતુ સયમ માટે મોટે ભાગે આત્મનિગ્રહની જરૂર હોવાથી તે માટે શક્તિનો ઉપયોગ કરતી વખતે તેનું બાહ્ય આવિષ્કરણ દેખાઈ આવવાનો ઝોછો સભવ હોય છે પણ સદ્ગુણોનું સર્વર્ધન સત્કર્મ સિવાય થઈ શકતું નથી અને શક્તિના બાહ્ય આવિષ્કરણ વગર કર્મ સિદ્ધ થતું નથી તે મિદ્ધ કરવામા અનેક રીતે શક્તિનો ઉપયોગ કરવો પડે છે

આ પ્રમાણે અસદ્વૃત્તિઓનો અભાવ કરવામા અને સદ્વૃત્તિઓને જાગ્રત કરીને તેમનું સત્કર્મ દ્વારા સદ્ગુણોમા પર્યવસાન કરવામા-બન્ને પ્રસંગોમા જુદા જુદા પ્રમાણે ધારણાશક્તિનો ઉપયોગ કરવો પડતો હોવાથી તેની અનેક રીતે વૃદ્ધિ થાય છે તેમા પણ અયોગ્ય કર્મો અને વૃત્તિઓનો સક્રોચ કરતા કરતા તેમનો અભાવ સાધવા માટે વપરાતી જોઈતી શક્તિ અને સદ્વૃત્તિઓનું કર્મમા પર્યવસાન કરી સત્કર્મની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા માટે વપરાતી જોઈતી શક્તિ-આ બંનેના સ્વરૂપ અને પ્રકારનું અત્તર આપણા લક્ષમા આવે એ જરૂરી છે

આ જગ્યાએ એ વાત પણ ખ્યાનમા રાખતી જોઈએ કે કેવળ મનોબળ એટલે આપણી સપૂર્ણ ધારણાશક્તિ નહીં ચિત્તમા સદ્વૃત્તિએ

અને સદ્બાનનાઓનો ઉદ્ધાવ કરી તેમને ઉત્તાન કરવા માટે મનોબળની જરૂર છે પરંતુ તે વૃત્તિઓ અને ભાવનાઓને સત્કર્મોમા ઉતારવા માટે સત્કર્મમા ઉપયોગી થનારી બીજી ઇન્દ્રિયશક્તિઓની તેમ જ બૌદ્ધિક શક્તિઓની અને ઉચિત કર્મકૌશલ્યની આવશ્યકતા છે તે બધામાની ધારણાશક્તિ સિવાય સત્કર્મો સિદ્ધ થઈ શકતા નથી તેથી શારીરિક, બૌદ્ધિક અને માનસિક ત્રણે પ્રકારે ઉપયોગી થનારી ધારણાશક્તિની જીવનસિદ્ધિના માર્ગમા અત્યંત જરૂર છે અયોગ્ય માર્ગે લઈ જનારી વૃત્તિઓના પ્રવાહોને રોકવા માટે જોઈતા સમય અને સદ્ગુણોના અનુશીલનથી સ-માર્ગમા પ્રગતિ સાધવા માટે જોઈતા પુરુષાર્થ—એ બનેની આરાધના અને ઉપાસના આ માર્ગમા કરવી પડે છે આ પ્રકારની આરાધના અને ઉપાસનામાથી જ ધારણાશક્તિની વૃદ્ધિ થાય છે કેવળ મનોબળના કરતા સંપૂર્ણ ધારણાશક્તિનું મહત્ત્વ વધારે છે કારણ કે મનોબળમા કેવળ માનસિક ધારણાશક્તિનો સંબંધ છે, પરંતુ ધારણાશક્તિમા શરીર, બુદ્ધિ અને મન એ ત્રણેયની શક્તિનો અતર્લાવ છે જીવનના સર્વાંગી વિકાસની, જીવનશુદ્ધિ અને સિદ્ધિની દૃષ્ટિથી તેનું ઋતુ મહત્ત્વ છે તે આ રીતે વિચાર કરતા લક્ષમા આવશે ચિત્તની સ્વાધીનતા સાધનાના પ્રયત્નમા આ શક્તિની અત્યંત જરૂર છે આ બધી વાતો જાણીને આપણે આ શક્તિના આરાધક અને ઉપાસક બનવું જોઈએ અર્થાત્ આ વિશે દૃઢપણે પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ

ધારણાશક્તિનો અભ્યાસ-૩

ધારણાશક્તિના અભ્યાસ વિષે અગાઉના બે લેખોમાં વિવેચન કર્યા પછીયે તે પૂરતું લાગતુ ન હોવાથી વળી તે આબતમાં વધારે લખવાની જરૂર જણાય છે. આ વિષય ઘણો ગહન અને સૂક્ષ્મ હોવાથી કેવળ લખીને તે વિષે વાચકોને સમજાવવું કઠણ છે. અભ્યાસનો સંબંધ વિશેષે કરીને અંતર્મુખતા સાથે હોવાથી આ વિષયમાં અભ્યાસ કરનારે પ્રથમ અંતર્મુખ થવાનું સાધવું પડે છે. તે સાધ્યા વગર આ માર્ગમાં પ્રગતિ થઈ શકતી નથી. આપણને જરૂરી એવું બળ પ્રાપ્ત કરવું એ અભ્યાસનો હેતુ છે, તેથી તે જ ધોરણે આપણે આમાં પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ. આપણને જોઈતું બળ આપણે જ પોતામાં જાગ્રત કરીને વધારવાનું છે. શારીરિક બળ પ્રાપ્ત કરવા માટે જે પ્રમાણે આરોગ્ય ને બળપ્રદ ખોરાક અને ખોટે માર્ગે પોતાની શક્તિનો વ્યય ન થાય, ખોટી ટેવોથી પોતાની શક્તિ નિરર્થક ન ખર્ચાય માટે સંયમ વગેરેનો વિચાર કરીને પ્રયત્ન કરવો પડે છે તે પ્રમાણે જીવન સારું, પવિત્ર, ઉત્તમ અને પુરુષાર્થો બનાવવા માટે પણ આપણને લુઘી લુઘી શક્તિઓની જરૂર પડે છે. તે શક્તિઓ અંતર્મુખતા, માનસિક અભ્યાસ, જ્ઞાનતંતુઓની શુદ્ધિ, તેમની દૃઢતા વગેરે સિવાય પ્રાપ્ત થતી નથી. તેથી તે વિષે આપણે વિચારશીલ અને પ્રયત્નશીલ રહેવું પડે છે. જીવનમાં આપણે જે દુઃખો સહન કરવાં પડે છે તે માટે આપણી શારીરિક અને બૌદ્ધિક અપાત્રતા કંઈક અંશે કારણભૂત હોય તોપણ આપણાં અને સમાજનાં દુઃખો માટે આપણી અને બીજાઓની અનેક ખરાબ ટેવો, કુસંસ્કારો, દોષ, દુર્ગુણો એ જ મોટે ભાગે કારણભૂત છે એમ વિચાર કરનાં દેખાઈ આવે છે. આપણી ઇચ્છાઓ, વાસનાઓ, કામનાઓ યોગ્ય છે કે નહીં એ આપણે જોતા નથી. તે પ્રમાણે તે પૂરી કરવાના આપણા માર્ગો, આપણે સાધનો ધર્મ અને શુદ્ધ છે કે નહીં તે પણ આપણે ધ્યાનમાં લેતા નથી.

આ રીતે આપણે વર્તતા હોવાથી તેને લીધે કાને કાને, ક્ષી રીતે અને કેટલી રીતે દુ ખો અને અડચણો સહન કરવા પડે છે એનો પણ આપણે કદી વિચાર કરતા નથી આ પ્રકારની આપણી મનસ્થિતિ અને જીવનવ્યવહાર હોવાથી આપણે બધા અરસપરસ એકબીજાને દુ ખી કરીએ છીએ આ દુ ખો આપણા બધાની મનસ્થિતિ અને જીવનવ્યવહારનું પરિણામ છે, એવું પણ આપણે કદી સમજતા નથી. ઊલટું આપણા દોષોને લીધે આપણને અને સમાજને સહન કરવા પડતા અનર્થોને તેવા જ બીજા અધિક તીવ્ર દોષોથી દૂર કરવાનો આપણે પ્રયત્ન કરીએ છીએ આપણા બધાના દોષોને લીધે નિર્માણ થનારી પ્રતિદૂષ પરિસ્થિતિ આપણે બધાએ આપણા માનસિક દોષો મુધાર્યા વગર બદલવી શક્ય નથી એમ વિચાર કરતા લાગે છે. આપણા દોષો સમજવા જેટલી બુદ્ધિ આપણામાં હોય પણ તે દૂર કરવા માટે જોઈતી માનસિક શક્તિ આપણામાં ન હોય તો તે પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ તે પ્રાપ્ત કરવા માટે ધારણાશક્તિના અભ્યાસની જરૂર છે.

કેટલીક વ્યક્તિઓમાં નિશ્ચયનું બળ સ્વાભાવિક રીતે વધારે હોય છે તેમના નિશ્ચયની સાથે તેમને પોતાની ઇચ્છિત સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યાં માટે જોઈતી શક્તિ તેમનામાં સ્વાભાવિકપણે જ હોય છે. પરંતુ આવા માણસો પણ કોઈ કોઈ વાર દોષોમાં પડતા હોય છે. સમજીએ તો આશ્ચર્યપૂર્વક તેઓ કદી તે માર્ગે જતા નથી, પરંતુ કુસંગતિ, સોબતના સહજ આનંદ અને સ્નેહનું આકર્ષણ, ખરે પ્રસંગે ખોટી બાબતોની અવહેલના કરવા માટે જોઈતા ધૈર્યનો અભાવ, બીજાના આશ્રયને વશ થવા જેટલી સંકોચશીલતા વગેરે અનેક કારણોને લીધે આવા માણસો કેવળ રૂઢિ પ્રમાણે નિયિદ્ધ બાબતોમાં વહી જાય છે અને પછી આગળ પર દરેકજના તેવા પ્રસંગને લીધે તેમાં બદલ થઈ દોષી બને છે તેમણે જીવનનો કદી ગંભીરપણે વિચાર કરેલો હોતો નથી, એટલું જ નહીં પણ જીવન એ સૌથી વધારે ગંભીરતાથી વિચાર કરવાની બાબત છે એવું તેમના લક્ષમાં આવેલું હોતું નથી. તેથી દોષથી થતાં અનિષ્ટો તરફ પણ તેમનું વિશેષ ધ્યાન ગયેલું હોતું નથી પરંતુ જ્યારે તેમને જીવનની ગંભીરતા સમજાય છે, તેનું ધ્યેય

લક્ષ્મી આવે છે, ખરાબ બાબતના નાદે આપણે કેટલે સુધી વહી ગયા છીએ એનું તેમને જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે તેઓ અનિષ્ટ બાબતોમાંથી નીકળવા માટે એકદમ નિશ્ચય કરે છે અને તેમ કરતા જ તેમની સ્વતઃસિદ્ધ ત્યાગશક્તિ જન્ય થાય છે અને તે શક્તિથી તેઓ પોતાનો નિશ્ચય પાર પાડે છે આ રીતે એકદમ નિશ્ચય કરીને તેને પાર પાડનારી વ્યક્તિઓ સમાજમાં મળી આવે છે આવી નિશ્ચયશક્તિ જેમનામાં ન હોય પણ જેઓ પોતાનું જીવન નિર્મળ અને દોષરહિત કરવા ઇચ્છતા હોય તેમણે પોતાની માનસિક શક્તિ વધારવા માટે નિત્ય શ્રદ્ધાપૂર્વક અભ્યાસ કરવો જરૂરી છે

પાછળા બે લેખોમાં આ વિષે કાર્ધક નિરૂપણ કર્યું છે, તે પરથી માણસે સાવધપણે અને ચીવટથી કેવી રીતે પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ એ વાત વાચકોના ધ્યાનમાં આવી હશે ધારણાશક્તિ વધારવા માટે સમજની દૃઢતા અને ધ્યાનાભ્યાસનો કેટલો અને કેવો ઉપયોગ થવો શક્ય છે, તે વિષે આ લેખમાં વિચાર કરવાનું ધાર્યું છે દરેક મનુષ્યની વૃત્તિઓ, વિચારો અને તેનાથી જ્ઞાતઅજ્ઞાતપણે થતા કર્મો અને ક્રિયાઓનું વલણ તેના તે વિષેના પૂર્વ વિચાર અને આચાર પ્રમાણે થયેલું હોય છે ભૂતકાળાનુરૂપ વર્તમાન અને વર્તમાન સ્થિતિ પ્રમાણે ભવિષ્યકાળ બને છે આ પ્રમાણે પાછળના ચાલતા આવેલા પ્રવાહા નુસાર આગળનો પ્રવાહ ચાલતો રહે છે તેમાં ફેરફાર કરવો હોય ત્યારે માણસે ખરાબર સમજીને સાવધપણે અને દૃઢતાથી આગ્રહપૂર્વક પ્રયત્ન કરવો પડે છે હમેશા પ્રમાણે ચાલતા જીવનમાં આપણે સાવધપણે કશું કરવું પડતું નથી દરરોજની પડી ગયેલી ટેવો પ્રમાણે આપણી વૃત્તિઓ ચાલે છે અને આપણે કર્મો કરીએ છીએ જે પ્રમાણે દરરોજના નક્કી થયેલા રસ્તે આપણે ઘેર આવતા હોઈએ, ત્યારે આનુબાહુના રસ્તા તરફ કે બીજે ગમે ત્યાં વિશેષ લક્ષ ન આપતા આપણા પગ આપણને જૂન વગર ધેર પહોચાડે છે, પણ કાર્ધક નથી જગાએ જવાનું હોય છે ત્યારે આપણા પગ આપણને સહેજે ત્યાં પહોચાડતા નથી તે વખતે સાવધપણે રસ્તો શોધતા આપણે જવું પડે છે તે જ પ્રમાણે આપણી બધી ઇન્દ્રિયોને દરરોજના ઈર્મપ્રવાહ પ્રમાણે એક પ્રકારનું વલણ પડી

ગયેલુ હોય છે ત્યાં સાવધપણ, દક્ષતા અને દૃઢતાની કરી જરૂર હોતી નથી, પણ તે વધણ બદલવાનુ હોય ત્યારે અસાવધ રહે ન ચાલે તે માટે આપણી બધી સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ ઈન્દ્રિયોને જાગ્રત રાખીને પ્રયત્ન કરવો પડે છે આ પ્રયત્નમાં આપણે આપણા શુભ સકલ્પને શક્ય તેટલો દૃઢ કરીને તેમાંથી નિર્માણ ચતારી શક્તિનો ઉપયોગ કરી શકીએ તો આપણુ કાર્ય ઘણે અંશે સહેલુ થાય એમાં શકા નથી દૃઢ સકલ્પથી આપણે આપણી ધારણાશક્તિના પ્રવાહને અપેક્ષિત સ્થાને લગાડી શકીએ છીએ સકલ્પ આપણા ચિત્તને જાગ્રત રાખે છે આપણા સકલ્પમાં જે પ્રમાણમાં તીવ્રતા હોય છે, તે પ્રમાણમાં આપણુ ચિત્ત જાગ્રત રહે છે જાગ્રત ચિત્તમાં દોષો દાખલ થઈ શકતા નથી જોવડુ ચોટેલા દોષો, પડેલા સસ્કારો અને ટેવો અથવા કાયમ થઈ ગયેલા સ્વભાવની આપણા ચિત્ત પરની પકડ તેને લઈને ઢીલી પડતી જાય છે આ રીતે આપણે પોતાના સકલ્પમાં જે પ્રમાણમાં તીવ્રતા અને એકાગ્રતા લાવીએ તે પ્રમાણમાં આપણો માર્ગ સુગમ થતો જાય છે મન પૂર્વક કરેલી પ્રાર્થના સફળ થાય છે તેનું કારણ પણ આ જ છે આપણે મન પૂર્વક જ્યારે કશાની ઇચ્છા કરીએ છીએ અને પ્રાર્થના કરીએ છીએ ત્યારે તે પ્રાર્થનામાં તીવ્રતા આવેલી હોય છે તે તીવ્રતામાં વિરોધી કે પ્રતિકૂળ સંયોગને તોડનારી શક્તિ હોય છે સકલ્પ એ તીવ્ર ઇચ્છાના સાતત્યનું સૂક્ષ્મ પણ દૃઢ સ્વરૂપ છે તેમાં જે પ્રમાણમાં તીવ્રતા, ઉત્કટતા, દૃઢતા અને તેજસ્વિતા હોય છે તે પ્રમાણમાં તે પ્રભાવશાળી થાય છે શસ્ત્ર જે પ્રમાણમાં સૂક્ષ્મ, ધારદાર અને તીક્ષ્ણ હોય છે તે પ્રમાણમાં તે ઉપયોગી થઈ શકે છે ઇન્જેક્શનની સોય જે પ્રમાણમાં સૂક્ષ્મ, અણીદાર અને મજબૂત હોય છે તે પ્રમાણમાં તે સારુ કામ આપે છે આપણા સકલ્પની શક્તિની બાબતમાંયે આ જ ન્યાય છે આપણા સકલ્પની શુદ્ધિ, તેની સૂક્ષ્મતા, તીવ્રતા વગેરે બધી બાબતો આપણા અપેક્ષિત હેતુને સહાયકતા થાય છે સકલ્પ જે જગાએ જાગ્રત થાય છે, જ્યાં તે દૃઢ થાય છે, જ્યાં તે તીવ્ર અને સૂક્ષ્મ થઈને ચેતનરત રહે છે તે સ્થાન એટલે આપણુ ચિત્ત તે સ્થાને આપણે આપણા સકલ્પની આરાધના કરતા રહીએ તો તે સકલ્પમાં બળ આવે છે તે બળ આપણા

કુસરકારો પર જ પરિણામ કરે છે, એટલું જ નહીં પણ તેનો પ્રભાવ બહારના સંયોગ પર પણ પડે છે. આપણા જ સંકલ્પનું આપણે સતત ધ્યાન રાખી તેની શક્તિ વધારીએ તો આપણી મનિનતા ઓછી થતી હોવાને લીધે તે શક્તિનો આપણને અનુભવ થાય છે. આવો અનુભવ થવા માટે આપણે આપણા સંકલ્પનું ધ્યાન કરીને તે સંકલ્પની આરાધના સાધવી જોઈએ. તે આરાધનાના માર્ગે આપણી ધારણાશક્તિ વધશે, અને આ રીતે વધેલી ધારણાશક્તિને આપણે જરૂરી પ્રસંગે ઉપયોગમાં લાવી આપણે પોતાની ઉન્નતિ કરી લઈશું.

એકાગ્રતા અને ધ્યાનના અભ્યાસમાં સુષુપ્ત્તા નાડીનો સબંધ આવે છે તે નાડીની ગતિ આપણા મેરુદંડ (કરોડરજ્જુ) માંથી ચાલતી હોય છે. શરીરના જ્ઞાનતત્ત્વોની મારફત વૃત્તિઓ અને વિચારોનો પ્રવાહ ચાલવાનો તે જ માર્ગ છે. એકાગ્ર થવા માટે આપણી વૃત્તિઓના પ્રવાહને જ્યારે જ્યારે આપણે એકમાર્ગી કરીને એક લક્ષ્ય પર લાવવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ, ત્યારે ત્યારે દરેક પ્રસંગે આપણા કરોડરજ્જુમાંથી તે પ્રવાહ જોરથી ચાલવા માંડે છે, તે બાળુના જ્ઞાનતત્ત્વો એતનવતા થઈ પ્રવાહને ગતિ આપે છે તે બધા પ્રવાહને અને તેની ગતિને એક કેન્દ્રમાં લાવીને આપણા સંકલ્પમાં દૃઢતા, ઉત્કટતા, તીવ્રતા અને તેજસ્વિતા લાવવાનો અભ્યાસ આપણને કરતા આવડે. જોઈએ સંકલ્પને આપણે પોતાના મસ્તકમાં જ દૃઢ કરવાનો હોય છે એક જ શુભ સંકલ્પને જાગ્રત કરીને ત્યાં જ એકાગ્ર થવાનું હોય છે. આ જ સ્થાને આપણા જ્ઞાનતત્ત્વોના પ્રવાહને એન્દ્રિય ન લાવી શકીએ તો આપણા હૃદયસ્થાનને તેનું લક્ષ્ય બનાવીને ત્યાં પ્રવાહને સ્થિર કરવાનો આપણે પ્રયત્ન કરવો. તેમાં સિદ્ધિ મળ્યા પછી ભૂમધ્ય - આપણા બે લવાનો મધ્યમ ભાગ - ના ધ્યાનને તેનું લક્ષ્ય કરીને ત્યાં કેન્દ્રીકરણ સાધવું જોઈએ. આ રીતે અભ્યાસ વધારતા વધારતા તાલકાના અગ્રભાગ (મસ્તકનો ઉપરનો ભાગ, જેને માટે 'સહસ્રહલ કમલ' કે 'બ્રહ્મરૂપ' એવો શબ્દ કેટલાક અભ્યાસમાર્ગી વાપરે છે) માં સર્વ પ્રવાહને લાવીને ત્યાં જ સ્થિર કરવાનો અભ્યાસ કરવો. જ્ઞાનતત્ત્વોના પ્રવાહને એક સ્થાને સ્થિર કર્યા પછી તેમાં ઉત્કટતા, તીવ્રતા, તેજસ્વિતા વગેરે લાવવાનો અભ્યાસ

રાખવો. આ અભ્યાસ આપણે સિદ્ધ કરીએ તો તેમા ધારણશક્તિની સહેજે વૃદ્ધિ થશે અને તે ધારણશક્તિ જે કાર્યમા લગાડવાની આપણે ઇચ્છા કરીએ ત્યાં તે આપણે સહેજે લગાડી શકીશું. આ સિદ્ધિ સધાય તો માનસિક શક્તિના અભાવે જે બામતો આજે આપણને અશક્ય જણાય છે, તેમાની અશક્યતા દૂર થયેની આપણા અનુભવમા આવશે જે આ અભ્યાસ સિદ્ધ કરી શકે તે પોતાની કોઈ પણ ચિત્તવૃત્તિને પોતાના કાબૂમા રાખી શકશે. આ અભ્યાસથી આપણા જ્ઞાનતત્ત્વોની શક્તિ વધે છે. ધારણ કરેલા કોઈ પણ સકંપમા આપણે તીવ્રતા અને દૃઢતા લાવી શકીએ છીએ. આ રીતે વધેની શક્તિથી એ બાબુના આપણા પ્રયત્નમા આપણે યશસ્વી થઈ શકીએ છીએ.

આ અભ્યાસનું વર્ણન અહીં થોડામા* કર્યું છે. ખરી રીતે તે પરિપૂર્ણ કરવા માટે ઘણો સમય આપવો પડે છે. તેટલી ચીવટ અને ધીરજ આપણામા હોના જોઈએ. સકંપની દૃઢતા, એકાગ્રતા અને ખ્યાનાભ્યાસ વિશે જે આ લખ્યું છે તે કેવળ માનસિક શક્તિ વધારવા માટે ઉપયોગી થશે. જીવનશુદ્ધિ વિશેની કેવળ ઉદાસીનતા, અજ્ઞાન, કુસંગતિ અથવા કેવળ સ્વચ્છદતાથી વર્તવાના લાખા સમયના સ્વભાવને લીધે આપણને વળગેલા ખરાબ સંસ્કારો અને ટેવો, દૃઢ થયેલા દોષો અને દુર્ગુણોમાથી નીકળવા માટે જ્યાં કેવળ આપણી માનસિક દુર્બળતા આડે આવે છે, ત્યાં માનસિક શક્તિ વધાર્યા સિવાય બીજો ઉપાય નથી. ઉપર મતાવેલા માનસિક અભ્યાસને લઈને આપણા ખોટા પૂર્વસંસ્કારો અને ટેવોનું બાજ એક બાબુથી ઓછું થતું જાય છે અને બીજી બાબુથી આપણા જ્ઞાનતત્ત્વોમા દૃઢતા આવવાથી નિશ્ચયને દૃઢપણે વળગવાની આપણી શક્તિ વધતી જાય છે. આ રીતે પહેલાના અનિષ્ટ સંસ્કારોના નાશ અને નવા નિશ્ચયની દૃઢતાને લીધે આપણે આપણા માર્ગમા આગળ જઈએ છીએ. હાથપગના સ્નાયુઓમા બળ આવવાથી જેમ આપણી શારીરિક શક્તિનો સહેજે વિકાસ થાય છે, તેમ જ્ઞાનતત્ત્વોમા

* વધારે વિસ્તારથી જોવાની ઇચ્છા હોય તેમણે 'વિવેક અને સાધના' નામના મારા પુસ્તકના ચિનઅભ્યાસના પ્રકરણો પા ૧૪૭-૨૦૭ (ત્રીજી આવૃત્તિ) જોવા.

બા આવવાથી અને તે બળના પ્રવાહને સકલપૂર્વક અપેક્ષિત સ્થાને લગાડવાથી આપણા ચિત્તમા કાયમની એક શક્તિ વાસ કરવા લાગે છે આ કાયમની શક્તિ આપણી ઉન્નતિમા ખરી સહાયક અને ઉપયોગી થાય છે થોડા વખત માટે થયેલો શક્તિનો આવિર્ભાવ આપણી ઉન્નતિમા વિશેષ ઉપયોગી થઈ શકતો નથી આપણને શક્તિની જરૂર છે અને તે કાયમ માટેની ચિત્તની આવી શક્તિ વધાર્યા સિવાય આપણે ચિત્તને સ્વાધીન રાખી શકીશું નહીં ચિત્તની શક્તિથી જ ચિત્તની નિષિદ્ધ વૃત્તિઓને આવરની પડે છે ચિત્તથી જ ચિત્તને સલાળાનું પડે છે તુકારામ મહારાજ કહે છે 'હું જ મારા મનને અને બુદ્ધિને ક્ષણે ક્ષણે વાળુ છું આ રીતે ખરાબ વૃત્તિઓને આવરીને હું જ મારો ચોખ્ખોદાર થઈ પોતાનું રક્ષણ કરું છું મનમા જે જે અયોગ્ય વૃત્તિ જોઈ છે તેને હું મનથી જ રોકું છું'

આપણી સદ્વૃત્તિઓને જાગ્રત કરી તેમને દબ કરીને તેમની મદદ અને બળથી આપણી માનસિક શક્તિ વધારવા માટે આપણે પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ.

૨૧

મૌન અને વાચાશુદ્ધિ

પ્ર૦ — આધ્યાત્મિક માર્ગમા કેટલાક મૌનનું ઘણું મહત્ત્વ કહે છે મૌનથી આપણા ચિત્તને પરમાત્મા પ્રત્યે લગાડવામા મદદ મળે છે, મનની શક્તિ વધે છે, ચિત્ત શાંત અને પ્રસન્ન રહે છે મૌનને લીધે અનેક સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ પણ કહે છે આ બાબતમા આપનો શો મત છે અને ખરેખર આધ્યાત્મિક માર્ગમા મૌનનો કેટલો ઉપયોગ છે એ વિષે આપ કંઈ કહો એવી ઇચ્છા છે

ઉ૦ — આધ્યાત્મિક માર્ગ એટલે શું ? તે વિષે તમારી સી સમજ છે તે હું જાણુ તો સારું

પ્ર૦ — જે માર્ગથી પરમાત્માની પ્રાપ્તિ અથવા જ્ઞાન થાય છે તે માર્ગ તે માર્ગમા મૌન એ સાધન છે એમ કહે છે.

ઉ૦ — મૌનથી પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કે જ્ઞાન થાય છે કે નેહી એ વિષે કશી ચર્ચા ન કરતાં પરમાત્મા વિષે ઉડા વિચાર કરવા માટે ચિત્તની જે પ્રકારની અવસ્થાની જરૂર છે તે પ્રાપ્ત કરવામાં મૌનનો કેટલો ઉપયોગ થઈ શકે છે એ વિષે મારા વિચારો હું તમને કહું તો ચાલશે કે ?

પ્ર૦ — હા, ઘણી ખુશીથી

ઉ૦ — તમને મૌનનો કંઈક અનુભવ છે શું ?

પ્ર૦ — એક વાર ભારે માંદગીમાં દાકતરે મને જોલવાની મનાઈ કરેલી હતી. તે સમયનો સાધારણ અનુભવ છે. જોલવાથી થાક લાગી શક્તિ ક્ષીણુ ન થાય એટલા માટે જ દાકતરે મને જોલવાની મનાઈ કરી હતી. તે પ્રસંગે કેટલાક દિવસ જોલવાનું બંધ કર્યાને લીધે મને કંઈક ફાયદો થયો હતો એમ યાદ આવે છે. મૌનનો આ કરતાં વધારે કશો અનુભવ મને નથી.

દ્વારા થતી ક્રિયાઓના બે પ્રકાર છે ભય, ચિંતા, શોક, વિકાર, ચિત્તની કંઈક વિકૃત કે ક્ષુબ્ધ અવસ્થા — આ કારણોથી જ્ઞાનેન્દ્રિયો પર પડતી તાણુને લીધે તે બાબુની આપણી શક્તિનો ક્ષય થાય છે અને સદ્ભાવના, વિકારરહિત આનંદના પ્રકારો, ઉન્નત વિચારના ચિત્તને સમરસતા — એને લીધે જ્ઞાનેન્દ્રિયોને કાર્ય કરવું પડતું હોય તોય બીજી બાબુથી તેમની શક્તિ ભરાઈ જઈ ચિત્તશક્તિનું વર્ધન થાય છે દરરોજના વહેવારમાં આ બાબતો તરફ આપણે ધ્યાન જતું નથી આપણામાં વિવેક અને સાવધતા ન હોવાથી અથવા જીવનમાં કોઈ પવિત્ર આદર્શ સિદ્ધ કરવાની મહત્વાકાંક્ષા ન હોવાથી વૃત્તિઓનો પ્રવાહ જેમ ચાલે છે તેમ તેને આપણે ચાલવા દઈએ છીએ અને તે પ્રમાણે જ્ઞાનેન્દ્રિયોની ક્રિયાઓ ચાલે છે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના જુદા જુદા મગીને પચવિધ વિષયમાં જ આપણે ચિત્ત હમેશ રમ્યા કરે છે આ પ્રકાર આપણે બદલવો હોય તો આપણે કંઈક હેતુપૂર્વક તે દિશામાં પ્રયત્ન કરવો જોઈએ આ પ્રયત્ન પૈકી મૌન એ એક પ્રકાર છે વાણીનો સંપૂર્ણ સયમ એટલે મૌન ખરું જોતા જો પોતાના ચિત્ત દ્વારા કોઈ વિશેષ કાર્ય કરાવવા ઇચ્છતો હોય, એકાદ ગૂઢ અને પવિત્ર વિષયમાં જીડાણથી વિચાર કરવા ચાહતો હોય તેણે કર્મેન્દ્રિયો અને જ્ઞાનેન્દ્રિયોના વ્યાપારોને શક્ય તેટલા આવરવા જોઈએ અર્થાત્ તેમનો સયમ કરવો જોઈએ કેવળ શબ્દોચ્ચારનો વ્યાપાર બંધ કરવાથી તે કાર્ય પૂર્ણપણે સિદ્ધ થતું નથી તોપણ કેવળ વાણીનો, એક ઇન્દ્રિયના વ્યાપારનો, સયમ કર્યાથીયે કંઈક શક્તિ બચે છે અને આ રીતે શબ્દ સયમનું પરિણામ ચિત્તમાં ઊઠતી વૃત્તિઓ પર થઈ તેની ચચવતા ઋંકિ ઓછી થાય છે તેને લીધે ચિત્તશક્તિનો વ્યય ઓછો થઈ તેનો સંગ્રહ થાય છે અને તે શક્તિનો આપણા ઇચ્છિત કાર્યમાં આપણે ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ

પ્ર० — જ્ઞાનેન્દ્રિયોની શક્તિનો વ્યય ક્યારે થાય છે અને શક્તિનો સંગ્રહ કેવી રીતે વધી શકે છે એ વિશે સવિસ્તર આપ કહેશો તો આ વિષયમાં વધારે સમજી શકીશ માટે આ વિશે થોડો ખુલાસો આપ કરો

ઉ૦ — મૌનથી પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કે જ્ઞાન થાય છે કે નેહીં એ વિષે કશી ચર્ચા ન કરતા પરમાત્મા વિષે ઉડો વિચાર કરવા માટે ચિત્તની જે પ્રકારની અવસ્થાની જરૂર છે તે પ્રાપ્ત કરવામા મૌનનો કેટલો ઉપયોગ થઈ શકે છે એ વિષે મારા વિચારો હું તમને કહું તો ચાલશે કે ?

પ્ર૦ — હા, ધણી ખુશીથી

ઉ૦ — તમને મૌનનો કઈક અનુભવ છે શું ?

પ્ર૦ — એક વાર ભારે માદગીમા દાકતરે મને બોલવાની મનાઈ કરેલી હતી તે સમયનો સાધારણ અનુભવ છે બોલવાથી થાક લાગી શક્તિ ક્ષીણ ન થાય એટલા માટે જ દાકતરે મને બોલવાની મનાઈ કરી હતી તે પ્રસંગે કેટલાક દિવસ બોલવાનું બંધ કર્યાને લીધે મને કઈક ફાયદો થયો હતો એમ યાદ આવે છે મૌનનો આ કરતા વધારે કશો અનુભવ મને નથી

ઉ૦ — એટલે બોલવાથી ખર્ચાતી તમારી શક્તિ ન બોલવાને લીધે કઈક બચી અને તે તમારા શરીર રક્ષણના કામમા તમને ઉપયોગી થઈ મૌનને લીધે શક્તિ ન ખર્ચાતા તેનો સંગ્રહ થાય છે, એટલી વાત તો તમે અનુભવથી સમજો છો માદગીમા મૌનથી સંગ્રહાયેલી શક્તિનો જેમ શરીરરક્ષણના કામમા ઉપયોગ થાય છે, તેમ જ્યારે આપણા ચિત્ત પાસેથી એકાદ મહત્ત્વનું કામ કરાવવાનું હોય ત્યારે આપણે તેની શક્તિ ફેંકટ જવા ન દઈએ તો તેનો તે મહત્ત્વના કામમા ઉપયોગ થઈ શકે શરીર કરતા ચિત્તનું કાર્ય સૂક્ષ્મ હોવાથી તેમા વિચારપૂર્વક વર્તન કર્યા વગર કેવળ મૌન રાખવાથી ચિત્તની સંગ્રહેલી શક્તિનો આપોઆપ સદુપયોગ થશે એવું નથી તે માટે પ્રથમ આ બાબતના ચિત્તના ધર્મો સમજી લેવા જોઈએ જે પ્રમાણે આપણા શરીર દ્વારા જ્ઞાત અજ્ઞાતપણે થતા કર્મો અને ક્રિયાઓમા પણ આપણી શારીરિક શક્તિ ખર્ચાય છે, તે જ પ્રમાણે આપણી જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા જ્ઞાતઅજ્ઞાતપણે થતા કર્મો અને ક્રિયાઓમા પણ ચિત્તની શક્તિ ખર્ચાય છે ગાઢ નિદ્રામા આ શક્તિ ભરાઈ જઈ તેનો સંગ્રહ થાય છે આ રીતે જે સમયે શક્તિનો વ્યય થતો નથી તે સમયે આપણને આરામ લાગે છે જ્ઞાનેન્દ્રિયો

દ્વારા થતી ક્રિયાઓના બે પ્રકાર છે ભય, ચિંતા, શોક, વિકાર, ચિત્તની કઈક વિકૃત કે ક્ષુબ્ધ અવસ્થા — આ કારણોથી જ્ઞાનેન્દ્રિયો પર પડતી તાણુને લીધે તે બાબુની આપણી શક્તિનો ક્ષય થાય છે અને સદ્ભાવના, વિગરરહિત આનંદના પ્રકારો, ઉન્નત વિચાર-મા ચિત્તને સમરસતા — એને લીધે જ્ઞાનેન્દ્રિયોને કાર્ય કરવું પડતું હોય તોય ખીજી બાબુથી તેમની શક્તિ ભરાઈ જઈ ચિત્તશક્તિનું વર્ધન થાય છે દરરોજના વહેવારમા આ બાબતો તરફ આપણું ધ્યાન જવું નથી આપણામા વિવેક અને સાવધતા ન હોવાથી અથવા જીવનમા કોઈ પવિત્ર આદર્શ સિદ્ધ કરવાની મહત્વાકાંક્ષા ન હોવાથી વૃત્તિઓનો પ્રવાહ જેમ આવે છે તેમ તેને આપણે ચાવવા દઈએ છીએ અને તે પ્રમાણે જ્ઞાનેન્દ્રિયોની ક્રિયાઓ ચાલે છે પામ્ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના જુદા જુદા મળીને પચવિધ વિષયમા જ આપણું ચિત્ત હમેશ રમ્યા કરે છે આ પ્રકાર આપણે બદલવો હોય તો આપણે કઈક હેતુપૂર્વક તે દિશામા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ આ પ્રયત્ન પૈકી મૌન એ એક પ્રકાર છે વાણીનો સંપૂર્ણ સયમ એટલે મૌન ખરું જોતા જો પોતાના ચિત્ત દ્વારા તેઈ વિશેષ કાર્ય કરાવવા ઇચ્છતો હોય, એકાદ ગૂઢ અને પવિત્ર વિષયમા જોડાણથી વિચાર કરવા ચાહતો હોય તેણે કર્મેન્દ્રિયો અને જ્ઞાનેન્દ્રિયોના વ્યાપારોને શક્ય તેટલા આવરવા જોઈએ અર્થાત્ તેમનો સયમ કરવો જોઈએ કેવળ શબ્દોચ્ચારનો વ્યાપાર બંધ કરવાથી તે કાર્ય પૂર્ણપણે સિદ્ધ થતું નથી તોપણ કેવળ વાણીનો, એક ઇન્દ્રિયના વ્યાપારનો, સયમ કર્યાથીયે કઈક શક્તિ બચે છે અને આ રીતે શબ્દ સયમનું પરિણામ ચિત્તમા ઊઠતી વૃત્તિઓ પર થઈ તેની ચચક્ષતા રૂઢિ ઓછી થાય છે તેને લીધે ચિત્તશક્તિનો વ્યય ઓછો થઈ તેનો સંગ્રહ થાય છે અને તે શક્તિનો આપણા ઇચ્છિત કાર્યમા આપણે ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ

પ્ર૦ — જ્ઞાનેન્દ્રિયોની શક્તિનો વ્યય ક્યારે થાય છે અને શક્તિનો સંગ્રહ કેવી રીતે વધી શકે છે એ વિષે સવિસ્તર આપ કહેશો તો હું આ વિષયમા વધારે સમજી શકીશ મારે આ વિષે થોડો ખુલાસો આપ કરો

ઉ૦ — જ્ઞાનેન્દ્રિયોથી થતા કાર્યોમા બે ભેદ હોય છે એક પ્રિય વિષય અને મીઝ્ઝે અપ્રિય વિષય પ્રિય વિષયમા આપણી જ્ઞાનેન્દ્રિયોને જે મર્ચ કરવું પડે છે તેમા રસ પેદા થતો હોવાથી અર્થાત્ પ્રીતિ લાગવાથી તેમા મુખ્ય અને આનંદનો અનુભવ થાય છે તેમા ઇન્દ્રિયોને શ્રમ ન પડતા તેમાના રસાનુભવને લઈને ઇન્દ્રિયોની ગમ્તિ કાયમ રહે છે એટલું જ નહીં પણ જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા આપણને એક પ્રકારનો આરામ લાગે છે, પરંતુ આ લાભ વિષય પ્રિય હોઈ તે કદ્યાણુદાયક હોય તો જ થાય છે વિષય પ્રિય હોય પણ જો તે કદ્યાણુદાયક ન હોય, પરિણામે દુઃખદાયક હોય તો તેનાથી પણ આપણી જ્ઞાનેન્દ્રિયોની ગુદ્ધિ અને તે સાથે તેમની શક્તિ ઓછી થતી જઈ એકદરે ચિત્તની શક્તિ ક્ષીણ થાય છે મોનથી પ્રિય કે અપ્રિય કોઈ પણ વિષય માટે વાપરવામા આવતી વાણીને આપણે બધ રાખીએ છીએ બોલવાથી આપણો બીજાઓ સાથે સબધ આવે છે તે સબધમા જે જે વિષયો નીકળે છે તે વિષયાકાર આપણી ચિત્તવૃત્તિ થાય છે આ સ્થિતિ તે વખત પૂરતી ન રહેતા બોલવાનું અથવા ચર્ચા બધ થયા પછી પણ ચાનું રહે છે અર્થાત્ આપણા ચિત્તમા તે તે વિષયો ઘોળાતા રહે છે આ રીતે વાણીનો સયમ ન કરવાથી આપણી શક્તિ અને સમયનો નિરર્થક વ્યય થાય છે આ જ વાત વધારે સ્પષ્ટતાથી કહું આપણા દરેક કર્મની પાછળ વિવેકદષ્ટિ ન હોવાથી કે તે પ્રકારનું વલણ આપણને પડેલું ન હોવાથી આપણા દરરોજના બોલવામાનું કેટલુંયે બોલનું નિરર્થક હોય છે એવું વિચાર કરતા લક્ષમા આવશે ઇન્દ્રિયોને પડેલી દરરોજની ટેવ પ્રમાણે આપણે વર્તીએ છીએ આપણે બોલવું, સલાપણું, ચર્ચાઓ કેટલીયે વાર ઉદ્દેશ વગરના હોવાનું અનુભવાય છે બોલવાનો પ્રારભ એક વિષયમા થાય છે, પણ તેમાથી સાર કે તથ્યરૂપે કશું મળતું નથી તથ્ય મળે એ હેતુથી બોલવાની શરૂઆત કરેલી પણ નથી હોતી કદી કદી કયા વિષયથી બોલવાનો આરભ થયો તેનું પણ સ્મરણ રહેતું નથી તેમા કેવળ વાચાળતા વધે છે અને તે સાથે કેટલાક માનસિક દોષોની વૃદ્ધિ થાય છે વાણી દ્વારા કર્મની શરૂઆત થયા પછી બોલવાના વિષયો પ્રમાણે ચિત્તવૃત્તિઓ

ઊઠવા લાગે છે અને તેમની તીવ્રતા પ્રમાણે આપણી જ્ઞાનેન્દ્રિયો પર પરિણામ થાય છે, તાણુ પડે છે બોલવાનું પૂરું થયા પછી પણ ચિત્ત અને જ્ઞાનેન્દ્રિયો પરની એ તાણુ નાશ પામતી નથી આ તાણુમા આપણી શક્તિનો ક્ષય થાય છે જે પોતાના ચિત્ત દ્વારા ખાસ કાર્ય કરાવી લેવા ઇચ્છા રાખતો હોય તેણે આ પ્રકારના ચિત્ત અને જ્ઞાનેન્દ્રિયોના ધર્મો જાણીને વર્તવું જોઈએ જે અતર્મુખ થઈને એકાદ ગંભીર વિષયમા ઘણું ઊંડે ઊતરી વિચાર કરવા ચાહતો હોય તેણે મૌન પાળવું જરૂરી છે એ માણસો મજે, થોડો સમય તેમને સાથે ભેગા રહેવાનો પ્રસંગ આવે તો કદી કદી કંઈ પણ બોલવું જ જોઈએ એટલે તેઓ બોલે છે એવો સામાન્ય રીતે અનુભવ થાય છે જીભ ચૂપ રાખી શકાતી નથી અને વિચારો મનમા રાખી શકાતા નથી, એટલે ઘણા માણસો બોલે છે તેમા વિચારોની સ્થિરતા કે વિવેક કારણ ન હોઈ માનસિક ચચનતા જ મોટે ભાગે કારણ હોય છે સત જ્ઞાનેશ્વરે પરિમિત બોલવું એને જ્ઞાની પુરુષના અનેક લક્ષણો પૈકી એક લક્ષણ કહ્યું છે. તેઓ કહ્યું છે તે (જ્ઞાની) મોટે ભાગે બોલતા નથી, પણ એવીયે સ્થિતિમા —

મમ પ્રાર્થિલા વિપાયે । જરિ લોભે વોલા જાયે ।

તરિ પરિસતયા હાયે, માય વાપુ ॥

કા નાદબ્રહ્મચિ મુસે આલે । કી ગગાપય અસઠલે ।

પતિવ્રતે આલે । વાર્ધક્ય જૈસે ॥

તૈસે સાચ આણિ મવાઢ । મિતલે આણિ રમાઢ ।

શબ્દ જૈસે કલ્લોઢ । અમૃતાચે ॥

જ્ઞાનેશ્વરી, અ૦ ૧૩, ૨૬૮-૨૭૦

કોઈ બોલવા વિષે તેમને પ્રાર્થના કરે અને પછી તેઓ પ્રેમથી બોલવા લાગે તો સાલજનારને તેમનું બોલવું માખાપની જેમ આનંદદાયક લાગે છે તેમનું બોલવું એટલે જાણે કે નાદબ્રહ્મ (વેદ) જ મૂર્ત થયેલ છે અથવા સ્વચ્છ ગંગોદક ઉછાળા મારે છે અથવા પતિવ્રતા સ્ત્રીને વાર્ધક્ય આચ્યુ છે (પતિવ્રતા અને વાર્ધક્ય બંને મળીને પૂજ્યતા બેવડી થાય છે એમ

તેને લાગે છે) તેમ સત્ય અને મૃદુ, પરિમિત અને પ્રેમળ એવા અમૃતના મોગ્નઓની જેમ તેમના મોમાથી શબ્દો નીકળે છે તે જ પ્રમાણે સત કળીર પણ કહે છે

અતિકા મલા ન બોલતા અતિકી મલી ન ચૂપ।

અતિકા મલા ન વરસના અતિકી મગી ન ઘૂપ।।

સતોના આ વચનો પરથી એ જ સમજાય છે કે ચિંતનશીલ, મનનશીલ મનુષ્ય નિષ્કારણ બોલતો નથી યોગ્ય, કારણપૂરતું અને તે પણ જરૂરી હોય તેટલું જ તે મોને છે આની પરિમિતતા જેઓ સાધી શકતા નથી તેમણે અતિરેકમાથી નીકળવા માટે ચિત્તને ટેવ પાડી જોઈએ એવી ટેવ પાડવા માટે મૌનની આવશ્યકતા છે

આ વિષય બરાબર ધ્યાનમાં આવે એ માટે વગી એક મહત્વની બાબત લક્ષમાં લેવી જોઈએ કેવળ મૌન પાળવાથી ચિત્તના બધા પ્રનાહને આપણા અપેક્ષિત કાર્ય તરફ લગાડાશે જ એવું નથી આપણા બાવ ઊર્મિ, વિચાર, વિનાશ, ઇચ્છા, કામના વગેરેને વ્યક્ત કરવા માટે માણસ ધણખરું શબ્દોનો, વાણીનો ઉપયોગ કરે છે કેવળ મોલવાની ટેવ પડી ગઈ હોવાથી ઘણી વાર સ્વભાવગત થયેલી વાચાળતાના પ્રમાણમાં માણસ બોલતો રહે છે મૌનથી આ વાત બધ પડે છે આપણે જ મૌન ધારણ કર્યા પછી બીજાનુયે આપણી સાથે બોનવાનું સહેજે નવ પડે છે, નિવાન ઓછું તો થાય જ છે આવી ગીતે આપણે શબ્દવહેવાર ઓછો થવાથી કેવળ ભાણસભાષણને લીધે ચિત્તમાં આવતી ચચગતા અને જ્ઞાનતત્ત્વોને પડતી તાણ ઓછી થઈ જાય છે મૌન ધારણ કરેલી કેટલીક એવી વ્યક્તિઓને મેં જોઈ છે કે તેઓ પોતા મોલના નથી પણ મીઠાઓનું ભાષણ મોલવું ચર્ચા સાબળી રહે છે તેને વર્ષને તેમને મૌનનો ખર્ચ લાભ થતો નથી, મરણ ? બીજાઓના મોલસાને લીધે ચિત્ત પર થતા પગિણામ તેમના ચિત્તમાં ચાનું જ રહે છે કેટલીક વ્યક્તિઓ પતા રમવામાં તો કેટલીક ઈંધણમાં મૌનનો સમય ગાળે કે મૌનની પાછળ તેમનો હેતુ ચિંતનમનનનો ન હોઈ માર્ક કર્મમાં જોવા મેલ છે પણ એથી મૌનનો ખર્ચ હેતુ કદી સિદ્ધ થતો નથી તેનો ખર્ચ હેતુ પ્રથમ શબ્દવહેવારનો સમય સાધી તેનાથી

ચિત્તવૃત્તિઓને રોકી ચિત્તની બધી શક્તિઓને આપણા અપેક્ષિત પવિત્ર કાર્યમાં લગાડવી એ જ હોવો જોઈએ. નકામી જતી શક્તિ અને સમય બચાવી ચિત્તન-મનનથી શક્તિ વધારીને તેને અપેક્ષિત કાર્યમાં લગાડવી એ હેતુ સાધવાનો હોય તો આપણે સંપૂર્ણપણે શબ્દસંયમ સાધવો જોઈએ. આપણા મોંમાંથી નીકળતા શબ્દો પૂરતો સંયમ એ એકાંગી સંયમ છે. શબ્દસંયમ બંને બાજુથી સાધવો જોઈએ. જીભનો સંયમ જેમ બે પ્રકારે સાધનાનો હોય છે — એક વાણી એટલે શબ્દોચ્ચાર અને બીજો સ્વાદ-સંયમ, તેમ શબ્દસંયમ આપણી અને બીજાની એમ બંને બાજુથી સાધવો જરૂરી છે. જેઓ કેવળ પોતાના શબ્દપૂરતો સયમ પાળે છે તેમનું મૌન, જેઓ સાંભળી શકે છે પણ બોલી શકતા નથી એવા મૂંગાઓની સિદ્ધિ જેનું હોય છે. પણ જેઓ ચિત્તની એક ખાસ સ્થિતિ માટે મૌન પાળતા હોય તેમણે જીભ દ્વારા શબ્દનો વહેવાર જેમ બંધ કરવો જોઈએ તે પ્રમાણે શ્રવણેન્દ્રિયની બાજુથી પણ સયમી રહેવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. પોતાના હેતુની સિદ્ધિ માટે ઉપયોગી થાય એવા ગ્રંથવાચન સિવાય બીજું વાચન પણ તેમણે બંધ રાખવું જોઈએ.

આવા પ્રકારનું મૌન આપણી વૃત્તિઓને અંતર્મુખ કરવા માટે ઉપયોગી થાય છે. આપણી વૃત્તિઓને અંતર્મુખ કરીને અને તેમનું નિરીક્ષણ-પરીક્ષણ કરીને આપણા જ અંતરમાં ઊંડા ઊતરવાનો અભ્યાસ કરવા માટે આપણે મૌનનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. આપણું જ એટલે આપણી ચિત્તવૃત્તિઓનું શોધન ન કરીએ, તો આપણને આપણી ખરી સ્થિતિની ઓળખ થશે નહીં. શોધન બે પ્રકારનું કરવું પડે છે. એક, આપણી વૃત્તિઓ શોધી કાઢીને ઓળખવાનું, અને બીજું, અશુદ્ધ વૃત્તિઓને શુદ્ધ કરવાનું. આપણી વૃત્તિઓ કંઈ છે, આપણા ચિત્તની ખરી અવસ્થા શી છે, તેની જ આપણને ખબર હોતી નથી. તેમનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન આપણને હોવું જોઈએ. અંતર્મુખતા વગર આ વાત સિદ્ધ થશે નહીં. એથી જ આ માર્ગમાં અંતર્મુખતાની ઘણી જરૂર છે. સ્વભાવથી બહાર દોડતી વૃત્તિઓને રોક્યા વગર અંતર્મુખતા સધાતી નથી. કર્મેન્દ્રિયો અને જ્ઞાનેન્દ્રિયોનો બાલ વહેવાર ઓછો કર્યા વગર દોડતી વૃત્તિઓ પૂરેપૂરી ધ્યાનમાં આવતી નથી. મૌનથી શબ્દવહેવાર અટકે છે.

શબ્દવહેવાર ઓછો થવાથી શબ્દને લીધે જાતી વૃત્તિઓ ઓછી થાય છે. બોલવાનો વહેવાર ઓછો થવાથી તેને આધારે ચાલતા બીજા વહેવારોમાં પણ મદત આવે છે, અને પછી તે પણ આગળ ઉપર બંધ થાય છે. આ સ્થિતિ અંતર્મુખતાના પ્રયત્નમાં મદદરૂપ થાય છે. સૂક્ષ્મ વિચારોનું ચિંતન-મનન અંતર્મુખતા વગર થઈ શકતું નથી. મૌનથી આ બાબત સધાય છે પણ તે ઉપર લખેલા ઉદ્દેશથી ધારણ કરેલું હોવું જોઈએ. ચિંતને આધ્યાત્મિક સૂક્ષ્મ વિષયમાં જોડાણમાં લઈ જવા માટે ઉપયોગી થઈ શકે એવી અંતર્મુખતા જે મૌનમાં સધાય તે જ ખરું મૌન. તે વગર બાકીના મૌનનું જીવનવિકાસની દૃષ્ટિથી મહત્ત્વ નથી. મૌનનો ખરો ઉપયોગ આ માર્ગમાં થાય એવી જેની ઇચ્છા હોય, તેણે પોતાનું સાધ્ય પવિત્ર રાખવું જોઈએ. મૌનથી અંતર્મુખતા સધાય છે કે નહીં તે તરફ લક્ષ રાખવું જોઈએ. આપણે જે સાધનનો ઉપયોગ કરતા હોઈએ તે સાધનથી આપણે સાધ્ય તરફ જઈએ છીએ કે નહીં તે ઓળખવા જેટલો વિવેક, સાવધપણું અને પારખ વગેરે ગુણો આપણામાં હોવા જોઈએ.

મૌનનું મહત્ત્વ ગમે તેટલું હોય તોય તે જીવનનું સાધ્ય ન હોઈ સાધન છે એ આપણે કદીયે ભૂલવું ન જોઈએ. મૌન દ્વારા મળેલી સિદ્ધિઓની પ્રતીતિ મૌન છોડ્યા પછી જ આવે છે. તે પૈકી પહેલી સિદ્ધિ એ વાચાશુદ્ધિ છે. ધણો વખત મૌન પાળ્યા છતાં જે વાચાશુદ્ધિ ન સધાય તો તે કરતાં કાંઈ સિદ્ધિ સાધવાનું શક્ય નથી. 'સાચ' જાણિ મવાઢ । મિતલે જાણિ રસાઢ । શબ્દ જેસે વલ્લોઢ અમૂતાચે । એ વાચાશુદ્ધિનાં લક્ષણો સંત જ્ઞાનેશ્વરે કહ્યાં છે. મૌનથી આટલો પ્રાથમિક લાભ તો થવો જ જોઈએ. જે મૌનથી આટલોય લાભ ન થાય તો તેમાંથી જામ અને દંભ નિર્માણ થવાનો સંભવ અને ધાસ્તી છે એમ સમજીને તે બાબતમાં આપણે સાવધ રહેવું જોઈએ. .

માનવતાની સિદ્ધિનો સંકલ્પ

જ્ઞાન, વિદ્યા, ધન, કળા વગેરેમાંથી કોઈ પણ સિદ્ધિ સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી. તેને માટે પરિશ્રમ કરવો પડે છે. તેમાંથી ધન કદાચ વારસામાં મળી શકે, પરંતુ બીજી કોઈ સિદ્ધિ અથવા વિશેષતા પ્રાપ્ત કરવા માટે મનુષ્યે પોતે જ પ્રયત્ન કરવો પડે છે. યોગ્ય માર્ગ વગર તેમાં સફળતા મળતી નથી. તે પ્રમાણે માનવતાની સિદ્ધિ પણ યોગ્ય માર્ગ વિના મળી શકતી નથી. મનુષ્યનું શરીર કુદરતી ધર્માનુસાર વધે છે. બુદ્ધિ પણ ઉભર પ્રમાણે વધે છે. પરંતુ જેમને પોતાનું શરીર એક વિશેષ પ્રકારનું અથવા શક્તિશાળી બનાવવાની ઇચ્છા હોય, અથવા જેમને પોતાની બુદ્ધિનો વિકાસ વિશેષ પ્રમાણમાં કરવો હોય, એ બધાએ તે પ્રકારનું શરીર બનાવવાને માટે તેમ જ બુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા માટે કંઈક વિશેષ પ્રયત્ન કરવો પડે છે અને તે યોગ્યના પૂર્વક અને સાચી રીતે કરવો પડે છે. પરમાત્માએ મનુષ્યને જે વિશેષ શક્તિઓ આપી છે, કે મનુષ્યે પોતે પ્રાપ્ત કરી છે, તેમાં સંકલ્પશક્તિ એ ઘણી મહત્ત્વની શક્તિ છે. કોઈ પણ સિદ્ધિ કે કોઈ પણ પ્રકારની સફળતા પ્રાપ્ત કરવા માટે મનુષ્યે પહેલાં દૃઢ સંકલ્પ કરવો પડે છે. શરીરને ઉત્કૃષ્ટ અને બળવાન કરવાની જેને ઇચ્છા હોય તેને તે પ્રકારનો સંકલ્પ પ્રથમ કરવો પડે છે અને તે પ્રકારના આદર્શને સદૈવ પોતાની દૃષ્ટિ સામે રાખવો પડે છે. હનુમાન, બીમ, રુસ્તમ, સેમસન, સેન્ડા વગેરેમાંથી કોઈનું પણ ચિત્ર આદર્શ તરીકે મનમાં રાખવું પડે છે. ભવિષ્યમાં શરીર કેવું હોય તેનું ઉત્તમમાં ઉત્તમ કલ્પનાચિત્ર નજર સામે રાખવું પડે છે. ધનવાન બનવાની ઇચ્છા કરનાર ધનના ચિંતન સાથે કોઈ ધનવાનનું, કે પોતાના ધનવાનપણાનું ચિત્ર મનમાં રાખે છે અને તેનું ચિંતન કરે છે. જેનો જે પ્રકારનો સંકલ્પ અને આદર્શ હોય તે પ્રમાણે તેનું ચિંતન ચાલે છે. તેને અનુરૂપ તે ભવિષ્યકાળના જીવનનો નકશો

બનાવે છે, અને સાથે સાથે દૃઢતાથી તે દિશામાં પ્રયત્નશીલ રહે છે કેવળ સફળતા સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી તેને માટે દીર્ઘ પ્રયત્ન, દૃઢતા, ધૈર્ય, સહિષ્ણુતા, યોજનાશક્તિ વગેરે સદ્ગુણોની આવશ્યકતા રહે છે ચારિત્ર્યની સિદ્ધિ માટે, માનવતાની સફળતા માટે આ રીતે પ્રયત્નશીલ રહેવું પડે છે ચારિત્ર્ય કે માનવતાની સિદ્ધિ યોગ્ય પરિશ્રમ વગર સહેજે પ્રાપ્ત થાય તેવી નથી સાચો સફળ અને સાથે સાથે આદર્શ બનેવું સદૈવ અનુસંધાન રાખીને પ્રયત્નશીલ રહેવાથી તે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે

જીવનનો સાચો આદર્શ શો છે તે આપણા રાતદિવસના ચિંતન પરથી અને આપણા વહેવારના અતિમ હેતુ પરથી આપણે સમજી શકીએ છીએ રોજ જગૃતિથી મારી નિત્રાધીન થવા સુધી આપણે કયા વિષયનું ચિંતન કરીએ છીએ, ધન, માન, પ્રતિષ્ઠા, સત્તા, ચારિત્ર્ય વગેરેમાંથી કઈ વસ્તુ મળવાથી આપણે ધન્યતા અને પ્રસન્નતા માણીએ છીએ તે આપણે રોજ ને રોજ જોતા રહીએ, તો આપણો જીવનઆદર્શ કયો છે તે આપણે સમજી શકીશું રોજના આપણા આચરણ પરથી આપણો આદર્શ શો છે તે સમજી શકીએ જશે માનવતા સિવાય બીજી કોઈ પણ સફળતા આપણને ઉન્નત કરી શકશે નહીં એ સિદ્ધાંત પર આપણી શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ વહેવારમાં આપણે આ પ્રકારના જીવનની સફળતાની દૃષ્ટિ ગંભીરી જોઈએ ધનનોબી મનુષ્ય પોતાના રોજના વ્યવહારમાં માનવતા ગુમાવીને ધનપ્રાપ્તિમાં સતોષ માને છે તેમાં તેને ધન્યતા લાગે છે પણ માનવતાનું મૂલ્ય સમજીતું ન હોવાથી તે ધનનોભમાં ફસાઈ જાય છે તે પ્રમાણે માનસન્માન, પ્રતિષ્ઠા, ઐશ્વર્ય તથા વિલાસમાં મગ્ન રહેનાર બધા પોતપોતાના વિષયની તૃપ્તિમાં સતુષ્ટ થઈને ધન માને છે એવા પ્રયત્નમાં માનવતા નષ્ટ થાય છે કે નહીં તે તરફ તેમનું ધ્યાન જતું નથી પરંતુ માનવતાની સિદ્ધિ જોઈએ ધન છે તેઓ પોતાના રોજના વહેવારમાં તેની રક્ષા કરવાનો, તેને વૃદ્ધિગત કરવાનો પ્રયત્ન કરતા રહે છે તેને માટે ધન ગુમાવવાનો પ્રસંગ આવે, માન, પ્રતિષ્ઠા, ઐશ્વર્ય, સત્તા છોડવાનો પ્રસંગ આવે તોપણ તેની પરવા કરતા નથી બધું ગુમાવીને તેઓ માનવતાની સફળતા

ધ્રુવે છે, અને તેને જ માટે પ્રયત્નશીલ રહે છે. આ પ્રમાણે રોજના જીવનવહેવારમાં જેઓ આ દૃષ્ટિ રાખે છે, તેઓ માનવતાના સાચા ઉપાસક છે. માનવતાની સિદ્ધિ તેમને જ પ્રાપ્ત થાય છે.

તે પરથી એવો અર્થ કોઈ ન કરે કે જીવનમાં ધન, જ્ઞાન, બળ, વિદ્યા, કળા, સામર્થ્ય, સત્તા વગેરેની કંઈ કિંમત નથી. તેમાંની પ્રત્યેક સિદ્ધિ અથવા ખીજી કોઈ વિશેષતાની જીવનમાં કિંમત છે એમાં શંકા નથી, પણ બધાની કિંમત માનવતા માટે છે તે આપણે કદી ભૂલવું ન જોઈએ. માનવતા ગુમાવીને પ્રાપ્ત કરવા લાયક કોઈ પણ સિદ્ધિ નથી એમ આપણે ખાતરીપૂર્વક સમજવું જોઈએ. આ દૃષ્ટિથી આપણે આપણા જીવન તરફ, જીવનના ક્રમ તરફ અને જીવનના વહેવાર તરફ જોઈને સાવધ રહેવું જોઈએ. પરમાત્માએ આપણને માનવજન્મ આપ્યો છે. તેથી આપણે માનવધર્મથી ચાલવું જોઈએ. માનવતાની સિદ્ધિ અને સફળતાનો સંકલ્પ કરવો જોઈએ. તે દિશામાં પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ સાચું પૂછીએ તો આપણે રોજ જાગૃત રહીને જીવનનો દિસાખ જોવો જોઈએ. પરંતુ કોઈ કારણથી આ વાત આપણાથી ન બની શકે તો ઓછામાં ઓછું પર્વના દિવસોમાં—ધાર્મિક, પવિત્ર અને આનંદના દિવસોમાં—આપણે આ વિષયમાં અવશ્ય જાગૃત રહેવું જોઈએ.

બનાવે છે, અને સાથે સાથે દઢતાથી તે દિશામાં પ્રયત્નશીલ રહે છે કેવળ સકલ્પથી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી તેને માટે દીર્ઘ પ્રયત્ન, દઢતા, ધૈર્ય, સહિષ્ણુતા, યોજનાશક્તિ વગેરે સદ્ગુણોની આવશ્યકતા રહે છે ચારિત્ર્યની સિદ્ધિ માટે, માનવતાની સફળતા માટે આ રીતે પ્રયત્નશીલ રહેવું પડે છે ચારિત્ર્ય કે માનવતાની સિદ્ધિ યોગ્ય પરિશ્રમ વગર સહેજે પ્રાપ્ત થાય તેવી નથી સાચો સકલ્પ અને સાથે સાથે આદર્શ બનેવું સદૈવ અનુસધાન રાખીને પ્રયત્નશીલ રહેવાથી તે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે

જીવનનો સાચો આદર્શ શો છે તે આપણા રાતદિવસના ચિંતન પરથી અને આપણા વહેવારના અતિમ હેતુ પરથી આપણે સમજી શકીએ છીએ રોજ જાગૃતિથી માઠી નિદ્રાધીન થવા સુધી આપણે કયા વિષયનું ચિંતન કરીએ છીએ, ધન, માન, પ્રતિષ્ઠા, સત્તા, ચારિત્ર્ય વગેરેમાંથી કઈ વસ્તુ મળવાથી આપણે ધન્યતા અને પ્રસન્નતા માણીએ છીએ તે આપણે રોજ ને રોજ જોતા રહીએ, તો આપણો જીવનઆદર્શ કયો છે તે આપણે સમજી શકીશું રોજના આપણા આચરણ પરથી આપણો આદર્શ શો છે તે સમજી શકીએ આવી જશે માનવતા સિવાય બીજી કોઈ પણ સફળતા આપણને ઉન્નત કરી શકશે નહીં એ સિદ્ધાંત પર આપણી શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ વહેવારમાં આપણે આ પ્રકારના જીવનની સફળતાની દૃષ્ટિ રાખવી જોઈએ ધનલોભી મનુષ્ય પોતાના રોજના વ્યવહારમાં માનવતા ગુમાવીને ધનપ્રાપ્તિમાં સંતોષ માને છે તેમાં તેને ધન્યતા લાગે છે પણ માનવતાનું મૂલ્ય સમજીતું ન હોવાથી તે ધનલોભીમાં ફસાઈ જાય છે તે પ્રમાણે માનસન્માન, પ્રતિષ્ઠા, ઐશ્વર્ય તથા વિલાસમાં મગ્ન રહેનાર બધા પોતપોતાના વિષયની તૃપ્તિમાં સંતુષ્ટ થઈને ધન્યતા માને છે એવા પ્રયત્નમાં માનવતા નષ્ટ થાય છે કે નહીં તે તરફ તેમનું ધ્યાન જતું નથી પરંતુ માનવતાની સિદ્ધિ જોઈએ છએ છે તેઓ પોતાના રોજના વહેવારમાં તેની રક્ષા કરવાનો, તેને વૃદ્ધિગત કરવાનો પ્રયત્ન કરતા રહે છે તેને માટે ધન ગુમાવવાનો પ્રસંગ આવે, માન, પ્રતિષ્ઠા, ઐશ્વર્ય, સત્તા છોડવાનો પ્રસંગ આવે તોપણ તેની પરવા કરતા નથી બધું ગુમાવીને તેઓ માનવતાની સફળતા

ધમ્મે છે, અને તેને જ માટે પ્રયત્નશીલ રહે છે આ પ્રમાણે રોજના જીવનવહેવારમા જેઓ આ દૃષ્ટિ રાખે છે, તેઓ માનવતાના સાચા ઉપાસક છે માનવતાની સિદ્ધિ તેમને જ પ્રાપ્ત થાય છે.

તે પરથી એવો અર્થ કોઈ ન કરે કે જીવનમા ધન, જ્ઞાન, બળ, વિદ્યા, કળા, સામર્થ્ય, સત્તા વગેરેની કંઈ કિંમત નથી તેમાની પ્રત્યેક સિદ્ધિ અથવા બીજી કોઈ વિશેષતાની જીવનમા કિંમત છે એમા શકા નથી પણ બધાની કિંમત માનવતા માટે છે તે આપણે કદી ભૂનવું ન જોઈએ માનવતા ગુમાવીને પ્રાપ્ત કરવા લાયક કોઈ પણ સિદ્ધિ નથી એમ આપણે ખાતરીપૂર્વક સમજવું જોઈએ આ દૃષ્ટિથી આપણે આપણા જીવન તરફ, જીવનના ક્રમ તરફ અને જીવનના વહેવાર તરફ જોઈને સાવધ રહેવું જોઈએ પરમાત્માએ આપણને માનવજન્મ આપ્યો છે તેથી આપણે માનવધર્મથી ચાલવું જોઈએ માનવતાની સિદ્ધિ અને સફળતાનો સંકલ્પ કરવો જોઈએ તે દિશામા પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ સાચું પૂછીએ તો આપણે રોજ જાગ્રત રહીને જીવનનો હિસાબ જોવો જોઈએ પરંતુ કોઈ કારણથી આ વાત આપણાથી ન બની શકે તો ઝોછામા ઝોછું પર્વના દિવસોમા — ધાર્મિક, પવિત્ર અને આનંદના દિવસોમા — આપણે આ વિષયમા અવરય જાગ્રત રહેવું જોઈએ

નિર્માણ થયેલી મોક્ષ વિષેની શ્રદ્ધાને લીધે આપણામાં રહેલી જ્ઞાનની પ્રગતિ અટકી ગઈ અને તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક કોઈ પણ વિચારસરણીને કે ભક્તિભાવનાના આવેશને, તેમાંની તન્મયતાને મોક્ષનું સાધન યા જીવનનું સાર્થક્ય માનવા લાગ્યા ત્યાર પછી જીવનનાં અનેક ક્ષેત્રોમાં આપણે પાછળ પડ્યા એમ વિચાર કરતાં જણાય છે.

સંશોધનવૃત્તિનો નાશ થયા પછી આ વિષય કેવળ શ્રદ્ધાનો થઈ ગયો અને તેને લીધે સિદ્ધાંત તરીકે માનેલા તેમાંના તર્કની યા તદ્વિષયક વિચારસરણીની વિસંગતતા અને પરસ્પર વિરોધ આપણા લક્ષમાં ન આવી શક્યાં. કદાચ લક્ષમાં આવે તોયે વિરોધ કે વિસંગતતા સાચી ન હોઈ તેમ લાગવું એ આપણા અપૂર્ણ જ્ઞાનનું લક્ષણ સમજવામાં આવતું અને પૂર્ણ જ્ઞાન થયા પછી, અનુભવાત્મક સાચું જ્ઞાન થયા પછી વિસંગતતા અને વિરોધ રહેશે નહીં એમ યોતાને સમજાવીને પૂર્વ શ્રદ્ધા કાયમ રાખવાનો આપણે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. આવી આપણી ચાલુ મન-સ્થિતિને લીધે આપણો તે બાજુનો વિકાસ બંધ પડી ગયો છે, અને કેવળ અભિમાન અને આગ્રહ માત્ર વધેલાં છે. પરપરાથી ચાલતી આવેલી અને શ્રદ્ધાથી માનવામાં આવેલી સમજણને આપણે જ્ઞાન સમજીએ છીએ અને તેને લીધે તે વિષેનું સંશોધન કરવાનું આપણા મનમાં આવતું નથી. જ્ઞાન એ વર્ધિષ્ઠુ-વિકાસશીલ છે એ વાત ન સમજતાં તેને આપણે મીમામાં બાંધી રાખ્યું છે તેને લીધે આપણું નુકસાન થયેલું છે અને થાય છે એ આપણા લક્ષમાં આવતું નથી.

મારી યોતાની સ્થિતિ પણ એક વખતે ઉપર લખ્યા પ્રમાણે હતી અને તે પ્રમાણે મારી દૃઢ શ્રદ્ધા હતી. પરંતુ કેટલોક અભ્યાસ અને બરાબર વિચાર કરતાં મારી શ્રદ્ધામાં રહેલા દોષ મારા ધ્યાનમાં આવ્યા અને પહેલાંનું અભિમાન રહ્યું નહીં. આ વિષયમાં હું જિજ્ઞાસુ અને આસ્તિક હોવાથી જ્ઞાનાનુભવી તરીકે મનાયેલી અનેક શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિઓ પાસેથી જ્ઞાન મેળવવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો છે. જિજ્ઞાસાથી અને વિનયપૂર્વક મેં આ વિષયનાં અનેક પ્રવચન સાંભળ્યાં છે.

તત્ત્વજ્ઞાનમાં સંશોધનવૃત્તિની આવશ્યકતા

ભારતવર્ષમાં ઘણા પ્રાચીનકાળથી માંડીને કેટલાક સમય સુધી તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ અને તે વિષેનું સંશોધન ચાલતું આવ્યાનું જણાઈ આવે છે. આ સ્થિતિ કવળ તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયમાં ન હોઈ બીજા અનેક વિષયો અને શાસ્ત્રો વિષે પણ જણાઈ આવે છે. જ્ઞાનની જિજ્ઞાસા, તે સાથે સંશોધનનો સશસ્ત્ર પ્રયત્ન અને અભ્યાસ જ્યાં સુધી સમાજમાં ચાલુ રહ્યાં ત્યાં સુધી આપણા દેશમાં પ્રત્યેક વિષયનો વિકાસ થતો રહ્યો. પણ જ્ઞાનની કોઈ પણ ભૂમિકાને યા મુકામને જ્ઞાનનો અંત સમજીને તેમાં જ આપણે કૃતકૃત્યતા માનવા લાગ્યા, સંશોધનમાંના તર્કને જ આપણે ક્યારેક પૂર્ણ જ્ઞાન સમજીને તે પર જ શ્રદ્ધા રાખવા લાગ્યા, તેમાં જ આનંદની જુદી જુદી ધારણાઓ ધરીને આનંદ વધારવા લાગ્યા, તે આનંદમાં મશગૂલ અને મસ્ત રહેવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા, અને છેવટે તેમાં જ મોક્ષસિદ્ધિ માની લીધી ત્યારથી તે વિષયનું સંશોધન બંધ પડ્યું* અને આપણા પૂર્વજો, તેમનું જ્ઞાન, તેમણે રચેલાં શાસ્ત્રો, ગ્રંથો—એ વિષેનું અભિમાન માત્ર સમાજમાં વધતું ગયું. આપણા પૂર્વજો જ્ઞાનની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યા હતા, તેમણે બધી બાબતોમાં સંપૂર્ણ શોધ કરી રાખેલી છે તેથી આગળ હવે શોધને અવકાશ રહ્યો નથી એવું સમજીને આપણે તે જ પ્રકારની શ્રદ્ધા વધારતા રહ્યા. જે કુળમાં પુરુષાર્થી વ્યક્તિઓની પરંપરા બંધ પડે છે, તે કુળના વંશજો જે પ્રમાણે પૂર્વજોના ઐશ્વર્ય અને મોટાઈનું વર્ણન કરીને પોતાને શ્રેષ્ઠ માની મોટાઈ મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે, તે પ્રમાણે આપણી જિજ્ઞાસા અને સંશોધનવૃત્તિ મંદ પડ્યા પછી અને તેનો નાશ થયા પછી આપણે જ્ઞાનની બાબતમાં આપણા પૂર્વજો વિષે ઉપર લખ્યા પ્રમાણે માનવા લાગ્યા. એક વાર

* આ વિષેનું સંવિસ્તર નિરૂપણ 'વિવેક અને સાધના' નામના મારા પુસ્તકમાં, 'તત્ત્વજ્ઞાનનું આરંભ' એ. પાટલામાં, મળેલું છે.

નિર્માણ થયેલી મોક્ષ વિષેની શ્રદ્ધાને લીધે આપણામાં રહેલી જ્ઞાનની પ્રગતિ અટકી ગઈ અને તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક કોઈ પણ વિચારસરણીને કે ભક્તિભાવનાના આવેશને, તેમાંની તન્મયતાને મોક્ષનું સાધન યા જીવનનું સાર્થકય માનવા લાગ્યા ત્યાર પછી જીવનનાં અનેક ક્ષેત્રોમાં આપણે પાછળ પડ્યા એમ વિચાર કરતાં જણાય છે.

સંશોધનવૃત્તિનો નાશ થયા પછી આ વિષય કેવળ શ્રદ્ધાનો થઈ ગયો અને તેને લીધે સિદ્ધાંત તરીકે માનેલા તેમાંના તર્કની યા તદ્વિષયક વિચારસરણીની વિસંગતતા અને પરસ્પર વિરોધ આપણા લક્ષમાં ન આવી શક્યાં. કદાચ લક્ષમાં આવે તોયે વિરોધ કે વિસંગતતા સાચી ન હોઈ તેમ લાગવું એ આપણા અપૂર્ણ જ્ઞાનનું લક્ષણ સમજવામાં આવતું અને પૂર્ણ જ્ઞાન થયા પછી, અનુભવાત્મક સાચું જ્ઞાન થયા પછી વિસંગતતા અને વિરોધ રહેશે નહીં એમ પોતાને સમજાવીને પૂર્વ શ્રદ્ધા કાયમ રાખવાનો આપણે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. આવી આપણી ચાલુ મનઃસ્થિતિને લીધે આપણો તે બાજુનો વિકાસ બંધ પડી ગયો છે, અને કેવળ અભિમાન અને આશ્રય માત્ર વધેલાં છે. પરસ્પરથી ચાલતી આવેલી અને શ્રદ્ધાથી માનવામાં આવેલી સમજણને આપણે જ્ઞાન સમજીએ છીએ અને તેને લીધે તે વિષેનું સંશોધન કરવાનું આપણા મનમાં આવતું નથી. જ્ઞાન એ વર્ધિષ્ણુ-વિકાસશીલ છે એ વાત ન સમજતાં તેને આપણે સીમામાં બાંધી રાખ્યું છે તેને લીધે આપણું તુકસાન થયેલું છે અને થાય છે એ આપણા લક્ષમાં આવતું નથી.

મારી પોતાની સ્થિતિ પણ એક વખતે ઉપર લખ્યા પ્રમાણે હતી અને તે પ્રમાણે મારી દૃઢ શ્રદ્ધા હતી. પરંતુ કેટલોક અભ્યાસ અને બરાબર વિચાર કરતાં મારી શ્રદ્ધામાં રહેલા દોષ મારા ધ્યાનમાં આવ્યા અને પહેલાંનું અભિમાન રહ્યું નહીં. આ વિષયમાં હું જિજ્ઞાસુ અને આસ્તિક હોવાથી જ્ઞાનાનુભવી તરીકે મનાયેલી અનેક શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિઓ પાસેથી જ્ઞાન મેળવવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો છે. જિજ્ઞાસાથી અને વિનયપૂર્વક મેં આ વિષયનાં અનેક પ્રવચન સાંભળ્યાં છે.

‘તદ્ વિદ્ધિ પ્રણિપાતેન પરિપ્રશ્નેન સેવવા’ એ આજ્ઞાનુસાર સદ્ભાવપૂર્વક સત્યની ઉપાસના કરતા કરતા મેં ઉપર લખ્યું છે તે પ્રમાણે મારો અભિપ્રાય થયેલો છે તેમા સત્ય અને તથ્ય કેટલું છે તેનો વિચાર વાચકોએ કરવો. વાદવિવાદ કરવાની વૃત્તિ મારામા નથી તેને લીધે તેવો મારો સ્વભાવ બન્યો નથી, તોપણ મારે આ વિષયમા જોલવાના, વિનયપૂર્વક ચર્ચા કરવાના પ્રસંગો ક્યારેક ક્યારેક આવે છે તેમા સત્ય શોધન એ જ મુખ્ય હેતુ હોવાથી ‘હાર જીત’ની વૃત્તિ જરાયે નથી હોતી આવા પ્રસંગોમાનો એક પ્રસંગ મને યાદ આવે છે તે આપવાના નિમિત્તે આટલી પ્રસ્તાવના કરવી પડી.

ઈ સ ૧૯૩૪ની વાત છે. બિહારના મુકબના રાહતકાર્યમાથી પાછા ફરતા બનારસ, હરિદ્વાર વગેરે સ્થળોએ જઈ હું મુનર્ધ આઠ્યો હતો. તે સમયે હરિદ્વારમા કેટલાક દિવસ રહ્યો હતો. હરિદ્વાર, ઋષીકેશમા સાધુસન્યાસીઓની ઘણી વસ્તી છે. કોઈ પણ સાધુસન્યાસી પાસે મેસીને જ્ઞાનચર્યા કરની એવો ત્યાનો રિવાજ છે. તે સમયે અનેક સ્વામી અને સન્યાસીઓની મુલાકાત થઈ તેમા હરિદ્વારના એક ઘાટ પર એક સ્વામીની બપોરે સહેજે મુલાકાત થઈ થોડીક વાતચીત થતા મેં તેમને જ્ઞાન વિષે કંઈક કહેવાની વિનંતી કરી. સ્વામીએ તે માન્ય રાખી અને ત્રણ ચાર વાગતા મને પોતાની કુતી પર આવવા કહ્યું. તેમણે પોતાનું નામ ‘શ્રી સ્વામી અમૃતાનંદ સરસ્વતી જોગીરાજ’ કહ્યું. ત્યાં સ્વામી સન્યાસીઓની ઘણી વસ્તી હોવાથી તેમનું ઠેકાણું મને સુગમતાથી મળે તે માટે તેમણે પોતાનું પૂરું નામ કહ્યું. હોવું જોઈએ એમ હું સમજ્યો. તેમના કહેવા પ્રમાણે હું જરાબર વખતસર તેમના સ્થાને ગયો. સ્વામી મૂળ બગાળના રહેનારી હતા. શરીર બળ્ય અને વય ૭૦-૭૫ વર્ષની ત્યાં જતા એક વાત મારા અનુભવમા આવી તે પરથી તેમનામા દયા, પ્રેમ અને દ્રવ્ય વિશે નિષ્પૃહતા હોવાનું જણાઈ આવ્યું. વિસ્તારભયને લીધે તે વાત અહીં ન આપતા. તેમનો મારી સાથે થયેલો સવાદ મોટે ભાગે અક્ષરશ આપુ છું. મેં તે સમયે તેને લખી રાખ્યો હતો. તેથી અન્યારે હું તે આપી શકુ છું. સવાદ હિંદીમાં થયો હતો.

સંવાદ

સ્વામી તમે કયા રહે છો ? શો ઉદ્યોગધંધો કરો છો ?

હું હું મુખ્યમાં રહું છું કંઈક શીખવવા વગેરેનું કામ કરું છું

સ્વામી પગાર કેટલો મળે છે ?

હું પગાર મળતો નથી

સ્વામી પત્ની પગાર સિવાય તમારું કેમ ચાલે છે ?

હું હું જેમનું કામ કરું છું તે મારું ખર્ચ ચલાવે છે

સ્વામી તો તમારી ઘણી ગરીબી હોવી જોઈએ ?

હું હા, સાધારણ ગરીબી તો ખરી પણ સ્વામીજી, આ વાત જવા દઈએ કંઈક જ્ઞાનની વાત આપ કહો તો તે સાલજવાની મારી ઇચ્છા છે

સ્વામી ભલે તમારી આ ઇચ્છા સાલજીને આનંદ થાય કે તમે સારી ઇચ્છા રાખેલી કે જ્ઞાન કરતા શ્રેષ્ઠ આ જગતમાં બીજું કશું નથી માણસ જ્ઞાનથી તરી જાય કે અને તે ન હોય તો દુખ ભોગવે કે બધા જ્ઞાનમાં બ્રહ્મજ્ઞાન શ્રેષ્ઠ છે તે પ્રાપ્ત કર્યાથી મનુષ્ય જન્મ મરણમાથી છૂટી જાય છે મનુષ્યજન્મનો હેતુ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી લેવો એ જ છે અને જ્ઞાન સિવાય તે પ્રાપ્ત થતો નથી આપણા ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક ગ્રંથોમાં જ્ઞાનનું ઘણું મહત્ત્વ પ્રતિપાદન કરેલું છે, તેનું કારણ આ જ છે ‘ન હિ જ્ઞાનેન સદૃશ પવિત્રમિદં વિદ્યતે’- એમ ગીતામાં ભગવાને કહેલું છે પરંતુ જીન આ જ્ઞાન તરફ ન વળતા પ્રત્યેક ભવમાં વિવિધ તરફ લાગી જન્મમરણની અવસ્થાઓ ભોગવતો લખચોરાશી યોગી બટકતો રહે છે ‘પુનરપિ જનન પુનરપિ મરણ પુનરપિ જનની જઠરે કાયનમ્’ આ ફેરામાં તે પડે છે જ્ઞાન સિવાય આ ફેરા ટળવો શક્ય નથી તેથી માણસને જ્ઞાનની એટલે બ્રહ્મજ્ઞાનની ઘણી જરૂર છે બ્રહ્મ કેવું છે, તે શું છે, એ જાણવું એનું જ નામ બ્રહ્મજ્ઞાન તેનો સાક્ષાત્કાર કરી લેવો એટલે તેને જાણવો તેવો સાક્ષાત્કાર યથા વગર જ્ઞાનાવસ્થા પ્રાપ્ત થતી નથી સાક્ષાત્કારથી, આપણે પોતે જ બ્રહ્મરૂપ થયાથી, મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે

બ્રહ્મ એ પોતે નિર્ગુણ, નિરંજન છે. તેનામાં ઇચ્છાઓ, વાસનાઓનો મળ નથી તેથી તેને નિર્વિષય કહે છે. તે કેવળ છે. તેના જેવું અને તે સિવાય બીજું કંઈ ન હોવાથી તે 'એકમેવાદ્વિતીયમ્' છે. તેને ઉપમા આપવા જેવું બીજું કંઈ નથી તેથી તેને નિરુપમેય કહે છે. તે નિરુપાધિક, અચલ અને શાશ્વત છે. તે નિર્વિકલ્પ છે. ઇદ્રિયો દ્વારા તે પ્રાપ્ત થતું નથી તે અનિર્વાચ્ય છે. 'યતો વાચો નિવતંતે અપ્રાપ્ય મનસા સહ' એવું તેને વિષે કહેલું છે. આવા બ્રહ્મનું જ્ઞાન-તેનો સાક્ષાત્કાર થયા વગર જન્મ સાર્થક થતો નથી.

મૂળ નિર્વિકલ્પ બ્રહ્મમાં 'એકોઽહં બહુ સ્યામ્ પ્રજાયેય ।' એવી ઇચ્છા-મૂળ સ્કંદરણુ ઊઠતાં જ ચરાચર બ્રહ્માંડનો પસારો નિર્માણ થયો. આ પસારામાં-માયામોહમાં આપણે ફસાવું ન જોઈએ. તે માટે આપણે સદૈવ બ્રહ્મચિંતન રાખવું જોઈએ. તે માયામાથી છૂટવા માટે આપણે પૂર્ણ બ્રહ્માવતાર શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માને અનન્ય શરણ જવું જોઈએ. રાતદિવસ આપણને તેનો જ ખ્યાસ લાગવો જોઈએ. તેના દર્શન માટે આપણે વ્યાકુળ થવું જોઈએ તેનું દર્શન થાય, આપણા પર તેની કૃપા થાય એટલે આપણા બધા ભવબંધ તૂટી જશે. પછી આપણને કશાનોયે ભય રહેશે નહીં. તેનું દર્શન, તેનું જ્ઞાન થાય માટે આપણે નિરિચ્છ, નિર્વિષય થવું જોઈએ. બધી ઇદ્રિયોનો સંયમ કરીને બ્રહ્મચર્યાદિ વ્રતો અખંડ પાળવાં જોઈએ. કોઈ પણ ભૌતિક સુખમાં ન પડતાં વૈરાગ્ય-નિષ્ઠ મનથી આપણે બ્રહ્મની અથવા સાક્ષાત્ બ્રહ્મસ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માની આરાધના કરવી જોઈએ. આવી રીતે એકનિશ્ઠાથી આરાધના કર્યાથી બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર યા પરમાત્માનું દર્શન થયા વગર રહેશે નહીં. આ માટે જ મનુષ્યજન્મ છે. તે હેતુ સિદ્ધ કરવામાં જ જન્મનું સાર્થક છે. ઠીક, મારું કહેવું સમજ્યા ને ?

હું : કંઈક સમજ્યો, કંઈક નથી સમજ્યો.

સ્વામી : કહો, શું નથી સમજાયું ? બધી વાત સ્પષ્ટ છે. ન સમજાય એવું આમાં કંઈ જ કહ્યું નથી.

હું : બ્રહ્મ નિર્ગુણ, નિરાકાર, નિરિચ્છ છે એવું આપે તેનું વર્ણન કર્યું તો એવા બ્રહ્મને 'એકોઽહં બહુ સ્યામ્' એવી ઇચ્છા શા કારણે થાય ?

અને જેની ઇચ્છામાંથી આટલો જ્ઞાનપ્રસારો નિર્માણ થયો એમ આપ કહો છો, તેનામાં આટલી મોટી ઇચ્છા હોવા છતાં આપ તેને નિરિચ્છ કેમ કહો છો ? અને જ્ઞાન સિવાય બીજું કંઈ નથી એ જે ખરું માનીએ, તો આપણે બધા તેમાંથી જ નિર્માણ થયા છીએ તો પછી તેના અગ આપણે છીએ એમ કહેવું જોઈએ અને આપણા બધામાં તો ઇચ્છા, વાસના, માયામમતા ભરેલી છે એ આપણે જાણીએ છીએ જ્ઞાન જે નિરિચ્છ છે તો આપણામાં આ દોષો ક્યાંથી આવ્યા ? ત્યારે અશમાં રહેના દોષો મૂળમાં મોટા પ્રમાણમાં હોવા જોઈએ અથવા કાર્યમાં જણાતા દોષો કારણમાં પણ સુષ્ટપણે હોવા જ જોઈએ એમ લાગે છે પછી જ્ઞાન નિર્ગુણ, નિરિચ્છ, નિર્વિકલ્પ કેમ એ સમજાયું નહીં

સ્વામી સ્વતઃ જ્ઞાન તો મેં કહ્યું તેમ જ છે પરંતુ આ બધા વશ્યાભાસનું કારણ માયા છે, માટે આ બધો તે માયાનો પ્રભાવ છે

૬ પરંતુ એકમાત્ર જ્ઞાન સિવાય બીજું કંઈ જ ન હોવા છતાં તે જ્ઞાન પર, અથવા તેના જ અશ એવા આપણા પર, વિરુદ્ધ પ્રભાવ પાડનારી આ માયા આવી ક્યાંથી ? આ જ્ઞાનમાંથી જ નિર્માણ થઈ એમ કહીએ, તો જ્ઞાન આપ કહો છો તેવું ન હોવું જોઈએ અને તે જુદી જ છે એમ કહીએ, તો તેની ઇચ્છા વિરુદ્ધ તેના પર પ્રભાવ પાડનારી આ બીજી મહાન શક્તિ વિશ્વમાં છે એમ કહેવું પડે છે એટલે જ્ઞાન સિવાય બીજું કંઈ જ નથી એમ કહેવામાં બાધ આવે છે હિં, જ્ઞાનમાં જ આ બધો પ્રભવ રહેતો છે તો તેના ચિંતનથી આપણે જ્ઞાનરૂપ થઈએ, એટલે એ બધો પ્રકાર આપણામાં જ નહીં રહે શું ? પછી આવા જ્ઞાન સાથે તદ્રૂપ થવાથી, તેને જાણવાથી, તેનો માક્ષાત્મક કરી લઈ આપણે પોતે તે જ થવાથી આપણા જન્મમરણ કેવી રીતે ટળશે એ સમજાવું નથી વળી, જેને આપ પૂર્ણ જ્ઞાનવતાર શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા કહો છો તેમનો સ્ત્રીપુત્રપરિવાર કેટલો મોટો હતો તે આપણે બધા જાણીએ છીએ આટલો મોટો પરિવાર વધારીનેય તેમને નિરિચ્છ કહેવા શું ?

સ્વામી તેમનો પરિવાર મોટો હોવા છતાંય તેઓ બધું કરીને અકર્તા હતા તે બધામાંથી અલિપ્ત હતા

હું તેઓ અકર્તા અને અલિપ્ત હોય તોયે અલિપ્તનેય સ્ત્રીની આવશ્યકતા જણાય છે, અને નિરિચ્છને પણ સતતિ હોય છે, એવો પણ અર્થ એમાંથી સ્પષ્ટપણે નીકળે છે ને ?

સ્વામી તેમનું અકર્તાપણું અને અલિપ્તપણું ઓળખ્યા વગર તેમનો મહિમા આપણે જાણી શકીશું નહીં

હું તેમનું અકર્તાપણું અને અલિપ્તપણું જાણવાની કંઈ જુદી દષ્ટિ કે જુદું જ્ઞાન છે, કે શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા સાક્ષાત્ પૂર્ણાવતાર હતા ત્યારે તેમની બધી ક્રિયાઓ, તેમના બધાં કર્મો, તેમનું બધું આચરણ અલિપ્તપણે થતું હતું એમ માનીને ચાલવાનું ? કોઈનુંયે મન, તેની સ્થિતિ, તેના આચરણ પરથી ઓળખવા એ બરાબર છે, કે તેનું મન અમુક પ્રકારનું છે, અલિપ્ત છે એમ પહેલેથી ઠરાવીને એટલે માનીને તેનાથી થતાં કર્મો વિષેની આપણી શ્રદ્ધા પ્રમાણે અભિપ્રાય બાધવો એ બરાબર છે ? પ્રથમ કંઈ ઠરાવવાને કે માનવાને વિવેક, વિચાર અને અનુભવનો આધાર હોવો જોઈએ કે નહીં ? અથવા પરપરાથી ચાલતી આવેલી એકાદી માન્યતાને સ્વીકારવી અને તે માન્યતાને બોળી લાવનાથી દંઢ કરીને તેને જ સત્ય સિદ્ધાન્ત સમજવો — એને જ કોઈનુંયે અકર્તાપણું અને અલિપ્તપણું ઓળખવું એમ કહેવું શું ? અને એને જ જ્ઞાનદષ્ટિ કહેવી કે ? અને આમાં ધ્યાનમાં લેવા જેવી વર્ણી એક વાત એ કે, અલિપ્તને — નિરિચ્છને જે બાબતો સિવાય ચાલતું નથી તે સર્વસાધારણ લોકોને જરૂરી લાગે, તે વગર તેમનું ન ચાલે, તો તેમાં તેમનો દોષ કેમ માનવો ? લિપ્તપણે કહો કે અલિપ્તપણે કહો, પરંતુ જે બાબતો બ્રહ્મમાં અને પરમાત્મામાં ભરેલી છે તે આપણામાં — મનુષ્યમાં ન હોવી જોઈએ એવો આગ્રહ કેમ હોય ? મૂળ બ્રહ્મમાં બ્રહ્માડ જેટલી ઇચ્છા હોય તોયે ચાલે છે, 'એકોઽહં બહુ સ્યામ્' એમ તેને લાગતા તેમાંથી આટલો મોટો પસારો થાય તોયે ચાલે છે, શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનો સ્ત્રી પુત્રોનો કેટલોય પરિવાર હોય તોયે હરકત નહીં, પરંતુ આપણામાં — મનુષ્યમાં કેવળ અણુમાત્ર પણ કોઈ પણ ઇચ્છા ન હોવી જોઈએ આપણે બધા સમમનું પાલન કરી બ્રહ્મચર્યાદિ વ્રતો અખડ પાળીએ તો જ બ્રહ્મનું કે તેના અવતાર શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનું આપણને જ્ઞાન, દર્શન,

સાક્ષાત્કાર થવાની આશા અને સભવ ! તેમને ગમે તેટલી સતતિ હોય તોયે તેમનું અસિદ્ધપણું બગડતું નથી, અને આપણે પોતાની સ્વાભાવિક ઇચ્છા પ્રમાણે ન વર્તતા કંઈક પ્રતો પાળતા રહીએ અને તેમા જરા પણ ભૂલ થાય એટલે આપણને દર્શનની, જ્ઞાનની અને સાક્ષાત્કારની આશા નહીં ! આપણે જીવનભર નિરિચ્છ અને નિર્વિષય રહેવું જોઈએ આ બધો જહાગીરી ન્યાય જેવો પ્રકાર લાગે છે

સ્વામી જહાગીરી ન્યાય એટલે શું ?

હું જહાગીર બાદશાહ ઘણો દારૂ પીતો હતો, પરંતુ બીજું કંઈ તેની આગળ દારૂનું નામ લે તો તેને ખપતું નહીં, તેનાથી સહન થતું નહીં, અને દારૂ પીધેલાની તે મુલાકાત લેતો નહીં મુલાકાત લેવાની તેણે મનાઈ કરેલી હતી એમ ઇતિહાસમા કહેલું છે પોતે મનસ્વી રીતે દારૂ પીવાનું વ્યસન ચાલુ રાખીને બીજાઓને માટે તેણે દારૂનો પ્રતિ બંધ કર્યો હતો બ્રહ્મ અને શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનો ન્યાય તેવો જ નથી શું ? અને આપણે થોડો વિચાર કરીને જોવું જોઈએ કે, જેને આપણે અસિદ્ધતા કહીએ છીએ, તે અસિદ્ધ સ્થિતિમા બીજાઓ માટે ત્યાજ્ય અને નિષિદ્ધ ગણાયેલી બાબતો અસિદ્ધ તરફથી થઈ શકે શું ? તે થઈ શકતી હોય તો તે થવાનું કારણ શું ? તે બાબતો તેની ઇચ્છાથી થાય છે કે પરાધીનતાથી બને છે ? ઇચ્છાથી થાય છે એમ માનીએ, તો નિષિદ્ધ આચરણ પોતે કરવાનું કારણ શું ? અને પરાધીનતાથી થાય છે એમ કહીએ, તો તેના પર સત્તા ચલાવનારી બીજી શક્તિ માનવી પડે છે પછી એની સ્થિતિમા પરાધીનને શરણુ જવામા અને તેના દર્શનની ઉત્કટ ઇચ્છા કરવામા જીવનની દૃષ્ટિથી લાભ શો ?

શકાનું સ્પષ્ટીકરણ કરવા માટે વળી થોડું બોલવાનું મન થાય છે વ્યસનાધીન માણસ દારૂ પીએ છે વ્યસનાધીનતાને લીધે પોતાની અનિષ્ટ ઇચ્છાઓને આવરી શકતો નથી-ટાળી શકતો નથી એ આપણે સમજીએ છીએ પરંતુ જે દારૂને નિષિદ્ધ માને છે, તે તે પ્રમાણે બીજાઓને કહે છે દારૂ પીનારા પર હું સતુષ્ટ થતો નથી, પણ તેને નિષિદ્ધ માનીને ન પીનારા પર હું સતુષ્ટ થાઉં છું, પ્રસન્ન થાઉં છું એમ જે કહે છે તેને અસિદ્ધપણું મરજી મુજબ દારૂ પીવો એમ લાગશે શું ? અને

પીવો એમ તેને લાગે અને તે પીતો હોય, તો વ્યસનાધીન માણસમાં અને તેનામા ફરક શો રહ્યો? અને કઈ જ ફરક ન હોય, તો તે વ્યસનાધીન જ દોષપાત્ર છે એમ કેમ કહી શકાય? આ ન્યાયે જોતાં, બ્રહ્મ અને શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા નિર્વિષય અને અલિપ્ત કેવી રીતે? અને આપણે સેચ, સવિષય અને લિપ્ત એટલે દોષી કેવી રીતે? મને કઈક સમજાયું અને કઈક ન સમજાયું એમ મેં જે કહ્યું, તે આ પ્રમાણે આપ આ પર વિચાર કરીને સમજાવશો.

સ્વામી : તમે મને પહેલા જ્ઞાનની વાત કહો એમ કહ્યું તે ખરેખર પોતાને જ્ઞાન થાય એવી જિજ્ઞાસાશુદ્ધિથી કહ્યું નથી, એવું તમારા એકંદર બોલવા પરથી દેખાય છે.

હું : તેમ જ કેવળ નથી. કારણ કે આપ કહો છો અને જેનું મહત્ત્વ જણાવો છો, તેવું જ્ઞાન મને થયું નથી અને આપના બોલવા પર જે શંકાઓ જાહેર છે તેમનું પણ નિરાકરણ થયું નથી. પરંતુ આપને લાગે છે તે પ્રમાણે જિજ્ઞાસાશુદ્ધિથી મેં વિનંતી ન કરી હોય તોયે આપના બોલવા પર જે શંકાઓ મને થયાનું મેં કહ્યું તેનું સમાધાન થઈ શકે એ રીતે આપ આપનું કહેવું વધારે સ્પષ્ટપણે મને કહી શકશો કે?

સ્વામી : તમારું સમાધાન શેનાથી થશે તે હું જાણતો નથી. પરંતુ મારા બોલવા પરથી તમને જાહેરી શંકાઓનું નિરસન હું તો કરી શકીશ નહીં. તમે કહ્યું છે તેના પર મારી પામે ઉત્તર નથી.

હું : પણ મારી શંકાઓ ખોટી છે અથવા મારી ચિકિત્સાપદ્ધતિ ખોટી છે એમ આપને લાગે છે શું?

સ્વામી : તેમ મને જરાયે લાગતું નથી.

હું : ઠીક છે. હું આપની રજા લઉં છું. આપે મારે માટે બોલવાનો પરિશ્રમ લીધો અને આપનો થોડો સમય મારે માટે આપ્યો, તે માટે હું આપનો ધન્ય આભારી છું. આપ જેવા મોટા પુરુષ સાથે બોલવામાં અને વિચારવામાં મારાથી મારી ધન્ય વિરુદ્ધ યા અજ્ઞાણપણે કઈ અવિનય થયો હોય, તો આપ મને તે માટે ક્ષમા કરશો એ જ પ્રાર્થના.

સ્વામી : જરા એસો. તમને થોડુક કહેવું એમ મને લાગે છે. તમારા બોલવા પરથી તમે ઘણા ચિકિત્સક અને તાર્કિક છો એમ મને લાગે છે. આવી તાર્કિકતાને લીધે હૃદયમાં ભક્તિ અને ખીજ સદ્-ભાવનાઓને પણ અવકાશ મળતો નથી તાર્કિકપણાના જોશમાં મનની કામળતા, ભાવુક્તા અને પ્રેમળતા દિવસે દિવસે નાશ પામે છે, અને તેથી હૃદયમાં રુક્ષતા વધતી જવાનો ઘણો સભવ છે એમ મને લાગે છે. પોતાના કલ્યાણની દૃષ્ટિએ ભક્તિ, ખીજ સદ્ભાવનાઓ અને મનની કામળતાની આપણને જરૂર નથી શું ?

હું : કલ્યાણની દૃષ્ટિથી આપ કહો છો તે પ્રમાણે આ બધાની અત્યંત જરૂર છે, એમાં શકા નથી મારી શકાઓ અને બોલવા પરથી હું આપને ઘણો તાર્કિક અને ચિકિત્સક માત્ર લાગ્યો હોઉં તેમાં આશ્ચર્ય નથી. હું પોતે સૂક્ષ્મ, વિચારી અને વિવેકી થવાનો પ્રયત્ન કરું છું અને વિવેકી થવું એટલે ભાવનારહિત થવું એમ હું સમજતો નથી બધા માનવી ગુણોનો ઉત્કર્ષ કરીને તેમનો યથાસમય યથાયોગ્ય ઉપયોગ કરવાનું સાધ્ય કરવું એ માનવી જીવનની અત્યંત મહત્ત્વની સિદ્ધિ છે એમ મને લાગે છે; અને તે સિદ્ધિ સાધ્ય કરવી એનો આધાર ઘણે અંશે આપણી શુદ્ધ વિવેકશક્તિ પર છે. જ્ઞાન, ભક્તિ, ખીજ સદ્ભાવનાઓ, સદ્ગુણો, મનની કામળતા એ બધાનો જીવનમાં યોગ્ય ઉપયોગ કરવા માટે જોઈતો વિવેક માણસમાં પ્રધાનપણે ન હોય તો તે પોતાની પૂર્ણતા સાધી શકશે નહીં એવી મારી સમજાય છે. ભક્તિ અને ખીજ ભાવનાઓનું મારા હૃદયમાં કેટલું મોટું સ્થાન છે તે મારા આ થોડાક પરિચયથી આપ કેવી રીતે જાણી શકવાના ? તથાપિ આપે આ વિષે મને પ્રેમપૂર્વક આપેલી સૂચના મેં આદરપૂર્વક માન્ય કરેલી છે, અને તેનું હું કદી પણ વિસ્મરણ થવા દઈશ નહીં ફરીથી આપનો આભાર માનીને અને ક્ષમા માગીને આપની રજા છંદ્ધુ છું. નમસ્કાર

*

*

*

આ પ્રમાણે સવાદ થયો. છેવટે સ્વામીએ જે કહ્યું તે પરથી વાદમાં મેં તેમને હરાવ્યા એવું હું સમજ્યો નહીં અને આજે પણ સમજતો નથી મને આ વિષયમાં દિગ્વિજયની ઇચ્છા ન હોવાથી મને

આપણને ન સૂઝે ત્યાં સુધી તે પ્રથમના તર્કને જ આપણે દબાવે
વળગી રહીએ છીએ અને તેને જ જ્ઞાન સમજીએ છીએ. તેમ આપણે
ન'સમજવું જોઈએ. તર્કને જ જ્ઞાન સમજ્યા પછી તેમાંની વિસંગતતા
-પરસ્પર વિરોધ આપણા લક્ષમાં આવતો નથી. તર્કને જ્ઞાન સમજીને
તેને જે પ્રમાણમાં દૃઢ કર્યો હશે તે પ્રમાણમાં આપણી સત્યશોધનની
ગતિ મંદ પડે છે. તે ગતિ મંદ ન પડે એટલા માટે આપણે તર્કને જ
જ્ઞાન ન સમજવું જોઈએ. આપણે જ્ઞાનની મર્યાદા બાંધવી ન જોઈએ.
કેવળ પારંપરિક ચાલતી આવેલી માન્યતા પર શ્રદ્ધા રાખવી ન
જોઈએ. તે વિશે અભિમાની અને આગ્રહી રહેવું ન જોઈએ.
નિષ્પક્ષપાત રહી વિનમ્રપણે નિરહંકારપણે સત્યની ઉપાસના અખંડ
ચલાવવી જોઈએ. અનાદિ કાળથી માનવજાતિના શ્રેષ્ઠ પુરુષો પૂર્વ
જ્ઞાનમાં ઉમેરો કરતા આવ્યા છે. આપણે પણ તે જ માર્ગ ચાલતા
રહેવું જોઈએ. એમાં જ ખરો પુરુષાર્થ અને શ્રેય છે.

૨૪

સૌના કલ્યાણમાં આપણું કલ્યાણ

માનવી આજે એકાકી અવસ્થામાં રહેનારું પ્રાણી ન હોઈ સમુદાય
અને એકમેકની સહાયથી જીવન ચલાવનારું પ્રાણી બનેલો છે. તેથી તેણે
પોતાના એકલાનાં સુખદુઃખ અને કલ્યાણનો વિચાર ન કરતાં બધાનાં
સુખદુઃખ અને કલ્યાણનો વિચાર કરવો જોઈએ. પોતાની જીવનપદ્ધતિ
અને વર્તન તેણે તે પ્રમાણે ઠરાવવાં જોઈએ. તે જ માનવીનો ધર્મ છે,
અને તેમાં જ મનુષ્યતા છે કેવળ પોતાનાં દુઃખનો નાશ કરવાની અને
સુખપ્રાપ્તિની વૃત્તિ મનુષ્યની જેમ બીજાં પ્રાણીઓમાં પણ છે જીવન-
રક્ષણની અને વંશવૃદ્ધિની પ્રેરણા પણ તેમનામાં છે અને કેવળ પોતાની
નૈસર્ગિક બુદ્ધિથી પોતાની ઇચ્છા અને પ્રેરણાઓ અનુસાર તેઓ વર્તે
છે. પરંતુ માનવી હજારો વર્ષથી કેવળ નૈસર્ગિક બુદ્ધિ કે પ્રેરણા પ્રમાણે
વર્તનારો રહ્યો નથી, પણ પોતાની વિકાસ પામતી બુદ્ધિથી કુદરતની
પ્રતિદૂળતાને લીધે યનારાં દુઃખોને ટાળવાના અને તેની અનુદૂળતા

તેમ કદીયે લાગ્યું નથી મારી દષ્ટિ કેવળ સત્યાન્વેષણની હોય છે વિનય, નમ્રતા, સમ્યક્તા ન હોડતા અહંકારમાં ન પડતા આપણે સત્યાન્વેષણ કરવું જોઈએ એમ માત્ર લાગે છે અમારી વચ્ચે સવાદ થયો, વાદ થયો નહીં અને જે ચર્ચા થઈ, તેમાં ઘણી ગૂઢતા, પાકિય કે ઘણી સૂક્ષ્મ ભુદ્ધિનું પ્રદર્શન એવું પણ બને બાળુએ નહોતું અને સ્વામી મારી શકાઓ પર કંઈ ઉત્તર આપી શક્યા નહીં તે પરથી હું ચર્ચા કુશળ પણ ઠરતો નથી સ્વામી ઘણા ગંભીર સ્વભાવના હતા તેઓ બીજા વાદ કરનારાની જેમ કોંઈ બરાયા નહીં અથવા તેઓ મને નારિતિક સમજ્યા નહીં મને તાર્કિક અને ચિકિત્સક માત્ર સમજ્યા અને મારા પર કોંઈ ન કરતા મને તેમણે પ્રેમથી રળ આપી તાર્કિક મનમાં ભક્તિનો ઉદય અને ઉત્કર્ષ થઈ શકતો નથી એમ લાગતું હોવાથી તેમણે મને તે પ્રકારની પ્રેમપૂર્વક સૂચના કરી તેમાં મને અયોગ્ય એવું કશું જ ન લાગ્યું તેમના બોલવા પરથી અને તેમના શાત સ્વભાવ પરથી મારા મનમાં તેમને વિશે આદર ઉત્પન્ન થયો અનુભવના શબ્દ કોઈ મને કહે અને હું તે સાંભળું એમ મને લાગતું હતું કોઈ કંઈ કહે તે પછી જે ગળે ન ઊતર્યું હોય, જે બરાબર ન સમજાયું હોય તે પર પેદા થતી શકાઓ વિચારવી અથવા વધારે સ્પષ્ટીકરણ કરવા વિશે નમ્રપણે વિનતી કરવી એવો મારો ક્રમ હતો જે શકાઓ મેં સ્વામીને વિચારી અને જે પ્રશ્નો પૂછ્યા તે શકાઓનું નિરસન થાય એવું નહોતું અને પ્રશ્નો છૂટે એવું નહોતું એ હું જાણતો હતો, તોપણ આ બાબતમાં સ્વામીએ પોતાની ભુદ્ધિ અને મનનું સમાધાન કેવી રીતે કર્યું હતું તે સમજાય એવી ઇચ્છા તેમના બોલવા પર મેં પૂછેના પ્રશ્નો અને શકાઓના મૂળમાં હતી

મારે મુખ્ય વાત જે કહેવાની છે તે એ કે, તત્ત્વજ્ઞાનની જુદી જુદી પ્રણાલીઓ છે તેમાં સત્યાન્વેષણની દષ્ટિથી હજીયે સંશોધન થતું રહેવું જોઈએ ગૂઢ બાબતોને ઉકેલવામાં આપણે તર્ક કરવો પડે છે તર્ક વગર કોઈ પણ ગૂઢ બાબતમાં ભુદ્ધિનો પ્રવેશ થતો નથી પરંતુ કોઈ પણ સૂક્ષ્મ વિચાર કે તર્કને આપણે અનુભવ કે અનુભવાત્મક જ્ઞાન ન સમજવું જોઈએ કોઈ પણ તર્કના કરતા વધારે સૂક્ષ્મ તર્ક

આપણને ન સૂઝે ત્યાં સુધી તે પ્રથમના તર્કને જ આપણે દૃઢપણે વળગી રહીએ છીએ અને તેને જ જ્ઞાન સમજીએ છીએ. તેમ આપણે ન સમજવું જોઈએ. તર્કને જ જ્ઞાન સમજ્યા પછી તેમાંની વિસંગતતા -પરસ્પર વિરોધ આપણા લક્ષમાં આવતો નથી તર્કને જ્ઞાન સમજીને તેને જે પ્રમાણમાં દૃઢ કર્યો હશે તે પ્રમાણમાં આપણી સત્યશોધનની ગતિ મંદ પડે છે. તે ગતિ મંદ ન પડે એટલા માટે આપણે તર્કને જ જ્ઞાન ન સમજવું જોઈએ આપણે જ્ઞાનની મર્યાદા બાંધવી ન જોઈએ. કેવળ પારંપરિક ચાલતી આવેલી માન્યતા પર શ્રદ્ધા રાખવી ન જોઈએ. તે વિષે અભિમાની અને આગ્રહી રહેવું ન જોઈએ. નિષ્પક્ષપાત રહી વિનમ્રપણે નિરહંકારપણે સત્યની ઉપાસના અખંડ ચલાવવી જોઈએ. અનાદિ કાળથી માનવજાતિના શ્રેષ્ઠ પુરુષો પૂર્વ જ્ઞાનમાં ઉમેરો કરતા આવ્યા છે આપણે પણ તે જ માર્ગ ચાલતા રહેવું જોઈએ. એમાં જ ખરો પુરુષાર્થ અને શ્રેય છે.

૨૪

સૌના કલ્યાણમાં આપણું કલ્યાણ

માનવી આજે એકાગ્રી અવસ્થામાં રહેનારું પ્રાણી ન હોઈ સમુદાય અને એકમેકની સહાયથી જીવન ચલાવનારું પ્રાણી બનેલો છે. તેથી તેણે પોતાના એકલાનાં સુખદુઃખ અને કલ્યાણનો વિચાર ન કરતાં બધાનાં સુખદુઃખ અને કલ્યાણનો વિચાર કરવો જોઈએ. પોતાની જીવનપદ્ધતિ અને વર્તન તેણે તે પ્રમાણે દરાવવાં જોઈએ. તે જ માનવીનો ધર્મ છે, અને તેમાં જ મનુષ્યતા છે કેવળ પોતાનાં દુઃખનો નાશ કરવાની અને સુખપ્રાપ્તિની વ્રતિ મનુષ્યની જેમ બીજાં પ્રાણીઓમાં પણ છે. જીવન-રક્ષણની અને વંશવૃદ્ધિની પ્રેરણા પણ તેમનામાં છે અને કેવળ પોતાની નસર્ગિક જુદિથી પોતાની ઇચ્છા અને પ્રેરણાઓ અનુસાર તેઓ વર્તે છે. પરંતુ માનવી હજારો વર્ષથી કેવળ નૈસર્ગિક જુદિ કે પ્રેરણા પ્રમાણે વર્તનારો રહ્યો નથી, પણ પોતાની વિકાસ પામતી જુદિથી કુદરતની પ્રતિકૂળતાને લીધે થનારા દુઃખોને દાળવાના અને તેની અનુકૂળતા

સાધીને સુખપ્રાપ્તિના પ્રયત્નમાં તે છે આ પ્રયત્નમાં જ તેની શુદ્ધિનો વિકાસ થતો આવ્યો છે તેની માનસિક ભાવનાઓની વૃદ્ધિ પણ આ પ્રયત્નમાંથી જ થતી આવી છે બીજા પ્રાણીઓની જેમ માનવી પણ એક કાળે એકબુ રહેનારુ પ્રાણી હતો, પરંતુ તે જ કાળે ક્યારેક તેનામાં વાત્સલ્યની વૃદ્ધિ થઈ હોવાથી અને તે સાથે એકાકીપણા કરતા સામુદાયિક રહેણીના સામર્થ્ય અને નિર્ભયતા વગેરેના વિશેષ અનુભવ પરથી તે સગન કરીને રહેવા લાગ્યો, વાત્સલ્યની, સાથે, માતૃપિતૃભાવ અને બહુભગિનીભાવ તેનામાં નિર્માણ થઈ કૌટુંબિક રચના અને સંસ્થા પેદા થયેલી છે એવા અનેક કુટુંબોના, અરસપરસના પડોશ, નિઠ્ઠ સહવાસ અને સહકારમાંથી મૈત્રીભાવ જન્મત થયો અને તેમાંથી જ્ઞાતિ સંસ્થા અને આગળ ગામ, ગ્રામ, દેશ, રાષ્ટ્ર, ખંડ અને છેવટે અખિલ માનવજાતિ એવી એક કરતા એક વધારે વ્યાપક અને એકત્વની સંપૂર્ણ માનવીમાં કાલક્રમે અને પરિસ્થિતિને લીધે પેદા થતા થતા તેના સામાજિક વિચારોની વૃદ્ધિ થતી આવી છે માનવજાતિમાં પેદા થયેલી આ એકત્વની કલ્પના પૂર્ણપણે સિદ્ધ થાય એનો આધાર માણસ માણસ વચ્ચેના પ્રેમ, ઉદારતા, વિશ્વાસ, ટેવળ વ્યક્તિગત સ્વાર્થ અને સુખ વિશે અનિચ્છા અને વ્યાપકપણાનો આનંદ એ સદૃશ્યો પર છે આ અને આ પ્રકારના બીજા સદૃશ્યો જે પ્રમાણમાં આપણામાં આવશે, તે પ્રમાણમાં આ માર્ગમાંની સિદ્ધિ આપણે પ્રાપ્ત કરીશું આ માર્ગ પર ચાલવા માટે યોગ્ય આચારવિચાર, ચારિત્ર્ય, શીલ અને હૃદયશુદ્ધિ, એકદરે આપણી શારીરિક, બૌદ્ધિક અને માનસિક પાત્રતાની આપણને અત્યંત આવશ્યકતા છે એવી આપણી દૃઢ શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ આ પાત્રતા એ જ આપણી ખરી માનવી સંસ્કૃતિ તે સંસ્કૃતિની વૃદ્ધિ કરનારો ધર્મ એ જ ખરો માનવધર્મ અને એ જ આપણી ખરી સપ્તિ

આ સિદ્ધિ આપણા બધાના, પરસ્પર કલ્યાણની ઇચ્છાથી અને તે પ્રકારના સતત પ્રયત્નથી સિદ્ધ થવાની છે તેથી માણસે પોતાના એકલાના સુખદુઃખોની અને કલ્યાણની દૃષ્ટિથી વિચાર કરીને કદીયે ન વર્તવું જોઈએ તે પ્રમાણે વર્તવું એ માનવી ધર્મની દૃષ્ટિથી ધર્મ ન હોઈ અધર્મ છે તે કર્તવ્ય ન હોઈ સમાજદ્રોહ છે એવું આપણે સમજવું

જોઈએ. તેવો દ્રોહ આપણાથી ન થાય માટે આપણે પોતાના આચાર-વિચારોનું વલણ અને ધોરણ સંકુચિત ન રાખતા આપક અનાવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. કેવળ એકલાનાં સુખદુઃખોનો વિચાર કરીને વર્તવાની રિયતિમાંથી નીકળવા માટે માણસને આજે કંઈક હૃદયનો વર્ષો થયાં છે તેમાંથી તે આજે કેટલોયે ઉન્નત થયો છે જે માનવી કે માનવસમૂહ આ વાત ન જાણતાં હોયે કેવળ સંકુચિત અવસ્થામાં જ સુખ માનવાની અને શોધવાની રિયતિમાં રહેશે, તે જગતમાં પાછળ પડી જવાનો છે. તેને જગતમાં માનવી તરીકે જીવવાનું અગત્ય થવાનું છે. આ વાત આપણે આજ સુધીના ઇતિહાસ પરથી લક્ષમાં લેવી જોઈએ. ઇતિહાસ પરથી મળતા આ બોધ પરથી આપણે સાવધ થવું જોઈએ અને આપણી વિકાસ પામતી બુદ્ધિ અને મનોબળનો ઉપયોગ માનવી સંસ્કૃતિને ટકાવી તેને વધારવા માટે અને માનવધર્મથી વર્તવા માટે જોઈતી સર્વાંગીણ પાત્રતા પ્રાપ્ત કરવા માટે કરતા રહેવું જોઈએ.

માનવી એકાદ્રો અવસ્થામાંથી નીકળી જઈ માનવતા અને બધાના કલ્યાણ વગેરેની કલ્પના સુધી આવી પહોંચ્યાનું આજે આપણને જણાતું હોય તોયે તે કલ્પનાએ હજી ભાવનાનું રૂપ ધારણ કર્યું નથી. કારણ કે કલ્પનામાંથી ભાવનાને ધારણ કરવાની રિયતિમાં જવા માટે વ્યર્થ ઘણો કાળ જાય છે. પછી ઓગળ ભાવનાની સાથે યોજનાશક્તિ અને કર્મ-કૌશલ્ય સહિત કર્તૃત્વ હોય તો યોગ્ય કર્મો થતાં રહી માણસમાં સદ્ગુણો પેદા થવા લાગે છે પછી તે દૃઢ થતા થતા તેને સ્વભાવ અનાવવાને તે દિશામાં ચિંતન, મનન અને સતત વર્તનમાં ઘણો કાળ પસાર થતો હોય છે. તેથી આપણા બધાની — માનવજાતિની આવી રિયતિ થવાને ઘણો કાળ જાય તોયે નિરાશ ન થતાં તે દિશામાં આપણે સતત પ્રયત્ન-શીલ રહેવું જોઈએ.

આજે માનવતાનો જે પ્રચાર દેખાઈ આવે છે તેમાં ભાવનાના ફરતાં કલ્પનાનો ભાગ વધારે છે. શબ્દચાતુર્ય અને શબ્દલાક્ષિત્યથી ભાવનાઓનો ભાસ થાય છે એમાં શંકા નથી, પરંતુ તે ભાવનાઓ માનવતાની સિદ્ધિ માટે પૂરી પડે એમ નથી. આપણા પ્રચારકાર્યમાં

શબ્દોનો જમાવ વધતો ચાલ્યો છે, પછી એ શબ્દો ભલે હું આ લેખ લખું છું તે પ્રકારના હોય અથવા ભાષણ અને પ્રવચનને નિમિત્તે હવામા પ્રસરનાર હોય, રેકર્ડ કરેલા હોય કે વિદ્યતાપૂર્ણ કે આલંકારિક અને હસે એવી ભાષાથી શોભાવેલા હોય. પરંતુ શબ્દોચ્ચારના કરતાં માનવજાતિની વિશેષ પ્રગતિ હજી આ માર્ગમાં થઈ નથી એવું આજની સ્થિતિ પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે. ઘણા જ થોડા માનવીના અંતઃકરણમાં આ ભાવનાઓનો પ્રવેશ થયેલો જણાય છે એ વાત ખરી, પરંતુ માનવજાતિને મુખ્ય સિદ્ધિ અપાવે એટલી સમર્થ હજી એ ભાવનાઓ થઈ નથી. કારણ કે જનતાના અંતઃકરણમાં હજી તે પ્રવેશ પામતી નથી. સમગ્ર માનવજાતિ પ્રેમ, બંધુભાવના, મૈત્રી એટલે એકદરે સમતાથી વર્તે એ માટે જરૂરી વિધિનિષેધ અને આચારવિચારો અનેક મહાપુરુષો કહેતા આવ્યા છે. તેમને જ જુદા જુદા ધર્મોના નામે આપણે સંબોધીએ છીએ. પરંતુ તે જુદા જુદા ધર્મો નથી પણ એક જ માનવધર્મની ઓળખાણ કરવા માટે દેશ, કાળ અને ભાષાના ભેદ પ્રમાણે કહેલા વિચાર આચારના નિયમો છે એવું ન સમજતાં દેશ, કાળ અને ભાષા વિષેની સંકુચિત ભાવનાથી આપણે તે નિયમોને પૂર્ણ ધર્મ સમજીને તે વિષે અભિમાન રાખીએ છીએ અને આપસમાં, માનવજાતિમાં વેર વધારીએ છીએ. તે નિયમોનું પૂર્ણ વ્યાપક સ્વરૂપ સમજી લઈ માનવતાની છેવટની સિદ્ધિ સુધી પહોંચવાનો આપણે પ્રયત્ન કરતા નથી. આપણા સંકુચિત જ્ઞાનને જ પૂર્ણ જ્ઞાન સમજીને ધર્મના નામે અધર્મચરણમાં જ ધન્યતા માનીએ છીએ. મહાપુરુષોનાં વચનોનો આપણા મનને રુચે તેવો અર્થ કરીને આપણે અનર્થ કરીએ છીએ એ ઘણા દુઃખની વાત છે. આ બધાનો સારાંશ એ છે કે, આપણામાં હજી માનવતાની ભાવના આવેલી ન હોઈ કેવળ તેની કલ્પના માત્ર આવેલી છે. શાબ્દિક વર્ણન અને શબ્દાકંઠસ્થી આપણે તે વિષેના બૌદ્ધિક આનંદ કે અભિમાનમાં ગરક રહેવાના પ્રયત્નને જ ધર્મની પૂર્ણ સિદ્ધિ માનીને ચાલ્યા છીએ એવું કહેવું પડે છે.

ઉપર લખ્યા પ્રમાણે પૂર્ણપણે કે અંશતઃ આપણી સ્થિતિ હોય તોપણ આપણે માણસ છીએ અને બીજાં પ્રાણીઓ કરતાં શ્રેષ્ઠ છીએ એ વાસ્તવિક હકીકત જે આપણને બધાને સ્વીકૃત છે, આપણા

અન કરણુમા આપણી સ્વખદશા સુધી તે પહોંચેતી અને હસેતી છે, તો આપણો જન્મ માનવતાની સિદ્ધિ માટે છે એ વાત પણ આપણે આપણી બુદ્ધિને પૂર્ણ વિવેકથી ગળે ઉતારી આપણા મન પર દબાવે હસાવતી જોઈએ ધણા પ્રાચીન કાળથી માઠીને અત્યાર સુધી માનવતાની જે કંઈ થોડીધણી પ્રગતિ આપણે સાધી છે, તેમાથી જ આગળ ગયા વગર બીજી ગતિ નથી પ્રાપ્ત કરેતી માનવતામાથી આગળ ગયા વગર હવે બીજી ગૌરવાસ્પદ માર્ગ આપણે માટે નથી આપણામા વાત્મક્યનો વિકાસ થયો છે, કૌટુંબિક અને નાગરિક ભાવ કંઈક અંશે તો આપણામા આવેલ છે તેમાથી હવે આપણાથી પાછા જઈ શકાશે નહીં ગમે તે થાય તોયે હવે આપણે આગળ જ જવું જોઈએ આપણો વિકાસ સાધવો જોઈએ માનવતાના વિકાસની, તેની ઉવટની સિદ્ધિ સુધીની મર્યાદા આપણી કદપનામા આવેલી છે તેને પ્રમાણ માનીને આપણે પોતાનો જીવનક્રમ ચલાવવો જોઈએ ઉવટની સિદ્ધિથી આજે આપણે કેળવાયે દૂર હોઈએ અને આગળનો માર્ગ ગમે તેટલો કઠણ લાગતો હોય, તોયે આપણે, તે જ માર્ગે આગળ જવું જોઈએ તે સિવાય આપણે માટે બીજો માર્ગ નથી એ વાત આપણા બધાના મનમા હવે પૂર્ણપણે જીતરતી જોઈએ

બધાના સુખદુખમા પોતાના સુખદુખ અને બધાના કલ્યાણમા પોતાનું કલ્યાણ છે એ શ્રદ્ધાથી આપણે પ્રયત્નશીલ રહીએ તો જ માનવતાની સિદ્ધિ પર્યંત આપણે પહોંચી શકીએ, એ વાત આપણા મનમા દબાવે હસ્યા વગર આપણી જુદી જુદી શક્તિઓનો ઉપયોગ આપણે તે માર્ગે કરી શકીશું નહીં, અને એવી નિષ્ઠા સિવાય આપણે તે માર્ગમા ટકી પણ શકીશું નહીં આપણા હૃદયની સામુદાયિક કલ્યાણ વિશેની ભાવના અને તે ભાવના પ્રમાણે થતા પ્રત્યક્ષ કલ્યાણપ્રદ કાર્યોના આધારે જ આપણે આ માર્ગમા આગળ જઈ શકીશું જે સામાજિક વિચારપદ્ધતિ અને આચારથી આપણા સદ્ગુણોની વૃદ્ધિ થતી રહે, આપણામા પવિત્રતા આવે, અને આપણા અરસપરસના સંઘર્ષનો નાશ થઈ આપણામા, પરસ્પરમા પ્રેમ, મૈત્રી, ઉદારતા, વિશ્વાસ અને એકતા આવે એ જ ખરી માનવસંસ્કૃતિ અને તેમા જ આપણા બધાનું કલ્યાણ

છે. આપણા બધાનું જીવનધ્યેય આ જ હોવું જોઈએ. આવા 'પ્રકારની મનોદશા, આવા પ્રકારની સિદ્ધિ, માણસ સિવાય બીજા કોઈ પણ પ્રાણીને સાધ્ય થવી શક્ય નથી. વૈયક્તિક, કૌટુંબિક, સામાજિક, રાજકીય, ધાર્મિક, આર્થિક, ઔદ્યોગિક વગેરે પૈકી દરેક સંબંધમાં અને ક્ષેત્રમાં આ જ ધ્યેય નજર સામે રાખીને આપણે વર્તવું જોઈએ. આ દૃષ્ટિથી આપણા જીવનનો વિચાર કરીને આપણે વર્તીએ તો જીવનના આપણા સંબંધો ધર્મસંબંધો થશે અને જીવનનાં બધાં ક્ષેત્રો આપણને કલ્યાણક્ષેત્રો લાગશે. આ રીતે જીવનના બધા સંબંધો અને ક્ષેત્રોમાં આપણે ઉદાત્તપણે સતોષપૂર્વક વર્તવા લાગીએ તો 'આપણો જીવનવ્યવહાર, આપણાં કર્તવ્યો અને આપણો ધર્મ એ જુનાં જુનાં રહેશે' નહીં, તેને 'લીધે આપણી અને સમાજની 'ઉન્નતિ થવા વગર રહેશે નહીં. આવી સ્થિતિમાં સમાજમાં કોઈ દુઃખી અને દરિદ્રી દેખાશે નહીં, અસાની અને હતભાગી મળશે નહીં, દોષી અને દુર્ગુણી જણાશે નહીં. આ સ્થિતિમાં આપણા બધામાં પરસ્પરમાં પ્રેમ અને વિશ્વાસ જ દેખાશે. પછી કાણુ કોને ઠગશે કે લૂંટશે ? કાણુ કોની અડચણનો કાયદો ઉઠાવશે કે કોનું શોષણ કરશે ? કોની હિંસા કરશે ? માનવસંસ્કૃતિ આ જ સ્થિતિમાં વધે છે અને ટકે છે. આ જ સ્થિતિમાં માનવી વ્યવહાર સહજશુદ્ધપણે ચાલી શકશે. જીવનશુદ્ધિનો આ જ માર્ગ છે. માનવતા પ્રાપ્ત કરવાનો આ જ રસ્તો છે. આમાં જ માનવજાતિનું કલ્યાણ છે.

આ ઉદાત્ત ધ્યેય સિદ્ધ કરવા માટે આપણે પોતાની શુદ્ધિથી શરૂઆત કરવી જોઈએ. જેમ જેમ આ માર્ગમાં આપણી પ્રગતિ થતી જશે, જેમ જેમ આપણું મન શુદ્ધ થતું જશે, તેમ તેમ આપણો જીવનવ્યવહાર શુદ્ધપણે ચાલશે. આપણા આત્મજાણના વાતાવરણ પર તેનું સુપરિણામ થતું જશે. પછી બીજાઓને આ માર્ગમાં સહાય કરવાની આપણી શક્તિ આપણામાં સહેજે પ્રકટ થશે. આપણું પોતાનું કલ્યાણ અને બીજાઓનું કલ્યાણ એ જુદું નથી એવી આપણને પોતાને પ્રતીતિ થશે. આ મહાન પ્રતીતિ માટે — અનુભવ માટે આપણો જન્મ છે. જીવનની સાર્થકતા આમાં જ છે.

કેટલાંક નવા પ્રકાશનો

મારો જીવનો અનુભવ	ગાંધીજી	૦.૬૦
ઉગમણો દેશ	કાકા કાલેલકર	૨.૦૦
રવીન્દ્ર-સૌરભ	કાકા કાલેલકર	૨.૫૦
રત્ન રામમોહન રાયથી ગાંધીજી	મગનભાઈ દેસાઈ	૧.૫૦
શુનો અને ગરીબાઈ	ગોપાલદાસ પટેલ	૧.૫૦
સરસ્વતીચંદ્ર	ગોપાલદાસ પટેલ	૧.૨૫
બિહારની કામી આગમાં	મનુબહેન ગાંધી	૩.૦૦
ખાદી આમ ઉદ્યોગ શા માટે ?	વિઠ્ઠલદાસ કોઠારી	૧.૨૫
અમિતલ રામાયણ	સંતમાલ	૨.૫૦
ગાંધીજીનો વિનોદ	લલ્લુભાઈ મકનજી	૦.૬૫
ગાંધી નારિતક સંવાદ	ગોરા	૦.૬૧
જગતના ઇતિહાસનું રેખાદર્શન (સંક્ષિપ્ત)	જવાહરલાલ નેહરુ	૬.૦૦
આત્મસંહિદાસ	મુકુલભાઈ	૧.૫૦
ચીન દેશનાં ઇત્યાદિ	મુકુલભાઈ	૦.૬૨
ભગવાન ઈશુની બોધકથા	મુકુલભાઈ	૦.૪૦
સુનોની જીવનપ્રસાદી	મુકુલભાઈ	૦.૩૭
સંત સમાગમ	મુકુલભાઈ	૦.૩૭
સંત દુકારામની વાણી	મુકુલભાઈ	૧.૫૦
ધર્મચક્રપ્રવર્તન	ધર્માનંદ કોસંબી	૦.૭૫
જીવનનું લાણ	મગનભાઈ જો. પટેલ	૦.૫૦
બાપુની છાયામાં	બળવત્સિંહ	૨.૫૦
બાપુને પગલે પગલે	રાજેન્દ્રપ્રસાદ	૨.૫૦
મહાત્માજીની છોયામાં	ધનશ્યામદાસ ગિરલા	૩.૦૦
લોકમાન્ય ટિળક	પાંડુરંગ દેશપાટે	૩.૦૦
સરદારની શીખ		૦.૬૨
સેવાધર્મ	અખાસાહેબ પટવર્ધન	૨.૫૦
હિંદના જવાહર	મણિભાઈ દેસાઈ	૧.૦૦

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર

અમદાવાદ-૧૪